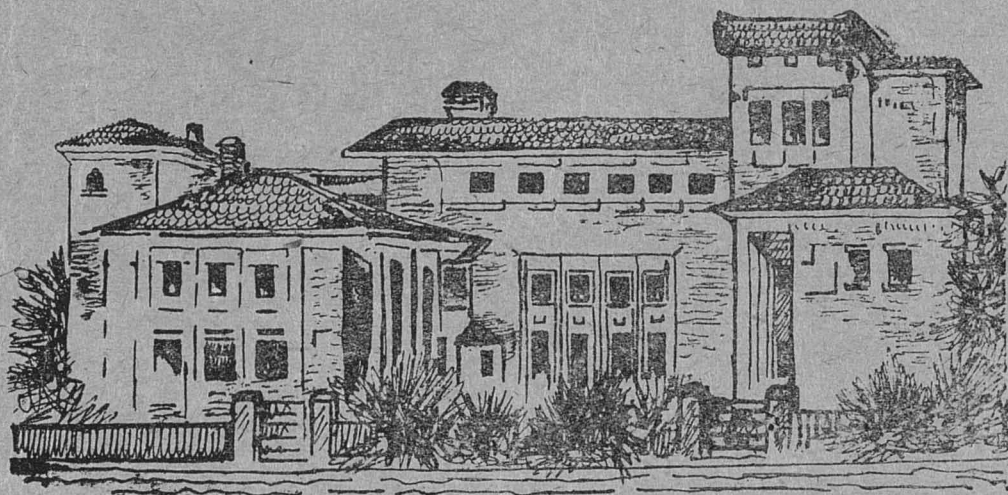

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

REVISTA ISTORICĂ

fondator N. Iorga

Serie nouă, tomul 1, 1990

9–10

Septembrie – Octombrie

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

„REVISTA ISTORICĂ” apare de 12 ori pe an.

Începînd din ianuarie 1990 „Revista de Istorie” apare cu titlul de „Revista istorică”.

Preţul unui abonament este de 180 lei. În ţară abonamentele se primesc la oficiile poştale şi difuzorii de presă din întreprinderi şi instituţii.

Cîştitorii din străinătate se pot abona adresîndu-se la ROMPRES-FILATELIA. Departamentul Export-Import-presă P.O. Box 12—200. Telex 10 376 prsfi r — Bucureşti, Calea Griviţei nr. 64—66.

COLECTIVUL DE REDACŢIE:

ION APOSTOL — *redactor şef adjuncţ*
MIHAI OPRÎTESCU
NAGY PIENARU

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite pe adresa colectivului de redacţie al revistei „Revista istorică”.

Adresa Redacţiei

B-dul Aviatorilor nr. 1

71 247 — Bucureşti, tel. 50 72 41

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ

TOM I, NR. 9 – 10

Septembrie – Octombrie 1990

S U M A R

ISTORIA ROMÂNIEI

- BOGDAN MURGESCU, Avatarurile unui concept : monopolul comercial otoman asupra
Țărilor Române 819
COSTIN FENEȘAN, Doi cronicari sighișoreni din secolul al XVII-lea 847

- NICOLAE DASCĂLU, Italia și Dictatul de la Viena din 30 august 1940 (I) 863
ION CALAFETEANU, Considerații privind politica externă a regimului horthyst (1920—
1936) 883

DOCUMENTAR

- ION CIUCĂ, Ipoteză privind localizarea Rusidavei 897
MARIANA MARCU, Un vechi sat românesc din Țara Birsei 901

MEMORII, CORESPONDENȚĂ, ÎNSEMNĂRI

- August 1944 în notele zilnice ale lui Victor Slăvescu (*Mihai Oprișescu*) 907

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

- Mănăstirea „Buna Vestire” (greco-catolică) din Edera-Moreni, Județul Prahova (*Iolanda Țighiliiu*); Congresul Internațional al Societății „Jean Bodin” (*Constantin Șerban*). 915

RECENZII

- LOTHAR MAIER, *Rumänien auf dem Weg zur Unabhängigkeitserklärung 1866—1877. Schein und Wirklichkeit liberaler Verfassung und staatlicher Souveranität*, R. Oldenbourg Verlag, München, 1989, 514 p. (*Șerban Rădulescu-Zoner*) 921

„Revista istorică”, tom I, nr. 9—10, p. 815—928, 1990

GENERAL TRAIAN MOȘOIU, <i>Memorial de război (august—octombrie 1916)</i> , Ediție, studiu introductiv și note de Al. Dragomirescu și Marius Pop, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1987, 150 p. (Valeriu A. Giuran)	922
M. AIDOGDIEV, <i>Ustanovlenie i razvitie sovetsko-iranskih torgovih sviazei (1917—1937 gg.)</i> , Ilm, Aşhabad, 1986, 152 p. (Gheorghe Paşcalău)	923
* * *, <i>Il confine nel mondo classico</i> , a cura di Marta Sordi (Contributi dell'Istituto di storia antica, 13), Vita e Pensiero, Pubblicazioni della Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano, 1987, IX + 308 p. (Alexandru Madgearu)	926

REVISTA ISTORICĂ

NOUVELLE SÉRIE

TOME I, N°s 9 — 10

Septembre — Octobre 1990

S O M M A I R E

HISTOIRE DE LA ROUMANIE

BOGDAN MURGESCU, Les avatars d'un concept: le monopole commercial ottoman dans les Pays Roumains	819
COSTIN FENEȘAN, Deux chroniqueurs de Sighișoara au XVII ^e siècle	847

NICOLAE DASCALU, L'Italie et le Diktat de Vienne du 30 août 1940(I)	863
ION CALAFETEANU, Considérations concernant la politique extérieure du régime hor- myste (1920—1936)	883

DOCUMENTAIRE

ION CIUCĂ, Hypothèse concernant la localisation de Rusidava	897
MARIANA MARCU, Un ancien village roumain de Țara Birsei	901

MÉMOIRES, CORRESPONDANCE, NOTES

Août 1944 dans les notes quotidiennes de Victor Slăvescu (<i>Mihai Oprișescu</i>)	907
---	-----

LA VIE SCIENTIFIQUE

Le monastère gréco-catholique de l'„Annonciation” à Edera-Moreni, département de Prahova (<i>Iolanda Țighiliu</i>); Le Congrès International de la Société „Jean Bodin” (<i>Constantin Șerban</i>)	915
--	-----

COMPTES RENDUS

LOTHAR MAIER, <i>Rumänien auf dem Weg zur Unabhängigkeitserklärung 1866—1877. Schein und Wirklichkeit liberaler Verfassung und staatlicher Souveranität</i> , R. Oldenbourg Verlag, München, 1989, 514 p. (<i>Șerban Rădulescu-Zoner</i>)	921
---	-----

„Revista istorică”, tom I, nr. 9—10, p. 815—923, 1990

- GENERAL TRAIAN MOȘOIU, *Memorial de război (august—octombrie 1916)* (Mémorial de guerre (août—octobre 1916)), édition, étude introductive et notes par Al. Dragomirescu et Marius Pop, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1987, 150 p. (Valeriu A. Giuran) . 922
- M. AIDOGDĬEV, *Ustanovlenie i razvitie sovetsko-iranskih torgovih sviazei (1917—1937 gg.)*, Ilim, Aşhabad, 1986, 152 p. (Gheorghe Paşcalău) 923
- * * *, *Il confine nel mondo classico*, a cura di Marta Sordi (Contributi dell'Istituto di storia antica, 13), Vita e Pensiero, Pubblicazioni della Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano, 1987, IX + 308 p. (Alexandru Madgearu). 926

AVATARURILE UNUI CONCEPT : MONOPOLUL COMERCIAL OTOMAN ASUPRA ȚĂRILOR ROMÂNE

BOGDAN MURGESCU

La fel ca multe alte concepte folosite curent în expunerile istorice, monopolul comercial otoman asupra Țărilor Române este departe de a întruni consensul specialiștilor. Acceptarea sa în sensul strict literal ne-ar obliga la concluzia că de-a lungul câtorva secole Țările Române au făcut comerț numai cu Imperiul otoman, concluzie pe care o resping mai toți specialiștii în medievistică și în osmanistică. Pe de altă parte, dacă se pune întrebarea care au fost cauzele care au întârziat dezvoltarea capitalistă a țării noastre și integrarea ei în circuitul economic european, mulți dintre istoricii preocupați prioritar de epocile modernă și contemporană și aproape toți nespecialiștii vor pune la loc de frunte monopolul comercial otoman. În același timp, chiar cei care resping termenul de monopol se văd siliți să recunoască că relațiile comerciale româno-otomane nu s-au desfășurat întotdeauna sub semnul unei echități desăvârșite; abuzurile au fost mai frecvente în cazul Moldovei și Țării Românești, în timp ce pentru Transilvania nu poate fi în nici un caz vorba de vreun monopol. În fine, s-a observat în mod just că sub așa-zisul monopol comercial otoman se ascund de fapt mai multe elemente ce nu trebuie confundate: regimul relațiilor comerciale propriu-zise ale Țărilor Române cu Imperiul otoman, Marea Neagră ca lac turcesc și sistemul de aprovizionare forțată a Constantinopolului.

Este lesne de constatat că termenul de „monopol comercial otoman”, în loc să ne ajute în analiză, mai mult pricinuieste confuzie. Înainte însă de a ne hotări în ce măsură să-l păstrăm sau să-l înlăturăm, se cuvine să știm cum s-a ajuns la diferitele puncte de vedere care sînt astăzi în circulație, cum a influențat utilizarea sau non-utilizarea termenului concepțiile despre comerțul româno-otoman.

Concepțiile medievale românești asupra fenomenelor economice sînt puțin cunoscute azi. Faptul este explicabil dacă avem în vedere specificul izvoarelor ce s-au păstrat pînă la noi. Problemele economice în general, și cele comerciale în special, ocupau un loc cu totul periferic în tabla de valori a celor care au găsit de cuviință să-și consemneze opiniile în scris. Negustorii nu prea aveau nici timpul și nici dispoziția să scrie altfel decît cu scop practic imediat¹. În aceste condiții, pînă foarte tîrziu cvasi-totalitatea scrierilor cu tendință generalizatoare au aparținut clerului și marilor

¹ A se vedea de exemplu colecția lui Nicolae Iorga, *Scrisori de negustori*, București, 1925, passim.

boieri². Deși aceste categorii nu erau cu totul străine de preocupări economice practice, se poate aprecia că antrenarea în activitatea politică și asumarea misiunii nobile de a serie le distrăgeau atenția de la „vulgarele” fenomene economice. De altfel, după cum a remarcat Florin Constantiniu într-un studiu de pionierat despre mentalitățile economice românești, pînă pe la 1800 idealul hambarului plin a predominat net în raport cu cel al pungii pline, iar în înțelegerea mecanismelor economice se făceau simțite destule confuzii și naivități³. Iar atunci cînd aspectele economiei monetare ajungeau în sfera de preocupări a celor care scriau, atenția era focalizată asupra fiscalității și finanțelor publice⁴, comerțul rămînînd de regulă în planul secund. Faptul nu trebuie să ne mire atîta vreme cît principalele venituri ale proprietarilor funciari proveneau fie din slujbe, fie din monopolurile domaniale (îndeosebi din comercializarea băuturilor în interiorul domeniului), și în mai mică măsură din vînzarea de mărfuri în afara domeniului⁵. În asemenea condiții problematica comercială se impune abia în secolul al XVIII-lea în atenția gînditorilor vremii⁶, iar despre conștientizarea rolului major și benefic al negoțului în evoluția societății nu poate fi vorba decît spre sfîrșitul acestui secol⁷.

— Limitele generale ale gîndirii economice se reflectă și în luările de poziție referitoare la relațiile comerciale cu Imperiul otoman. După cum arăta Vlad Georgescu într-o lucrare cvasi-exhaustivă cu privire la istoria ideilor politice românești, problematica negoțului româno-otoman apare în politograme abia în contextul războiului ruso-turc din 1768—1774⁸, care a determinat o vitalizare fără precedent a gîndirii social-politice românești. Nu este totuși vorba despre o concepție încheagată sistemic asupra regimului comerțului Țărilor Române cu Imperiul otoman. Oamenii secolului al XVIII-lea nu gîndeau decît arareori în termeni generali abstracți, și practic niciodată cînd era vorba de teme plebeie ca negoțul. De altfel, memoriile invocate de Vlad Georgescu⁹, ca și celelalte din seria lor, cer numai eliminarea unor racile concrete care perturbau comerțul. Într-o primă fază otomanii sînt acuzați îndeosebi pentru practicarea cămătăriei și pentru faptul că pătrund în interiorul țării sub pretextul negoțului, tul-

² Vl. Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines, 1769—1830*, București, 1970, p. IX.

³ Fl. Constantiniu, *Mentalități economice și contabilitatea domaniale* în „Memoria economică”, 26, 1972, p. 155—159.

⁴ Vl. Georgescu, *Istoria ideilor politice românești*, München, 1987, p. 52.

⁵ S. Columbeanu, *Grînde exploatare domaniale în Valachie au XVIIIe siècle*, București, 1974, p. 143—144 și 198—199.

⁶ Vl. Georgescu, *Istoria...*, p. 205.

⁷ Primele exemple citate de Vlad Georgescu (*Ideile politice și iluminismul în Principatele Române, 1750—1831*, București, 1972, p. 123) datează de după 1800.

⁸ Îderii, *Îstoria...*, p. 206; nu sîntem de acord cu încercarea autorului de a include printre scrierile ce se ocupă de această problemă mesajul comun al lui Constantin Brîncoveanu și al patriarhului Dosoftei al Ierusalimului către țarul Petru cel Mare din 1700. Lectura atentă a acestuia ne arată că deși au pus în discuție problema navigației în Marea Neagră, emitenții nu percepeau existența unei interdicții care să-i afecteze pe români, pe greci sau pe ceilalți supuși ortodocși ai sultanului, ci se preocupau de o problemă care interesa nemijlocit doar pe ruși (vezi *Relațiile istorice dintre popoarele U.R.S.S. și România în veacurile XV—începutul celui de-al XVIII-lea*. Vol. III, 1673—1711, Moscova, 1970, p. 159).

⁹ Vl. Georgescu, *Ideile...*, p. 123—121.

burind astfel ordinea firească a lucrurilor. Cu o frecvență mai mică apar acaparările de proprietăți funciare, silniciile și răpirea de femei și de copii. Odată cu trecerea timpului (și cu limitarea circulației negustorilor otomani în Moldova și în Țara Românească), plîngerile se focalizează tot mai mult asupra sistemului rechizițiilor și a furniturilor pentru Poartă, vizînd atît modul arbitrar în care erau stabilite cantitățile, cît și prețurile prea mici fixate. În general predomină însă tendința de a atribui neîmplinirile economice unor factori extraeconomici, îndeosebi despotismului otoman și fanariot¹⁰. Aceeași ierarhie a priorităților se regăsește și în planul soluțiilor propuse pentru scoaterea țării din dezastru: în primul rînd schimbarea regimului politic și abia în plan secund unele măsuri economice. Este adevărat că se vorbește sporadic și despre libertatea comerțului, dar înțelesul de epocă al acesteia era diferit de cel de azi. Astfel, cea mai clară cerere de instituire a libertății comerțului la modul general îi aparține domnitorului Nicolae Caragea într-un memoriu din 1783 adresat ambasadorului rus la Constantinopol, Bulgakov. După ce expune urmările nefaste ale regimului existent („această lezare a comerțului sărăcește de la o zi la alta pe supuși și va desăvîrși în curînd distrugerea lor totală, descurajează industria, face să scadă prețul proprietăților, enervează pe locuitori, îi face să părăsească țara, care deja este în mare măsură depopulată. Libertatea comerțului ar fi lecuit cel puțin în parte rănila cumplite ale acestui corp slab”¹¹), în partea în care-și sintetizează cererile de reformă domnitorul conchide sec: „Comerțul să fie liber”¹². Libertatea comerțului este considerată ca fiind ceva pozitiv, dar atunci cînd se pune problema explicitării măsurilor concrete ce trebuie adoptate pentru instituirea ei, conținutul ei se dovedește destul de restrictiv. Astfel, în aceleași memorii Caragea acceptă ca lemnul și materialele de construcție să nu fie exportate în alte părți, ci să fie vîndute numai comisarilor Porții¹³; el cere totodată ca negustorii turci să nu poată circula prin țară și ca tranzacțiile să se facă numai la frontieră la un preț fixat anual¹⁴, deci nu la prețul pieții. Aceste cereri, ca și insistența cu care autohtonii se împotrivesc alogenilor care ar încerca să facă și negoț cu amănuntul, ne arată clar că în concepția oamenilor acelei vremi (și poate și în a noastră?) comerțul era liber doar atunci cînd regimul relațiilor economice le asigura avantaje disproporționate față de parteneri.

Situația nu este specifică numai Țărilor Române, ci se regăsește și în Occidentul mai dezvoltat din acea vreme¹⁵. Un liberalism economic coerent, cu tendințe de închegare doctrinară, se impune în Anglia abia prin Adam Smith și va deveni politică de stat abia la mijlocul secolului al XIX-lea. În Franța încercările de liberalizare economică de la sfîrșitul domniei lui Ludovic al XV-lea au stîrnit reacții adverse de o virulență

¹⁰ Idem., *Istoria ...*, p. 47—54.

¹¹ *Documente privind istoria României. Colecția Eudoxiu de Hurmuzaki (serie nouă)*, I, București, 1962, p. 208.

¹² *Ibidem.*, p. 214.

¹³ *Ibidem.*, p. 215.

¹⁴ *Ibidem.*, p. 210.

¹⁵ A.-M. Piuz, *Note sur l'acception ancienne de FREE TRADE (XVIe — XVIIe siècles)* în *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege. IV. Übersee und allgemeine Wirtschaftsgeschichte. Festschrift für Hermann Kellenbenz*, Stuttgart, 1978, p. 585—597.

extremă și au trebuit abandonate ¹⁶. În Occident, la fel ca și la noi, privilegiul era socotit ceva firesc și legitim. Există, este drept, și o categorie de privilegii nelegitime, excesive și considerate a fi dăunătoare societății, pentru desemnarea cărora se impune termenul de *monopol* ¹⁷; în spațiul românesc și sud-est european termenul, fără a fi cu totul necunoscut ¹⁸, este folosit doar în mod sporadic și va fi practic redescoperit în deceniul 3 al secolului al XIX-lea în contextul mailarg al pătrunderii în Țările Române a doctrinei liberalismului economic, doctrină care avea să se impună deplin abia la mijlocul aceluiași secol ¹⁹.

Dar pentru a înțelege mai bine acest fenomen se cuvine să ne întoarcem mai întâi asupra felului cum au privit publiciștii și călătorii apuseni relațiile comerciale româno-otomane. Până târziu în secolul al XVIII-lea informațiile difuzate în Occident pe această temă erau puțin numeroase și deseori eronate ²⁰. Interesul a început să crească abia în ultima treime a acestui secol, în contextul acutizării conflictelor politico-militare din regiune și a expansiunii economice occidentale spre răsăritul și sud-estul Europei ²¹. Informațiile au cîștigat treptat în precizie datorită circulației tot mai multor călători, negustori sau ofițeri, și mai ales datorită rapoartelor regulate trimise de agenții consulari stabiliți la București și la Iași. Interesul strategic predomină ²², dar treptat s-a impus și problematica economică, mai timpuriu la austrieci și la francezi și mai tardiv la englezi.

Preocupările cele mai susținute le stîrnea regimul navigației în Marea Neagră, restricțiile impuse de Poartă fiind percepute ca nedrepte și blamate cu vigoare. Publicațiile foarte numeroase pe această temă difuzează un set de informații despre încercările occidentalilor de a obține acces liber în această mare, ca și despre condițiile de navigație și situația porturilor (preluarea succesivă a acestor informații de la o lucrare la alta ar merita un studiu special). Cu toate acestea, în secolul al XVIII-lea nu se impune nici un termen atotcuprinzător care să desemneze statutul Mării

¹⁶ St. L. Kaplan, *Le pain, le peuple et le roi. La bataille du libéralisme sous Louis XV*, Paris, 1986.

¹⁷ Pentru sensul de epocă al termenului, vezi J. Savary des Bruslons, *Dictionnaire universel du commerce*, Amsterdam, 1726, col. 784—785; *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, X, Paris, 1765, p. 668—669; St. L. Kaplan, *op. cit.*, p. 54—58.

¹⁸ Vezi de exemplu Procopius din Caesareea, *Istoria secretă* (ed. H. Mihăescu), București, 1972, p. 161, 195, 203 și 207; după cum a avut amabilitatea să-mi semnaleze d. Tudor Teoteoi, termenul apare și în secolul XIV în *Cronica Ioaninei* (ed. L. Vranoussis, Atena, 1965, p. 83).

¹⁹ Vl. Georgescu, *Ideile ...*, p. 70—71; E. Demetrescu, *Influența școalei economice liberale în România în veacul al XIX-lea*, București, 1935; V. Slăvescu, *Literatura economică română pînă la Unirea Principatelor*, București, 1944.

²⁰ Al. Dușu, *Stereotipuri și imagini noi în comunicarea intelectuală din secolul al XVIII-lea în „Revista de istorie”*, 38, 1985, nr. 3, p. 254—263; idem., *Călătorii, imagini, constante*, București, 1985, p. 143 și urm.; D. Lemny, *Știri despre români în dicționare istorice din secolul al XVIII-lea în Românii în istoria universală*, I, Iași, 1986, p. 163—168; Șt. Lemny, *Românii în istoriografia franceză din secolul XVIII în vol. cit.*, p. 152—162; idem., *Istoria românilor în publicații și manuscrise europene din secolul XVIII în vol. cit.*, II, 1987, nr. 2, p. 1—46.

²¹ A se vedea și notele de lectură insuficient de analitice ale lui D. A. Lăzărescu, *Imaginea României prin călători*, I—II, București, 1985, 1986.

²² T. J. Hope, *Anglia și comerțul în Marea Neagră la sfîrșitul secolului al XVIII-lea în „Revista română de studii internaționale”*, VIII, 1974, nr. 2, p. 156—162.

Negre : nu apar nici termenul de „monopol”²³, nici expresia „lac turcesc”, care se vor generaliza abia mult mai târziu.

Atunci când se refereau în mod nemijlocit la situația economică grea a Țărilor Române, observatorii occidentali au avut mult timp tendința de a indica drept cauză a tuturor relelor regimul despotice de tip oriental²⁴ impus de Poartă și exercitat prin domnitori fanarioți abuzivi. Ca însemnătate, explicațiile politice erau urmate de cele de natură morală, arătându-se degradarea suferită de popor ca urmare a opresiunii din partea domnitorilor și a turcilor. Factorii propriu-zis economici, inițial absenți sau considerați cu totul subsidiari, s-au impus doar treptat și numai la o parte dintre observatori. Dintre ei, cel mai des erau incriminate sistemul furniturilor obligatorii la prețuri derizorii²⁵ și restricțiile puse în fața exporturilor. Observatorii cei mai avizați (Raichevich, Peyssonnel, Thornton, Wilkinson ș.a.) descriu cu amănunte abuzurile comise de otomani în relațiile cu românii (interesantă este transmiterea succesivă a informațiilor despre lazi mult timp după ce aceștia nu mai acționau ca atare), dar în același timp amintesc și legăturile comerciale ale Țărilor Române cu alte state. În ceea ce privește regimul comerțului româno-otoman predomină termeni ca „restricție” și „interdicție”, folosiți însă numai pentru a desemna situații foarte concrete. „Monopol” apare relativ rar : noi l-am depistat numai în corespondența diplomatică a lui Raichevich (1782)²⁶, apoi în scrierile lui Reinhardt (1807)²⁷, Wilkinson (1820)²⁸ și Bargrave Wyborn (1821)²⁹. Este de remarcat că, exceptându-l pe Wilkinson, toate aceste scrieri au fost publicate mult mai târziu și nu au putut influența la momentul respectiv pe gînditorii români³⁰.

²³ Expresia „le monopoles ottomanes sur la Mer Noire”, atribuită de D. A. Lăzărescu (*op. cit.*, I, p. 279, nota 3) lui Charles de Peyssonnel nu se regăsește în textul acestuia (cf. *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, I, Paris, 1787, p. 2—3; de asemenea, ediția apărută în același an la Amsterdam sub titlul *Observations sur le commerce de la Mer Noire et des pays qui la bordent; auxquelles on a joint deux mémoires sur le commerce de Smyrne et de l'isle de Candie*).

²⁴ De exemplu T. W. Bauer, *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*, Leipzig-Frankfurt, 1778, p. 29—30 (preluat ulterior fidel de Dionisie Fotino); A. Wolf, *Beiträge zu einer statistisch-historischen Beschreibung des Fürstenthums Moldau*, Hermannstadt, 1805, p. 129; a se vedea și constatările lui M. Stroia, *Aspecte ale societății românești în viața călătorilor străini (1774—1821)* în „Revista de istorie”, 38, 1985, nr. 5, p. 450—452.

²⁵ A se remarca totuși și observația lui William Eton, care arăta că situația era agravată de inflație, care făcea ca prețuri inițial avantajoase să devină cu timpul intolerabile (*A Survey of the Turkish Empire*, ed. a IV-a, London, 1809, p. 288).

²⁶ *Documente ... Hurmuzaki*, XIX/1, București, 1922, p. 74 (cu referire la comerțul cu ceară); vezi și *ibidem.*, p. 166, despre încercarea domnului Moldovci de a opri importul de rachiu polonez în 1784.

²⁷ M. Holban, *Texte d'un rapport inédit du Ministre Reinhardt sur la Valachie et la Moldavie* în „Revue historique du sud-est européen”, XII, 1935, nr. 1—3, p. 46.

²⁸ W. Wilkinson, *An Account of the Principalities of Wallachia and Moldavia*, London, 1820, p. 77.

²⁹ N. Iorga, *Un observator englez asupra românilor din epoca lui Tudor Vladimirescu* în „Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii istorice”, XIV, 1933, p. 161.

³⁰ Un caz special este observația lui Thomas Thornton cu privire la monopolul cerealelor în Imperiul otoman (*The Present State of Turkey*, London, 1807, p. 229—230), dar aceasta are loc în capitolul dedicat comerțului în interiorul Imperiului otoman și nu în partea despre Țările Române, care a fost tradusă în românește și tipărită în 1826 prin grija lui Dinicu Golescu.

Comparativ cu asemenea scrieri un impact mai mare pare să fi avut contactul uman direct cu purtătorii culturii occidentale ajunși în Țările Române. Din acest punct de vedere deosebit de însemnat a fost rolul rușilor ³¹. Mai mult decât oricare dintre celelalte mari puteri Rusia a stimulat reflecția critică a românilor asupra situației țării lor și asupra relațiilor lor cu Poarta. Multe dintre memoriile și proiectele de reforme de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și din primele decenii ale veacului următor au fost fie elaborate cu colaborarea interesată a agenților țariști, fie adresate Rusiei. Influența europeană pe filieră rusă era deja puternică la Mihai Cantacuzino, care a avut legături strânse cu generalul rus Bauer, dar ea nu se manifestă încă în planul gândirii economice, care și la Bauer era destul de rudimentară. Cu timpul Rusia a început să-și exercite tot mai activ rolul de „protectoare” obținut prin tratatul de pace de la Kuciuk Kainargi și, căutând să demonstreze că Imperiul otoman încalcă tratatele și înțelegerile existente, a declanșat veritabile anchete pentru a strânge informații despre exploatarea Țărilor Române. Un pas mai departe a fost făcut în 1811 când în cadrul tratativelor de pace de la Giurgiu rușii au cerut libertatea exporturilor Moldovei și Țării Românești după îndeplinirea obligațiilor față de Poartă ³², dar conjunctura politică generală nu le-a îngăduit să insiste. Impactul cel mai puternic aveau însă să-l aibă investigațiile inițiate de ambasadorul Stroganov prin intermediul consulului Pini și a viceconsulului Pisani în 1816—1820 cu privire la încălcările prevederilor tratatului de pace de la București ³³, investigații la care au contribuit mari boieri ca Iordache Rosetti-Roznovanu ³⁴ și chiar domnitorul Ioan Caragea ³⁵. Corespondența păstrată, ca și protocoalele tratativelor ruso-otomane de la Buyukdere și Ortaköy din 1820—1821 ³⁶, atestă o cunoaștere aprofundată a realităților de către toți factorii participanți și o capacitate de analiză mult mai ridicată decât în trecut. Libertatea comerțului, chiar dacă mai apare supusă unor limitări, este tot mai mult un principiu general pozitiv, pentru a cărui implementare insistă și românii și rușii. Comunitatea de interese dintre boierii români și agenții ruși, discuțiile care trebuie să fi fost îndelungate și deosebit de vii nu numai în saloanele consulatului rus, au avut neîndoiește un rol însemnat în maturizarea și europenizarea gândirii elitei românești despre fenomenele economice și social-politice. În felul acesta, noua generație a gânditorilor reformatori, care avea să se afirme începând cu deceniul 3 al secolului al XIX-lea, avea să fie net superioară predecesorilor ei. După cum remarca Vlad Georgescu, „cu această nouă generație, nivelul teoretic devine mai ridicat, abstracțiunile sînt mai numeroase, argumentările

³¹ P. Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originile. Studiu asupra stării societății românești în vremea domniilor fanariote*, București, 1982, p. 145—160.

³² M. A. Mehmet, *Documente turcești privind istoria României, vol. III, 1791—1812*, București, 1986, p. 302—313.

³³ Al. Vianu, *Pierderile suferite de Moldova în anii 1812—1816 la furniturile către Poartă, după datele Consulatului Rusiei din Iași în „Romanoslavica”, XI, 1965, p. 323—332; dem., Negocierile ruso-turce cu privire la Principatele române (noiembrie 1820—martie 1821) în „Analele româno-sovietice. Istorie”, XVII, 1963, nr. 2, p. 105—106.*

³⁴ Cf. Vl. Georgescu, *Mémoires ...*, p. 47—93.

³⁵ P. A. Argyropoulo, *Correspondance diplomatique de l'hospodar de Valachie J. Caradja avec le baron de Stroganof 1816—1818*, Athenes, 1954.

³⁶ *Documente ... Hurmuzaki*, XVIII, București, 1916, p. 449—493.

filozofice mai profunde”³⁷. Între 1821 și 1829 aproape toate memoriile cer libertatea comerțului, cu un plus de insistență pentru cele elaborate de marii boieri³⁸. Pentru legitimarea suplimentară a acestei cereri, libertatea comerțului este inserată și în textele „reconstituite” ale vechilor „capitulații” ale Țărilor Române cu Poarta, de exemplu în cea atribuită lui Bogdan cel Chior și sultanului Soliman³⁹.

În acest context încep și românii să utilizeze termenul de „monopol” în legătură cu relațiile comerciale româno-otomane. Locul tot mai însemnat ocupat de acest subiect, racordarea analizelor la tipicul și terminologia occidentală, unde „monopol” desemna prin excelență situațiile economice inechitabile, făceau ca termenul să plutească în aer⁴⁰. Marii boieri români preiau termenul, însă numai în scrierile redactate în limba franceză. Astfel, „monopole” apare în 1823 într-un memoriu al lui Iordache Rosetti-Roznovanu în legătură cu interdicțiile de export emise de domnitori⁴¹ și în 1825 cu referire directă la otomani într-un memoriu elaborat probabil de Mihail Sturdza: „le poids de l’odieux monopole qui les dévore, afin d’approvisionner la capitale de l’Empire ottoman”⁴². Și mai clar este exprimată ideea într-un memoriu anonim din 1827: „avant ces stipulations d’Akkerman ces marchands turcs avaient en fait le monopole du droit d’être les seuls acquéreurs des produits...”⁴³. Atît termenul de „monopol” cît și conținutul acoperit de el aveau pentru români conotații puternic negative: Barbu Știrbei califică regimul impus de otomani comerțului românesc drept un „véritable cancer qui nous ronge et fait que toute prospérité est tarie à sa source”⁴⁴.

Folosirea termenului de „monopol” pentru a desemna regimul comerțului româno-otoman nu este deci întîmplătoare; ea este legată de adoptarea unei concepții economice sistematizante, care pune accentul pe general și eluda aspectele ce nu puteau fi încadrate în schemele universale valabile. Se verifică astfel aserțiunea lui Sidney Ratner: conceptele au darul de a ne „predispune să vedem și să ne concentrăm asupra unor lucruri sau elemente și să ignorăm alte lucruri și elemente pe care o altă limbă sau un alt set de termeni ne-ar putea permite să le vedem”⁴⁵. În acest caz concret termenul de „monopol” focaliza atenția asupra caracterului inechitabil și exclusiv al comerțului cu Imperiul otoman și împingea în plan secund funcționarea în continuare a unor mecanisme ale economiei de piață și relațiile care mai existau și cu alte țări.

³⁷ Vl. Georgescu, *Ideile...*, p. 45.

³⁸ V. Șotropa, *Proiectele de constituție, programele de reforme și petițiile de drepturi din țările române în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, 1976, p. 82—88; I. C. Filitti, *Opere alese* (ed. G. Penelea), București, 1985, p. 121.

³⁹ *Documente...* Hurmuzaki, supl. I/IV, București, 1891, p. 64.

⁴⁰ Potrivit lui Andrei Oțetea termenul „monopol” apare în două rinduri în corespondența dintre Pini și Stroganov din 1820 (cf. *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional (în perioada de trecere de la feudalism la capitalism)*, București, 1977, p. 74 și 83; mărturisim că nu am regăsit pasajele respective în microfilmele păstrate la D.G.A.S. (Microfilme U.R.S.S., rola 87, c. 550—653).

⁴¹ Vl. Georgescu, *Mémoires...*, p. 117—118.

⁴² *Documente...* Hurmuzaki, supl. I/IV, p. 90.

⁴³ Vl. Georgescu, *Mémoires...*, p. 169.

⁴⁴ *Ibidem.*, p. 162.

⁴⁵ S. Ratner, *The Need for a Semantic Revolution in Economic History* în *Deuxième conférence internationale d’histoire économique, Aix-en-Provence, 1962*, II, Paris, 1965, p. 837—838.

Am amintit mai sus faptul că termenul de „monopol” apare în acea vreme numai în scrierile franțuzești ale boierilor români. Primele mențiuni în texte redactate în limba română datează din 1829⁴⁶, dar nu se referă la raporturile cu Imperiul otoman. De altfel, prin tratatul de la Adrianopol din 1829 era statornicită libertatea deplină a comerțului iar problema monopolului comercial otoman înceta să mai reprezinte o revendicare politică de actualitate pentru a intra în sfera unui interes mai degrabă istoric⁴⁷. De aceea, în deceniile care au urmat acestui tratat extinderea folosirii cuvintului „monopol” în limba română nu mai este practic deloc legată de relațiile comerciale româno-otomane.

Cu timpul amintirea nedreptăților suferite în negoțul cu turcii s-a estompat și uneori a ajuns chiar să dispară. Dacă un M. Anagnosti⁴⁸ sau un Nicolae Suțu⁴⁹ continuau să evoce sistemul abuziv instituit de otomani, generația pașoptistă avea deja cu totul alte preocupări. Pașoptiștii erau interesați în menținerea unor relații bune cu Imperiul otoman pentru a se putea opune expansionismului Rusiei, și de aceea în unele din lucrările lor se resimte tendința de a pune o anume surdină reproșurilor antiotomane. Pe de altă parte, ei își focalizau atenția îndeosebi asupra aspectelor politice ale istoriei. Totodată, insistând tot mai mult pe drepturile Țărilor Române concesionate în „capitulații”, fruntașii mișcării naționale românești nu erau lesne dispuși să admită că acestor drepturi li se aduseseră atingeri de fond de-a lungul timpului. În acest sens sînt revelatoare dezbatările din adunarea ad-hoc a Moldovei în legătură cu constituirea Comisiei Dunării, adunarea legitimînd cererea de egală îndreptățire cu celelalte state prin afirmația că „Principatele române totdeauna au și exercitat aceste drepturi și niciodată n-au fost supuse nici măcar în fapt legislației comerciale a Turciei, după cum dovedesc o mulțime de tratate ce ele au încheiat cu alte staturi suverane, în sir de mai multe sute de ani după încheierea capitulațiilor româno-turcești...”⁵⁰.

Se părea astfel că trecutul relațiilor comerciale româno-otomane ieșise cu totul din sfera de interes a marelui public și chiar a istoricilor. De altfel, istoriografia postpașoptistă⁵¹ excludea aproape cu desăvîrșire temele economice, și cu atît mai mult pe cele aparținînd trecutului ceva mai îndepărtat. Ca atare, impulsul unei reconsiderări a venit din afara breslei istoricilor, din partea economiștilor.

⁴⁶ *Dicționarul limbii române*, serie nouă, VI, București, 1968, p. 847. Pentru incetineala cu care se impune termenul în limba română pledează și faptul că el nu apare în R. Bogza Irimie, *Termeni politici-sociali în primele periodice românești*, București, 1979, și nici în Kl. Bochmann, *Der politisch-soziale Wortschatz des Rumänischen von 1821 bis 1850*, Berlin, 1979; vezi și Al. Niculescu, *Revoluție, lexic, cultură. Conceptele revoluției românești în secolele XVIII-XIX în „Revista de istorie și teorie literară”*, 29, 1980, nr. 1, p. 77.

⁴⁷ Vl. Georgescu, *Istorie...*, p. 207.

⁴⁸ M. Anagnosti, *La Valachie et la Moldavie*, Paris, 1837, p. 21.

⁴⁹ P. Rizos, *Mémoires du prince Nicolas Soutzo*, Vienne, 1899, p. 65 și 97.

⁵⁰ *Buletinul ședințelor Adunării ad-hoc a Moldovei*, nr. 11/11 noiembrie 1857, p. 3; a se vedea și agitația stîrnită de redescoperirea tratatului comercial moldo-englez din 1588 și interpretările date acestuia la mijlocul secolului trecut (P. Cernovodeanu, *Privilegiul comercial acordat negustorilor englezi în Moldova la 1588 și răsunele său politic în anii Unirii Principatelor în „Revista de istorie”*, 31, 1978, nr. 6, p. 1045—1048).

⁵¹ Vezi îndeosebi prezentarea generală a lui Al. Zub, *A scrie și a face istoria (istoriografia română postpașoptistă)*, Iași, 1981.

Deceniile 8 — 9 ale secolului trecut, marcate de polemica aprinsă dintre partizanii liber-schimbismului și cei ai protecționismului, au reprezentat totodată perioada afirmării depline a unei gândiri economice sistematice în cultura română. Temele economice s-au impus tot mai mult în centrul atenției opiniei publice; pe de altă parte, economiștii care căutau soluții pentru problemele prezentului au simțit nevoia să analizeze și situația economică din trecut.

Din acest punct de vedere exemplar este cazul lui Petre S. Aurelian. În 1882, adică în plină campanie de afirmare a protecționismului, el găsește totuși răgazul să publice un studiu despre economia românească din veacul al XVIII-lea și — fapt remarcabil — nu transpune luările sale de poziție în probleme de actualitate asupra trecutului, ci îl studiază pe acesta cu toată grija și obiectivitatea de care era în stare. În ceea ce privește comerțul Aurelian se bazează îndeosebi pe cărțile lui Raichevich (prin traducerea franceză a lui Lejeune) și Peyssonnel, dar adaugă și unele povestiri din bătrâni despre abuzurile turcilor ⁵². După ce reproduce conștiincios informațiile găsite la aceștia despre lazi, capanlii, fermanlii și fixarea arbitrară a prețurilor, Aurelian conchide: „Poarta monopolizase comerțul nostru de export, astfel că de voe, de nevoe, trebuia să vindem pentru Constantinopol” ⁵³. Această opinie este nuanțată curînd, întrucît — urmîndu-și sursele livrești — el recunoaște: „Cu toate firmele împărătești și scrisorile vizirale, românii vindeau pe apucate și pentru alte țări” ⁵⁴.

Lucrarea lui P.S. Aurelian este reprezentativă pentru concepția despre comerțul româno-otoman din ultimele două decenii ale secolului trecut. Cu excepția lui A.D. Xenopol, cei care scriau despre acest subiect sînt cu toții economiști. Sursele lor documentare sînt puțin numeroase, iar în ceea ce privește bibliografia la loc de frunte stau aceiași Raichevich și Peyssonnel. Ei împărtășesc o viziune ușor idilică despre situația Țărilor Române înainte de a suferi șocul otoman ⁵⁵ și convingerea că eliminarea restricțiilor otomane prin tratatul de la Adrianopol a stat la baza dezvoltării moderne românești. În acest context opinia lor cu privire la dominația otomană era vădit negativă și, dincolo de elementele concrete aduse în sprijinul acestei judecăți de valoare (furnituri obligatorii la prețuri arbitrare, negustori abuzivi, lazi și capanlii, interdicții de export etc.), ei nu au ezitat să treacă la generalizări viguroase. Termenii care s-au impus în sin-

⁵² P. S. Aurelian, *Schițe asupra slării economice a României în secolul al XVIII-lea*, București, 1882, p. 95, nota 1.

⁵³ *Ibidem.*, p. 99.

⁵⁴ *Ibidem.*, p. 101.

⁵⁵ Pentru a vedea cit de „îndrăznețe” erau uneori afirmațiile publiciștilor de la sfîrșitul secolului trecut, iată un exemplu edificator: „România... ar fi continuat a fi tot acel stat puternic din trecut cînd exercita primatul economic și politic în Orient, și avea o influență binefăcătoare asupra Europei și a lumii” (R. Scriban, *Istoria economiei politice, a comerțului și a navigațiunilor României*, Galați, 1885, p. 106); „românii, înfrățiți cu italienii, prin origine și limbă, comerciau zilnic, mergeau și veneau cu navele lor numeroase, pînă ce colosul barbar asiatic turcesc a răpit în mare parte întinderea comerțului și a politicii românilor și a italienilor” (*ibidem.*, p. 92).

tetizarea acestei situații au fost fie cel de „grănar” sau „keler” al Porții ⁵⁶, fie cel de „monopol” impus de turci asupra exporturilor românești ⁵⁷. În general se constată că economiștii aveau tendința să treacă destul de repede la analiza logică a mecanismelor și consecințelor regimului abuziv de monopol, în timp ce un istoric ca Xenopol se simțea obligat să amintească și informațiile furnizate de alte izvoare cu privire la exporturile în alte direcții, ceea ce-l împiedica să emită afirmații generalizatoare nete cu aceeași ușurință.

Monopolul comercial otoman asupra Țărilor Române a fost una dintre primele teme majore ale istoriei românești care a cunoscut impactul puternicei personalități a lui Nicolae Iorga. Încă înainte de a-și începe seria de articole iconoclaste din „*Indépendance roumaine*” ⁵⁸, el a dedicat o parte a prefetei volumului X din colecția Hurmuzaki, apărut în 1897, acestei probleme. El afirmă tranșant: „E o părere destul de răspîdită aceea că exportul nostru a fost pînă în 1829 un serviciu public turcesc, așa încît principatele nu se foloseau de clima lor binecuvîntată și de însușirile pămîntului lor. Românii lucrau, după această părere, numai pentru a hrăni pe suzeranii lor; țara lor era numai magazinul de aprovizionare al Turcilor, în teorie ca și în realitatea lucrurilor. «Poarta» scrie d. Aurelian, «monopolizase comerțul nostru de export». Monopolul acesta turcesc a existat fără îndoială, numai cît extensiunea lui era mai mult retorică dacă se poate spune astfel” ⁵⁹. Să observăm cu atenție un fenomen tipic: pentru a putea, combate mai ușor poziția adversă, polemistul o ordonează, o „clarifică”, îi conferă mai multă coerență logică, ducînd-o pînă la ultimele ei consecințe și eludînd nuanțările și elementele de relativizare care erau totuși prezente în lucrarea lui P.S. Aurelian. În felul acesta concepția cea mai clară, cea mai sistematică, despre monopolul comercial otoman nu o regăsim atît în operele partizanilor existenței sale cît în paginile scrise de Nicolae Iorga pentru a o combate. Polemica lui Iorga vizează atît aprecierea valorică negativă cît mai ales aspectele de fond. El evidențiază astfel imposibilitatea practică de a impune un monopol efectiv, relevă rolul major al contra-bandei și descrie cu lux de amănunte legăturile care se mențin cu celelalte țări europene. Iorga insistă asupra necesității unei analize diferențiate pe produse, reținînd ca fiind afectate de monopol doar cerealele, oile, lemnul și silitra, celelalte mărfuri fiind, după opinia sa, libere la export ⁶⁰. El atrage totodată atenția: „În istoria relațiilor noastre economice cu Turcia pînă la 1829... au existat mai multe epoci bine deosebite” ⁶¹. Etapizarea pe care o propune este guvernată mai mult de criterii politice; cu toate acestea ea reprezintă o încercare meritorie de a introduce o componentă dinamică prin care să nuanțeze imaginea anterioară a unui monopol comercial otoman ma-

⁵⁶ A. D. Xenopol, *Epoca Fanarioșilor 1711—1821*, Iași, 1892, p. 543; A. C. Cuza, *Țăranii și clasele dirigente*, Iași, 1895, p. XV; C. I. Băicoianu, *Geschichte der rumänischen Zollpolitik seit dem 14. Jahrhundert bis 1874*, Stuttgart, 1896, p. 4; L. Colescu, *Geschichte des Rumänischen Steuerwesens in der Epoche der Fanarioten (1711—1821)*, München, 1897, p. 10.

⁵⁷ C. I. Băicoianu, *op. cit.*, p. 20—24; A. V. Gîdei, *Importanța și metoda istoriei economice a românilor în Lui Titu Maiorescu omagiu*, București, 1900, p. 418.

⁵⁸ Vezi Al. Zub, *De la istoria critică la criticism. (Istoriografia română la finele secolului XIX și începutul secolului XX)*, București, 1985, p. 126 și urm.

⁵⁹ *Documente... Hurmuzaki*, X, București, 1897, p. XVI—XVII.

⁶⁰ *Ibidem.*, p. XVII.

⁶¹ *Ibidem.*

siv și uniform : „De pe vremea cînd n-am mai putut respinge nici o pretenție, de cînd am provocat mai curînd abuzurile prin imensa concurență la tron, adică din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, pînă la stabilirea la tron a Fanarioților, a căror condiție inferioară față cu turcii a aruncat o și mai mare desconsiderație asupra țărilor noastre, scăzîndu-le mult situația față cu Puterea suzerană, — între aceste două hotare chronologice, Românii au exportat de preferință în Turcia, dar pe bani și cu cîștig. Într-o a doua perioadă, care ține de la stabilirea regimului fanariot sau, mai bine, guvernării prin foștii dragomani ai Porții, pînă la complicarea suzeranității otomane cu o protecție rusească, foarte utilă la început, exportul dincolo de Dunăre s-a prefăcut în *mucaesa* și *mubaia*, în tribut în natură sau furnisare cu preț arbitrar. Teoria «chelerului» s-a format atunci, și s-a aplicat pe cit se putea, adică pe cit da voie contrabanda, care a trebuit să fie fabuloasă într-o provincie ale cărei hotare nu erau pázite de soldații incoruptibili ai celor ce voiau să oprească exportul, ci de aceia care aveau tot interesul să-l strecoare. A treia perioadă și cea din urmă cuprinde epoca protecției rusești și, mulțumită acestei protecții, mulțumită nevoii Rușilor de a se face simpatici populației și boierilor, lucrurile au fost aduse aproape în starea anterioară Domniei fanariote. Chelerul a rămas o dogmă și contrabanda o tradiție, dar Turcii au desființat tributul de grîne, lemne și salitră, au cumpărat toate lucrurile de care aveau nevoie, plătîndu-le, în loc de o pătrime față cu prețul local, *după* acest preț local, unificat sub forma cursului Brăilei pentru Muntenia, Galaților pentru Moldova; flagelul acela care era negustorul turc sau trimis de turci a fost, în fine, desființat pe încetul, vînzarea încheindu-se la hotare sau, alteori, furnizarea făcîndu-se prin licitație poruncită de Domni”⁶². Dintre elementele care explicau și compuneau monopolul comercial otoman, singurul pe care Iorga l-a acceptat fără amendamente a fost teza închiderii Mării Negre pentru comerțul european ca urmare a intrării ei sub controlul otoman.

După cum am amintit mai sus, polemica lansată de Nicolae Iorga cuprindea și o încercare de reabilitare parțială a rolului factorului otoman în istoria românească. El arată: „opinia că am fi lucrat pentru Turci cuprinde pentru aceștia o muștrare, pe care n-o merită chiar așa de mult”⁶³. Dincolo de aprecierea valorică ceva mai binevoitoare, marele merit al lui Nicolae Iorga este acela de a fi integrat relațiile comerciale româno-otomane într-un context mai larg de istorie universală. El a subliniat astfel rolul pozitiv pe care l-a avut instaurarea unei singure stăpîniri politice în Balcani, comparînd ordinea otomană cu „pax romana”⁶⁴. Tot Iorga a fost primul care a legat practicile otomane de tradiția bizantină de aprovizionare a

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Ibidem*.; ideea a fost reluată de Iorga și în alte lucrări, ca în *Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient à l'époque moderne*: „Mai întîi—nu este pentru prima oară cînd o spun—trebuie să se renunțe cu totul la ideea că turcii au venit pentru a distruge. Nu zic că turcii n-au meritat să fie calomniati, totuși ei au fost calomniati prea mult. În păreri obișnuite asupra Imperiului otoman este fără îndoială multă exagerare răuvoitoare; s-au ponegriț turcii care mai meritau și altceva, cel puțin în unele privințe și într-o oarecare măsură (cf. *Opere economice* (ed. G. Penelea), București, 1982, p. 370); aceasta nu l-a împiedicat să vorbească în aceeași lucrare despre „amorțeala” turcilor și să compare defavorabil Imperiul otoman cu cel mongol (*ibidem*., p. 364).

⁶⁴ *Idem*., *Negoțul și meșteșugurile în trecutul românesc* în *Opere economice*, p. 70.

Constantinopolului⁶⁵; în același orizont larg comparatist el nu s-a sfiit să releve asemănarea dintre politica otomană și unele măsuri restrictive luate de Austria în secolul al XVIII-lea⁶⁶. Prin aceasta abuzurile comise uneori de otomani încetau să mai fie excepționale, iar blamul aruncat asupra lor era diluat.

În concluzie, Nicolae Iorga a respins conceptul de monopol comercial otoman, imputându-i o sistemicitate neconformă cu realitatea istorică. El a insistat dimpotrivă ca atenția să se concentreze asupra studierii diferitelor fapte mărunte care compuneau legăturile comerciale dintre români și otomani. Acest accent pus pe concret ar fi trebuit să stimuleze cercetarea efectivă a relațiilor economice româno-otomane, și totuși nu s-a întâmplat așa: în primele trei decenii ale secolului nostru practic nimeni nu s-a angajat în studiul acestei teme^{66 bis}, iar Nicolae Iorga era el însuși prea ocupat pentru a-i mai putea acorda mai mult decât o atenție periferică. Lipsa aproape generală de interes pentru acest subiect se explică și prin alți factori: în peisajul istoriografic românesc istoria economică era în continuare ruda săracă a istoriei politice; de altfel, după cum recunoștea chiar Nicolae Iorga, istoricii români erau lipsiți aproape cu desăvârșire de o pregătire economică⁶⁷. În fine, obstacolul cel mai dificil erau necunoașterea limbii izvoarelor otomane; în aceste condiții istoricii români erau înclinați să se adreseze cu precădere surselor apusene, mult mai accesibile, dar acestea le deturnau atenția spre legăturile cu țările respective, lăsând în umbră relațiile cu Imperiul otoman, chiar dacă în epocă rolul acestuia din urmă fusese mai important.

În această perioadă elementele principale ale poziției lui Iorga în problema monopolului comercial otoman (teza că Marea Neagră era închisă comerțului european, respingerea existenței unui veritabil monopol, acceptarea existenței unor restricții doar pentru secolul al XVIII-lea și doar la câteva mărfuri, descrierea particularizată a abuzurilor, atenția chiar disproporționată acordată legăturilor comerciale cu creștinătatea) nu au fost contestate în mod serios de nimeni și au pătruns chiar în sintezele de uz mai larg (alături de cele scrise de Iorga personal amintim pe cele publicate

⁶⁵ *Ibidem.*, p. 77—78.

⁶⁶ *Idem.*, *Istoria comerțului românesc în Opere economice*, p. 669.

^{66 bis} O excepție este bucovineanul Ioan Nistor care a studiat deosebit de temeinic comerțul Moldovei în secolele XIV—XVI și a emis judecăți extrem de negative despre impactul otoman asupra acestui comerț, considerând că secolul al XVI-lea a marcat o decădere comparativ cu secolele al XV-lea (de altfel, în economia lucrărilor lui secolul XV ocupă un loc mai important decât perioada dominației otomane, iar relațiile cu țările creștine sînt mult mai bine documentate decât cele cu Imperiul otoman). I. Nistor recunoaște totuși că turcii nu au reușit să-și instaureze un adevărat monopol, trebuind să se mulțumească cu un anumit drept de preempțiune asupra unor produse ale Moldovei (*Die auswärtsigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV., XV. und XVI. Jahrhundert*, Gotha, 1911, p. 219; *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, Czernowitz, 1912, p. 11 și 158—159). Este de semnalat totuși că lucrările lui Ioan Nistor despre comerțul medieval al Moldovei, datorită faptului că au fost scrise în germană și că autorul lor nu a mai revenit ulterior asupra acestei teme, au fost folosite în istoriografia română mai puțin decât ar fi impus-o valoarea lor științifică, ele fiind eclipsate și de *Istoria comerțului românesc* publicată în românește de Nicolae Iorga (volumul I, care se suprapune și asupra perioadei studiate de I. Nistor, a apărut în 1915).

⁶⁷ N. Iorga, *Necesitatea unei enciclopedii a științelor economice*, București, 1935, p. 6.

în franceză de Ion N. Angelescu⁶⁸ și de N. Razmiritza⁶⁹). Tot acum informațiile referitoare la comerțul cu Imperiul otoman au început să pătrundă și în cultura de masă prin intermediul școlii. Acest fapt reprezenta o noutate: în secolul al XIX-lea istoria predată în școală fusese aproape exclusiv politică, manualele cuprinzând cel mult (și extrem de rar) câte o informație dispartă despre comerțul medieval româno-otoman⁷⁰; elevii nu aflau mai nimic în legătură cu acesta nici din lecțiile de economie politică care erau axate pe însușirea unor concepte teoretice și nu pe realizarea unor exemplificări concrete din trecut⁷¹. Cu timpul, unele elemente de istorie economică românească au început să fie predate în școlile și liceele comerciale. Dacă inițial acestea erau cu totul aproximative⁷², în perioada interbelică începe să se facă simțită o mai mare rigoare și precizie. Nu exista însă un mod unitar de a prezenta trecutul: cei mai mulți autori de manuale au rămas fideli viziunii lui Nicolae Iorga⁷³, dar alții nu au ezitat să generalizeze mai net decât ar fi îngăduit-o marele istoric. În această tendință ei erau împinși și de specificul activității didactice, care încuraja prezentări schematice, simplificate, precum și de nevoia de a contrasta perioada dominației otomane cu epoca glorioasă a marilor voievozi și cu dezvoltarea impetuoasă de după 1829. Astfel, N. A. Constantinescu afirmă scurt: „În timpul Fanarioților, ca și în epoca dinaintea lor, Țările române nu aveau voie ca să-și vîndă produsele lor la alți vecini, afară de Turci”⁷⁴. Deși cuvîntul „monopol” nu apare aici, nici în alte manuale⁷⁵, conținutul său este exprimat destul de clar.

Cel care avea să redeschidă acest dosar și să împingă cercetarea cu un pas înainte a fost Gheorghe I. Brătianu într-o serie de studii dedicate apro-

⁶⁸ I. N. Angelescu, *Histoire économique des Roumains*, Genève, 1919.

⁶⁹ N. Razmiritza, *Essai d'économie roumaine moderne, 1831—1931*, Paris, 1932, p. 237—242.

⁷⁰ M. L. Murgescu, *Turcii otomani în manuale românești de istorie din secolul al XIX-lea. Considerații preliminare* în „Caietul Laboratorului de Studii Otomane”, I, 1990. p.

⁷¹ Concluzie la care am ajuns pe baza unui sondaj în cadrul căruia am consultat manualele publicate de I. C. Lerescu (1868), A. Pretorian (1882, 1906), Miclescu (1883), P. S. Aurelian (1889), B. I. Radu (1890), N. Idieru (1895—1896), D. A. Laurian (1897) și T. Pojoga Jerebie (1898).

⁷² Astfel, în manualul lui N. Idieru, unul dintre cele mai bune și mai amănunțite de la sfîrșitul secolului trecut, se putea totuși citi: „libertatea cea mai completă a fost regimul nostru comercial practicat, fără întrerupere, pînă în secolul al XVIII-lea (1716)” (*Studii de economie politică și finanțe cuprinzînd pe lîngă expunerea elementelor științei analiza legilor, așezămintelor și intereselor economice și financiare românești*, I, București, 1895, p. 638); veacul fanariot era la rîndul său calificat drept „un regim intermediar, iar apoi aproape liber-schimbișt” (*ibidem.*, p. 641).

⁷³ De exemplu, M. Iorgulescu, *Istoria comerțului*, București, 1926, p. 177 și urm.; D. Munteanu-Râmnic, *Istoria patriei pentru clasele a II-a și a II-a ale școlilor comerciale elementare de băieți și fete*, București, 1929, p. 65—70.

⁷⁴ N. A. Constantinescu, *Istoria patriei. Lecturi pentru clasa II și III elementară de comerț*, București, 1929, p. 62.

⁷⁵ Se cuvine amintită totuși prezentarea interesantă din manualul lui Ioan Clinciu și Victor Papacostea: „fără acea lume grecească de industriași, neguțători și corăbieri, statul turcesc n-ar fi putut trăi, numai ca stat de pradă. De altfel, toată acțiunea politică și militară a Turcilor se conducea în primul rînd după vechile interese economice ale Constantinopolului. Ca și împărații bizantini de odinioară, sultanii luptau pentru stăpînirea completă a Mării Negre și a Dunării, în vederea intereselor economice” (*Istoria românilor pentru clasa III-a secundară*, București, 1929, p. 125); trebuia totuși ținut seama de faptul că Victor Papacostea era prieten cu Gheorghe Brătianu și că este posibil să fi aflat ideile acestuia chiar înainte ca ele să fi fost publicate, după cum este posibil să fi ajuns în mod autonom la această concepție.

vizionării Constantinopolului bizantin și otoman ⁷⁶; el avea apoi să-și aprofundeze ideile în cursul universitar despre chestiunea Mării Negre, unde o prelegere este intitulată *Marea Neagră, lac turcesc. Monopolul economic* ⁷⁷. Insistând asupra problemelor ridicate de aprovizionarea unui mastodont urban precum Constantinopolul, probleme structurale, comune atît epocii bizantine cît și celei otomane, el arată că negoțul regiunilor limitrofe Mării Negre a depins de puterea politică a stăpînilor orașului de pe Bosfor. Comerțul liber s-a putut dezvolta numai atunci cînd autoritatea acestora era slabă (de exemplu în timpul Paleologilor sau în ultima fază de existență a Imperiului otoman); în schimb, atunci cînd Constantinopolul avea un stăpîn puternic, Marea Neagră tindea să devină o *mare clausum*, supusă monopolului acestui oraș. Brătianu a ajuns astfel să afirme — nu fără îndreptățire — că adevărata restaurare a Imperiului bizantin nu a fost cea din 1261, ci cucerirea sa de către Mehmed al II-lea.

Înainte de a analiza mutațiile de accent pe care le-a adus Brătianu în cunoașterea relațiilor comerciale româno-otomane, se cuvine să zăbovim asupra modului și contextului în care și-a elaborat lucrările. S-a arătat că istoricul român a ajuns la concepția sa influențat de experiența economiei de război din timpul primei conflagrații mondiale ⁷⁸. Constatarea este îndreptățită, dar nu surprinde decît o parte a climatului intelectual în care se mișca și studia Gheorghe Brătianu. Criza economică mondială din 1929 a dus pretutindeni în lume la o intensificare a preocupărilor de istorie economică, la o confruntare a trecutului cu problemele ridicate în fața lumii contemporane. Una dintre marile controverse care s-au impus în centrul mișcării de idei interbelice, la noi ca și în alte părți, privea opțiunea dintre liberalism și dirijism ⁷⁹. Criza economică mondială a conferit un plus de dramatism acestor dispute, și cei mai mulți gînditori din domeniul științelor sociale s-au simțit obligați să ia poziție de o parte sau de alta.

Cu toate acestea credem că impulsul principal în geneza studiilor lui Brătianu a venit din interiorul disciplinei istorice. O privire fie și fugară asupra istoriografiei mondiale interbelice ne arată clar că exista o direcție bine conturată de studiere a rolului statului în economie, a monopolurilor legate de acesta. Acest curent era deosebit de bine reprezentat în cercetările de istorie a antichității clasice și a lumii bizantine ⁸⁰, față de care Gheorghe Brătianu a manifestat un interes constant. În ceea ce privește perioada otomană impulsul decisiv a venit de la publicarea de către istoricul german Walter Hahn a unui studiu și a unei colecții de documente

⁷⁶ Gh. I. Brătianu, *La question de l'approvisionnement de Constantinople à l'époque byzantine et ottomane* în „Byzantion”, V, 1929—1930, nr. 1, p. 83—107; idem., *Nouvelles contributions à l'étude de l'approvisionnement de Constantinople sous les Paléologues et les empereurs ottomans* în „Byzantion”, VI, 1931, nr. 2, p. 641—656; idem., *Une expérience d'économie dirigée: le monopole du blé à Byzance au XIe siècle* în „Byzantion”, IX, 1934, nr. 2, p. 643—662. În 1938 aceste trei studii au fost sudate fără modificări de substanță într-unul singur, care a fost inclus în culegerea lui Brătianu, *Etudes byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938, p. 127—181.

⁷⁷ Gh. I. Brătianu, *Chestiunea Mării Negre, II*, curs 1942—1943, București, p. 27—51.

⁷⁸ S. Iosipescu, *Studiile pontice ale lui Gheorghe Brătianu în Confluențe istoriografice românești și europene. 90 de ani de la nașterea istoricului Gheorghe I. Brătianu* (coord. V. Spinei), Iași, 1988, p. 108.

⁷⁹ I. Saizu, *Disputa dintre liberalism și dirijism pentru modernizarea României interbelice* în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, XXIV, 1987, nr. 1, p. 251—264.

⁸⁰ Amintim, mai mult pentru caracterul șocant al titlului, un articol al lui A. Andreades, *Byzance, paradis du monopole et du privilège* în „Byzantion”, IX, 1934, nr. 1, p. 171—181.

otomane despre aprovizionarea Constantinopolului în a doua jumătate a secolului al XVI-lea ⁸¹. În afară de comparația cu sistemele coercitive de aprovizionare a orașelor medievale și de informațiile concrete necesare pentru argumentarea tezelor sale, Brătianu a preluat de la Hahn și termenul-cheie cu care a calificat sistemul otoman : Zwangswirtschaft (economie forțată).

Este poate mai puțin cunoscut faptul că Brătianu profita din plin de ușurința cu care mînuia cuvîntul scris. Multe dintre contribuțiile sale nu erau rodul unei documentări epuizante, cu pretenția de a trata exhaustiv un subiect, ci mai degrabă comentarii bine gîndite pe marginea unor studii recente. Această constatare nu le diminuează cu nimic valoarea științifică : valorificîndu-și bogata cultură istorică și judecata deosebit de riguroasă, Brătianu a ajuns deseori la surprinderea unor aspecte esențiale ale fenomenelor istorice. În cazul articolelor despre aprovizionarea Constantinopolului se poate afla cu destulă ușurință care au fost lecturile de la care a pornit Brătianu. Primul articol s-a bazat îndeosebi pe cunoscuta „Carte a prefectului” pentru epoca bizantină și pe Hahn pentru perioada otomană. În 1931 Brătianu a reluat și a aprofundat problema pornind de la corespondența patriarhului Athanasie al Constantinopolului, de la raportul lui Wenzel von Brognard cu privire la navigația în Marea Neagră, editat chiar în acel an de Gheron Netta ⁸², și de la cercetările finanțate de Fundația Carnegie cu privire la economia forțată din timpul primului război mondial. Al treilea studiu se referă numai la Bizanțul secolului al XI-lea și ne interesează mai puțin aici.

Odată clarificat acest punct, se cuvine să comparăm concepția lui Brătianu cu cea a lui Nicolae Iorga. Continuitatea politicii economice de la Constantinopolul bizantin la Istanbulul otoman fusese surprinsă încă de Iorga, care însă nu insistase asupra ei ; Brătianu a adîncit această direcție de cercetare, relevînd similitudinea dintre liturghiile bizantine și sarcinile oneroase impuse persoanelor avute în Imperiul otoman. El a pus un accent mult mai mare pe continuitatea și stabilitatea în timp a mecanismelor de aprovizionare a Constantinopolului. Aceasta l-a făcut să nu mai păstreze etapizarea propusă de Nicolae Iorga (relații relativ echitabile pînă în secolul al XVIII-lea, cu o agravare considerabilă în timpul domniilor fanariote) și să considere secolele XVI-XVIII ca o perioadă unitară din acest punct de vedere ; odată ce a surprins un mecanism pe care îl considera esențial al politicii economice otomane, Brătianu nu mai era interesat în studierea meticuloasă a variațiilor aplicării acestei politici de la o provincie la alta și de la o perioadă la alta. Totodată, atribuirea unui loc central problemelor legate de aprovizionarea Constantinopolului l-a determinat să-și focalizeze atenția asupra comerțului cu alimente (pentru perioada otomană în primul rînd cereale și oi), lăsînd oarecum în plan secund celelalte tipuri de mărfuri. De asemenea, în prezentarea lui Brătianu legăturile cu Constantinopolul eclipsează pînă la anihilare pe cele cu celelalte regiuni ale Imperiului otoman.

⁸¹ W. Hahn, *Die Verpflegung Konstantinopels durch staatliche Zwangswirtschaft nach türkischen Urkunden aus dem 16. Jahrhundert* (Beihefte zur Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, VIII. Heft), Stuttgart, 1926 ; amintim faptul că documentele respective fuseseră publicate încă din 1912 în limba turcă, ceea ce arată încă o dată cit de mult depindea contactul dintre istoriografiile balcanice de intermedierea occidentală.

⁸² Gh. Netta, *Expansiunea economică a Austriei și explorările ei orientale*, București, 1931.

Unele distincții se pot opera și în ceea ce privește orizontul problematic și geografic în care cei doi mari istorici au plasat comerțul româno-otoman. Nicolae Iorga a studiat interferențele acestuia cu alte fenomene sociale cu precădere la capătul românesc al acestor legături, în timp ce Brătianu a integrat Țările Române într-o arie mai largă depinzând de Constantinopol, pe care a și numit-o „economia închisă a imperiului otoman”⁸³. Această economie a fost descrisă astfel : „Aprovizionarea Constantinopolului se făcea printr-o economie forțată de Stat. Termenul de economie forțată de Stat este cel mai bun, cel mai potrivit pentru a defini starea de atunci pe care voim să o descriem. În ce constă această aprovizionare forțată de Stat ? Constă întâi în concentrarea, în pomparea spre Constantinopol a tuturor resurselor imperiului. După lista dată de Hahn, curgeau spre capitală grâul bulgar și al principatelor dunărene, untdelemnul de Cafa, vitele de Diarbekir, mirodeniile de Smirna etc. Totul se concentra la Sтамbul. Nu mai existau legături directe între diferite centre comerciale, fie din Marea Neagră, fie din Marea Mediterană, totul trebuia să treacă prin intermediul Sтамbulului, care își oprea partea leului”⁸⁴.

După cum se vede, ceea ce șochează oarecum la Brătianu este radicalizarea judecății de valoare asupra Imperiului otoman. Ca partizan ardent al liberalismului, el și-a revărsat toată adversitatea acumulată contra exceselor etatiste din secolul nostru asupra metodelor coercitive pe care le-au folosit de-a lungul timpului statul bizantin și cel otoman. Eleganța stilistică nu diminuea cu nimic vehemența condamnării, accentuată de comparația cu cazuri contemporane, de exemplu cu sistemul sovietic⁸⁵. Descriind poziția Constantinopolului Brătianu nu a ezitat să reia tema orașului parazit, temă curentă în cultura română modernă, și să compare capitala de pe Bosfor cu o caracatiță⁸⁶. În cursul universitar el insistă asupra felului în care erau exploatați românii, făcând apel și la afectul auditorilor : „Vedeți cum se storcea țara noastră sub toate formele și prin toate mijloacele posibile”⁸⁷. Condamnarea în bloc a întregii perioade de dominație otomană era legată și de occidentalofilia lui Brătianu, el considerînd că perioadele de intensificare a legăturilor cu Occidentul (secolele XIV-XV și XIX-XX) au fost sinonime cu dezvoltarea economică și progresul țării.

În ciuda faptului că Brătianu a încercat să-și îndemne studenții să cerceteze mai adînc relațiile comerciale româno-otomane⁸⁸, el nu a reușit într-o primă fază să stimuleze studiile în această direcție. La aceasta au contribuit blamul pus asupra acestui aspect al istoriei noastre economice, precum și dificultatea mai mare a accesului la sursele otomane față de cele europene sau bizantine. Pe de altă parte, concepția lui Brătianu era extrem de închegată sistemic, tinzînd să reducă întreaga activitate economică la un singur aspect, aprovizionarea Constantinopolului, al cărui mecanism

⁸³ Gh. I. Brătianu, *Chestiunea Mării Negre*, II, p. 29 și 36 ; amintim faptul că și Nicolae Iorga pomenise incidental de „domeniul levantin supravegheat și exploatat de turci” (*Istoria comerțului românesc în Opere economice*, p. 499).

⁸⁴ Gh. I. Brătianu, *Chestiunea Mării Negre*, II, p. 32—33.

⁸⁵ Idem., *Etudes byzantines...*, p. 155 ; idem., *Chestiunea Mării Negre*, II, p. 40.

⁸⁶ Idem., *Etudes byzantines...*, p. 170—171 și 177.

⁸⁷ Idem., *Chestiunea Mării Negre...*, II, p. 39.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 29 și urm.

fusese deja analizat de maestru. Utilizarea unor termeni foarte neți, ca „monopol otoman” sau „lac turcesc”, părea să întărească părerea că nu mai era nimic esențial de relevat în această temă, iar majoritatea cercetătorilor care doreau să calce pe urmele lui Brătianu au preferat să studieze perioada când Marea Neagră avea un rol internațional major, secolele XIII—XV.

Închegarea sistemică a teoriei monopolului și prestigiul intelectual al lui Brătianu au impus tezele sale în istoriografie, și aceasta cu atât mai mult cu cât Nicolae Iorga nu se mai ocupa de această temă și nu s-a considerat lezat de faptul că fostul său elev avea opinii care difereau întrucitva de ale sale. Chiar dacă unii istorici depășiți și periferalizați nu luau act de contribuțiile lui Brătianu⁸⁹, acestea erau difuzate asiduu de colegii săi de generație, în special de P.P. Panaitescu⁹⁰, și de elevii săi. În același timp colaboratorul său Gheron Netta îi populariza ideile printre studenții Academiei Comerciale⁹¹, marcând pătrunderea lor în sfera culturii de masă. Teoria monopolului comercial otoman, cu corolarul său Marea Neagră—lac turcesc, s-a impus — desigur simplificat — și în *Enciclopedia României*⁹², și în manualele de istorie pentru școala generală⁹³, unde dăinuie pînă azi.

Continuitatea recunoașterii sociale a teoriei lui Brătianu într-o perioadă cînd trecerea la socialism bulversa întreaga societate și tabla ei de valori, impunînd numeroase „revizuri” parțiale ale istoriei naționale și universale, cînd Brătianu însuși suferea rigurile represiei, reprezintă un fenomen ce se cere explicat. Aici trebuie avut în vedere faptul că teoria monopolului comercial otoman nu mai era neapărat asociată numelui lui Brătianu; ea devenise un bun comun al istoriografiei române și chiar al culturii de masă, putînd fi deci folosită fără scrupule ideologice. Dimpotrivă, ea corespundea chiar unor imperative ale noii ideologii comuniste: ea oferea o explicație economică întîrzierii cu care România trecuse la o dezvoltare

⁸⁹ Amintim aici pe Al. Doboși, *Der Einfluss der türkischen Eroberungen auf den Handel d r rumän'schen Fürstentümer* în „Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa”, 4, 1940, nr. 3, p. 163—170; titlul incitant acoperă un conținut cu totul decepționant.

⁹⁰ P. P. Panaitescu, *Die Entwicklung der rumänischen Staatenbildung* în „Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa”, 4, 1940, nr. 1—2, p. 35; idem., *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, București, 1947, p. 153—157. Aici, ca și în manualele sale, Panaitescu tindea să radicalizeze aprecierile și așa unilateralizante ale lui Brătianu.

⁹¹ Gh. Netta, *Curs de istoria comerțului*, București, 1937, p. 450—471.¶

⁹² În partea istorică a capitolului despre comerțul exterior, elaborată de M. Gr. Romașcanu, se acceptă că „aproape întreaga producție românească era canalizată spre Constantinopol” (*Enciclopedia României*, IV, București, 1943, p. 460); este păstrată totuși și opinia lui Iorga că relațiile cu Poarta s-au deteriorat grav abia în secolul al XVIII-lea.

⁹³ Un exemplu de adoptare timpurie a acestei teorii sînt manualele de liceu scrise de P. P. Panaitescu (vezi *Istoria românilor pentru clasa VII-a secundară*, Craiova, 1931, p. 180, manual reeditat în mai multe rînduri). Acest caz nu este totuși reprezentativ, în anii '30 manifestîndu-se încă oscilații în funcție de opțiunile autorilor de manuale, ca și de tipul de școli pentru care erau destinate. Teoria monopolului s-a impus ferm după război, odată cu trecerea la sistemul manualelor unice: vezi *Manual unic de istoria românilor pentru clasa VIII-a a școalelor secundare*, București, 1945, p. 190—192, 277 și 301; M. Roller (red. resp.), *Istoria României. Manual unic pentru clasa a VIII-a secundară*, București, 1947, p. 170—171, 175—176, 236, 292—293, 360—361, 387—388; Șt. Pascu (red. resp. și coord.), *Istoria României. Manual pentru clasa a XII-a*, București, 1978, p. 108, 126 și 163; H. Daicoviciu, P. Teodor, I. Cimpeanu, *Istoria antică și medie a României. Manual pentru clasa a VIII-a*, București, 1984, p. 182 și 202. (fiecare dintre aceste manuale a cunoscut mai multe ediții cvasi-identice, enumerarea noastră nefiind exhaustivă).

tare capitalistă⁹⁴, și pe de altă parte arunca o parte substanțială din vină asupra Imperiului otoman, asupra căruia judecățile de valoare ale istoriografiei marxiste române erau, mai ales în primele decenii postbelice, extrem de severe. De aceea, în această perioadă existența monopolului comercial otoman nu a fost contestată explicit. Ea făcea parte din cultura istorică comună, fiind inclusă în tratate, sinteze, manuale etc. Cu toate acestea, și fără a polemiza în mod explicit, istoricii comerțului românesc din perioada dominației otomane nu uitau niciodată să descrie pe larg legăturile cu celelalte state vecine, ceea ce puneă implicit sub semnul întrebării relevanța teoriei monopolului. Începând din anii '60 relațiilor cu vecinii li s-au adăugat, trecând în prim-plan, legăturile dintre Țările Române, care tindeau să eclipseze în prezentare monopolul otoman. În general se evita însă contestarea existenței acestuia din urmă și în același timp lipsea intenția de a evalua ponderea diferitelor legături în economia românească.

Dincolo de acest cadru istoriografic general, în perioada postbelică se cristalizează pentru prima dată mai multe direcții de cercetare concretă a relațiilor comerciale româno-otomane.

Astfel, pornind de la teza lui Lucrețiu Pătrășcanu potrivit căreia dezvoltarea capitalistă a economiei românești nu a fost declanșată de tratatul de la Adrianopol (1829), ci de factorii interni, și că momentul exterior stimulator a fost mai degrabă tratatul de la Kuciuk Kainargi (1774)⁹⁵, mai mulți istorici și-au dedicat cercetările perioadei dintre aceste două tratate, scoțind în evidență cu precădere rolul Rusiei în limitarea monopolului comercial otoman. Insistența asupra acestui aspect era evident conotată politic, iar nevoia reliefării rolului salutar al Rusiei influența rezultatul cercetării, obligând la recunoașterea implicită a existenței unui monopol sever înainte de 1774. În ciuda acestui fapt, trebuie recunoscut că această direcție de cercetare s-a concretizat într-o serie de contribuții substanțiale semnate de Andrei Oțetea⁹⁶, Alexandru Vianu⁹⁷, Traian Ionescu⁹⁸ și Maria-Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru⁹⁹ care au făcut ca această

⁹⁴ A se vedea de pildă Gh. Georgescu-Buzău, *Descompunerea feudalismului și începuturile capitalismului în Țara Românească și Moldova*, București, 1950; de asemenea, lucrarea colectivă *Notițe la tema: Descompunerea feudalismului și începuturile capitalismului în Țările Române*. Pentru uz intern, București, 1959.

⁹⁵ L. Pătrășcanu, *Un veac de frământări sociale 1821—1907*, București, 1945, p. 9—10 și 18—36; nu trebuie uitate nici cercetările mai vechi în această direcție al lui George Zane, *Un veac de luptă pentru cucerirea pieței românești*, Iași, 1926.

⁹⁶ A. Oțetea, *Considerații asupra trecerii de la feudalism la capitalism în Moldova și Țara Românească* în „Studii și materiale de istorie medie”, IV, 1960, mai ales p. 326—330; *Istoria României*, III, București, 1964, p. 650—655; idem, *Pătrunderea comerțului românesc...*, passim.

⁹⁷ Al. Vianu, *Aplicarea tratatului de la Kuciuk Kainargi cu privire la Moldova și Țara Românească* în „Studii. Revistă de istorie”, 13, 1960, nr. 5, p. 71—103; idem., *Geneza senedului din 1783* în „Revista arhivelor”, 3, 1960, nr. 1, p. 219—234; idem., *Cu privire la hătișeriful de privilegii acordate Principatelor Române în anul 1774* în „Romanoslavica”, V, 1962, p. 121—130; a se vedea și lucrările menționate la nota 33.

⁹⁸ Tr. Ionescu, *Hătișeriful din 1802 și începutul luptei pentru asigurarea pieței interne a Principatelor dunărene* în „Studii și articole de istorie”, I, 1956, p. 37—78.

⁹⁹ M. M. Alexandrescu-Dersca, *Rolul hătișerifulor de privilegii în limitarea obligațiilor către Poartă* în „Studii. Revistă de istorie”, 11, 1958, nr. 6, p. 101—121; idem., *Les rapports économiques de l'Empire ottoman avec les Principautés Roumaines et leur réglementation par les Khatt-i Serif de Privilèges (1774—1829)* în „Colloques internationaux du C.N.R.S.”, nr. 601, 1983, p. 317—326.

perioadă să fie cea mai bine cunoscută din istoria relațiilor comerciale româno-otomane¹⁰⁰.

Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru este însă reprezentativă și pentru a doua direcție de investigare a problemei monopolului comercial otoman, de data aceasta în filiația directă față de preocupările lui Gheorghe Brătianu. Studiile ei, începute încă din timpul celui de-al doilea război mondial, s-au axat îndeosebi pe mecanismele monopoliste folosite de Poartă pentru aprovizionarea Constantinopolului cu cereale și produse animaliere¹⁰¹. Dar, deși pornește de la studiile lui Brătianu, deși critică uneori excesiv și nejustificat unele păreri ale lui Nicolae Iorga, în esență Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru pare a ajunge totuși mai aproape de poziția acestuia din urmă. Astfel, cercetările ei relevă cu putere discontinuitățile și consecvențele politicii economice otomane, oscilațiile ei între mai multe căi de soluționare a unor probleme complexe. Pe de altă parte, din studiile ei se degajă impresia că din punctul otoman de vedere sistemul era destul de puțin eficient; în această privință Brătianu, orbit de patima sa contra abuzurilor etatiste, creditase statul otoman cu o capacitate de intervenție superioară. În fine, axându-și cercetările principale asupra secolului al XVIII-lea¹⁰², Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru tinde să se asocieze opiniei lui Iorga că deteriorarea serioasă a relațiilor comerciale româno-otomane a avut loc numai în acest secol.

În aceeași direcție converg și studiile lui Paul Cernovodeanu. Într-un articol-bilanț asupra schimburilor economice româno-turce el a acceptat faptul că unele mecanisme ale monopolului s-au instaurat la mijlocul secolului al XVI-lea¹⁰³, dar a subliniat că pînă în secolul al XVIII-lea bilanțul relațiilor comerciale cu Imperiul otoman a fost pozitiv, deteriorarea gravă avînd loc abia în timpul domniilor fanariote¹⁰⁴. Pe plan concret, Paul Cernovodeanu a identificat unul dintre factorii care au concurat la această deteriorare în capacitatea tot mai scăzută a statelor occidentale, a Angliei în primul rînd, de a-și menține legăturile cu Levantul și cu țările din regiunea Mării Negre¹⁰⁵.

Cel mai fidel continuator al operei lui Gheorghe Brătianu avea să se dovedească și în acest plan Mihai Berza. Concepția acestuia despre istoria economică românească a cunoscut o evoluție care prezintă un cert interes istoriografic. Astfel, într-unul dintre primele sale studii Mihai Berza com-

¹⁰⁰ A se vedea și sintezele realizate de exilul românesc, chiar dacă nu aduc neapărat un spor de informație concretă: Fl. Marinescu, *The Trade of Wallachia with the Ottoman Empire between 1791 and 1821* în „Balkan Studies”, 22, 1981, nr. 2, p. 289—319; V. Roman, *Rumänien im Spannungsfeld der Grossmächte 1774—1878. Die Donaufürstentümer vom osmanischen Vasallentum zur europäischen Peripherie*, Offenbach, 1987, îndeosebi p. 36—51.

¹⁰¹ M. M. Alexandrescu-Dersca, *A propos d'un firman du sultan Mustafa III*, în „Balcenia”, VII, 1914, nr. 2, p. 363—392; idem., *Contribution à l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople au XVIIIe siècle* în „Studia et Acta Orientalia”, I, 1957, p. 13—37.

¹⁰² Ar fi totuși de semnalat articolul *Sur le ravitaillement d'Istanbul au XVIe siècle en relation avec les Principautés Roumaines* în „Revue d'histoire maghrébine”, 10, 1983, nr. 31—32, p. 73—80, dar — spre deosebire de cele dedicate secolului al XVIII-lea — acesta nu reprezintă decît în mică măsură o „contribuție”.

¹⁰³ P. Cernovodeanu, *Les échanges économiques dans l'évolution des relations roumano-turques (XVe — XVIIIe siècles)* în „Revue des études sud-est européennes”, XVI, 1978, nr. 1, p. 83—85.

¹⁰⁴ *Ibidem.*, p. 88—89.

¹⁰⁵ *Idem.*, *England's Trade Policy in the Levant and her Exchange of Goods with the Rumanian Countries under the Latter Stuarts (1660—1714)*, București, 1972.

para soarta Mării Negre sub turci cu cea a Mediteranei după cucerirea arabă (teoria lui Pirenne)¹⁰⁶. El a dezvoltat această paralelă într-o conferință susținută la Școla Română de la Roma în martie 1938 sub titlul *Il commercio italiano nei Paesi Romeni alla fine del Medioevo*, conferință care a stat la baza unui articol publicat în 1941¹⁰⁷. Comunicarea manuscrisă, pe care d. Andrei Pippidi a avut amabilitatea să mi-o pună la dispoziție, conține însă și o ultimă parte care ne interesează în mod deosebit, dar pe care Mihai Berza, cu scrupulozitatea cu care dorea mereu să-și verifice ipotezele, a renunțat să o predea tiparului. El susținea aici că sub impactul legăturilor cu orașele italiene în Țările Române erau pe cale să ia naștere forme moderne, capitaliste, și că închiderea Mării Negre prin cucerirea otomană a blocat această direcție de evoluție, provocând dispariția burgheziei autohtone în formare, aservirea țărănimii libere și dominația internă a nobilimii, fie și sub aparența unei puteri princiare despotice. În felul acesta perioada dominației otomane ar fi fost echivalentă unui veritabil ev mediu românesc.

După război această ipoteză iconoclastă, care în plus pune un accent prea mare pe factorii externi, a trebuit să fie abandonată și Mihai Berza nu a mai revenit niciodată asupra ei. În anii '50 el a fost însă pus în situația să pregătească pentru tratatul de *Istoria României* subcapitolele dedicate regimului economic al dominației otomane. Deși cercetările sale originale s-au axat asupra aspectelor financiare ale acestei exploatare¹⁰⁸, el a fost silit să reflecteze și asupra monopolului comercial, iar paginile rezultate reprezintă contribuții reale la clarificarea acestei probleme.

Mihai Berza a păstrat elementele principale ale concepției lui Gheorghe Brătianu : închiderea Mării Negre, rolul crucial al aprovizionării Constantinopolului, instaurarea monopolului la mijlocul veacului al XVI-lea (chiar acceptând că în secolul al XVIII-lea a avut loc o înăsprire a sa), aprecierea valorică negativă. În același timp însă el s-a ferit să absolutizeze monopolul. El a atras atenția asupra faptului că „regimul de monopol instituit de Poartă asupra comerțului cu principalele produse ale țărilor noastre nu implica îndeobște interdicția totală a legăturilor comerciale cu alte țări”¹⁰⁹. De asemenea, monopolul nu este studiat în sine, ci în contextul celorlalte forme de exploatare a Țărilor Române în folosul Porții. Este surprinsă astfel corelația dintre presiunea financiară a Porții, fiscalitate și nivelul redus al prețurilor la care românii se vedeau siliți să-și comercializeze produsele¹¹⁰. Încercând să detalieze modul de funcționalitate a monopolului, Mihai Berza a distins mai multe căi : 1. livrările prin intermediul statului, cel mai adesea, fără o plată imediată, ci cu decontare din haraci ; 2. vânzarea de către particulari, sub supravegherea statului, a unor produse românești în diferite puncte din interiorul Imperiului otoman ; 3. cumpărarea produselor româ-

¹⁰⁶ M. Berza, *Henri Pirenne și originile evului mediu Occidental* în „Convorbiri literare”, LXXI, 1938, nr. 1—5 (extras, p. 10, nota 1).

¹⁰⁷ Idem., *La Mer Noire à la fin du Moyen Âge* în „Balcania”, IV, 1941, p. 409—435.

¹⁰⁸ Idem., *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV—XIX* în „Studii și materiale de istorie medie”, II, 1957, p. 7—47 ; idem., *Variațiile exploatarei Țării Românești de către Poarta otomană în secolele XVI—XVIII* în „Studii. Revistă de istorie”, 11, 1958, nr. 2, p. 59—71.

¹⁰⁹ *Istoria României*, II, București, 1964, p. 351.

¹¹⁰ *Ibidem.*, II, p. 789—790.

nești de către negustori veniți din Imperiul otoman, modalitate care „va cunoaște și cea mai largă folosire”¹¹¹.

Un caz cu totul deosebit a fost Constantin C. Giurescu. În prima ediție a sintezei sale *Istoria românilor* el a acceptat fără prea multe comentarii opiniile lui Gheorghe Brătianu cu privire la existența unui regim de monopol comercial otoman¹¹². În schimb, în anii '70 C. C. Giurescu și-a modificat poziția și, atît în noua ediție a sintezei sale¹¹³ cît și într-o lucrare specială cu caracter polemic¹¹⁴, a respins total teza existenței unui asemenea monopol, acceptînd doar un drept de preempțiune al Porții pentru anumite produse. În același timp el a insistat pentru o apreciere valorică mai puțin încrîncenată asupra relațiilor româno-otomane în toate aspectele lor. Pe plan strict cognitiv contribuția sa este mai puțin substanțială. Argumentele aduse contra existenței unui monopol comercial absolut al Porții sînt logice și cel mai adesea pertinente, dar ele nu ajută prea mult la clarificarea pozitivă a felului cum se desfășura comerțul româno-otoman. Pe de altă parte, afirmația că abuzurile nu au putut depăși o anumită limită și că prețurile oferite de turci nu puteau să fie mai mici de 80—90% din prețul normal¹¹⁵ nu este susținută cu dovezi documentare specifice și pertinente.

Marele merit al lui Constantin C. Giurescu a fost însă acela de a fi dezamorsat prejudecățile care împiedicau abordarea echilibrată a problematicii relațiilor româno-otomane. Din motivele invocate mai sus, puține dintre cercetările care au profitat de acest climat îmbunătățit veneau în continuitate nemijlocită față de preocupările sale¹¹⁶. Contribuțiile cele mai importante care au fost aduse în aceste condiții au aparținut reprezentanților noii școli turcologice românești, care-și vedeau astfel legitimată activitatea științifică. Exemplar este din punct de vedere cazul lui Mihai Maxim. Deși invocă autoritatea lui Constantin C. Giurescu, în planul cercetării concrete el se situează într-o măsură mai mare în continuarea direcției reprezentate de Mihai Berza. Studiile sale s-au concentrat îndeosebi asupra celei de-a doua jumătăți a secolului al XVI-lea. Coroborînd documentația românească și europeană cu cea otomană¹¹⁷, el a putut reconstitui mai precis felul în care au fost instituite treptat diferitele componente ale monopolului otoman: relații comerciale normale, comenzi speciale (extra-ordinare, apoi anuale), interdicții de export și în final — dar numai pentru scurt timp — rezervări de produse și zone de aprovizionare pentru anumite

¹¹¹ *Ibidem.*, II, p. 786.

¹¹² C. C. Giurescu, *Istoria românilor. III. Partea a doua. De la moartea lui Mihai Viteazul pînă la sfîrșitul epocii fanariote (1601—1821)*, București, 1946, p. 592—593.

¹¹³ C. C. Giurescu, D. C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, București, 1976, p. 11.

¹¹⁴ C. C. Giurescu, *Probleme controversate în istoriografia română*, București, 1977, p. 98—121.

¹¹⁵ *Ibidem.*, p. 109. O asemenea afirmație ridică numeroase probleme: ce se înțelege prin „prețul normal”? În condițiile evului mediu, cînd prețurile (îndeosebi cele agricole) variaau sezonier, de la an la an și de la o localitate la alta? Prețul din satele de la Dunăre? Cel de la București? Cel din satele de la munte? Cel de la Constantinopol? Aceste dificultăți ne avertizează asupra riscurilor unor raționamente logice generale, lipsite de susținere documentară.

¹¹⁶ M. Măneanu, *Exportul Țării Românești către Imperiul otoman în epoca fanariotă în Mehedinți. Cultură și civilizație*, IV, Drobeta-Turnu Severin, 1982, p. 81—109.

¹¹⁷ M. Maxim, *Culegere de texte otomane. Fasc. I. Izvoare documentare și juridice (sec. XV—XX)*, București, 1974, p. 46—49.

instituții otomane¹¹⁸. Pe de altă parte, este evidențiat „caracterul incomplet și ineficient al măsurilor restrictive de comerț impuse de Poartă țărilor române”¹¹⁹.

Din această prezentare inevitabil selectivă au fost omise contribuțiile care vizau numai anumite aspecte particulare ale relațiilor economice româno-otomane. Dintre temele care în ultimele decenii s-au bucurat de o atenție mai susținută se cuvine să amintim aici obligațiile financiare față de Poartă¹²⁰, circulația monezilor otomane în teritoriul românesc, mai ales în primele faze ale dominației otomane¹²¹, regimul negustorilor otomani¹²², comerțul cu sare¹²³ și relațiile de credit¹²⁴. Aceste cercetări, împreună cu cele amintite de-a lungul excursului nostru istoriografic, au creat o bază

¹¹⁸ Idem., *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea* în „Revista de istorie”, 32, 1979, nr. 9, p. 1749—1758.

¹¹⁹ *Ibidem.*, p. 1758.

¹²⁰ Alături de contribuțiile lui Mihai Berza (vezi supra, nota 108) și de cele ale lui Mihai Maxim, sintetizate în *Regimul economic...*, p. 1731—1765, trebuie amintite studiile lui Valeriu Veliman (*Cîteva considerații privind haraciul Moldovei la mijlocul secolului al XVI-lea* în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, XIX, 1982, p. 285—301) și Tahsin Gemil (*Date noi privind haraciul țărilor române în secolul al XVII-lea* în „Revista de istorie”, 30, 1977, nr. 8, p. 1433—1446).

¹²¹ N. Beldiceanu, *La crise monétaire ottomane au XVI-ème siècle et son influence sur les Principautés Roumaines* în „Südostforschungen”, XVI, 1957, p. 70—86; M. Cazacu, *L’impact ottoman sur les pays roumaine et ses incidences monétaires (1452—1504)* în „Revue roumaine d’histoire”, XII, 1973, nr. 1, p. 159—192; M. Maxim, *Considerations sur la circulation monétaire dans les Pays Roumains et l’Empire ottoman dans la seconde moitié du XVI-e siècle* în „Revue des études sud-est européennes”, XIII, 1975, nr. 3, p. 407—415; idem., *O luptă monetară în sec. al XVI-lea: padișahî contra aspru* în „Cercetări numismatice”, V, 1983, p. 129—152; P. Stancu, *Notă preliminară asupra unui tezaur de aspri din secolul al XV-lea descoperit în comuna Piua Petrii, județul Ialomița* în „Cercetări numismatice”, V, 1983, p. 85—95; idem., *Considerații privind circulația monetară în Moldova în secolele XV—XVI pe baza tezaurului de la Arsura* în „Cercetări numismatice”, VI (sub tipar); D. Flaut, *Schiță asupra circulației monedei otomane în teritoriile locuite de români în secolele XV—XVI în Caietul seminarului special de științe auxiliare. Opuscula Numismatica*, București, 1989, p. 61—87.

¹²² M. M. Alexandrescu-Dersca, *Despre regimul supușilor otomani în Țara Românească în veacul al XVIII-lea* în „Studii. Revistă de istorie”, 14, 1961, nr. 1, p. 87—113; idem., *Sur le régime des ressortissants ottomans en Moldavie (1711—1829)* în „Studia et Acta Orientalia” V—VI, 1967, p. 143—182; I. -R. Mircea, *Sur les circonstances dans lesquelles les Turcs sont restés en Valachie jusqu’au début du XVIIe siècle* în „Revue des études sud-est européennes”, V, 1967, nr. 1—2, p. 77—86; M. Dan, S. Goldenberg, *Regimul comercial al negustorilor balcano-levantini din Transilvania în sec. XVI—XVII* în „Apulum”, VII, 1968, nr. 1, p. 545—560; L. A. Demény, *Regimul supușilor străini din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVII-lea* în „Studii. Revistă de istorie”, 26, 1973, nr. 2, p. 283—298; M. A. Mehmed, *Despre dreptul de proprietate al supușilor otomani în Moldova și Țara Românească în secolele XV—XVIII* în „Cercetări istorice” (serie nouă), III, 1972, p. 65—81; A. Golimas, *Les relations des marchands Lazes (Lajes) avec la Moldavie au Bas Moyen Age* în „Recherches sur l’histoire des institutions et du droit”, 3, 1979, p. 77—96.

¹²³ A. Ilieș, *Știri în legătură cu exploatarea sării în Țara Românească pînă în veacul al XVIII-lea* în „Studii și materiale de istorie medie”, I, 1956, p. 155—197; idem., *Drumurile și transportul sării în Țara Românească (secolele XV—XIX)* în „Studii și materiale de istorie medie”, VII, 1974, p. 223—242; D. C. Giurescu, *Ob eksporte soli iz rumynskih gosudarstv na balkanskij poluostrov pri feodalizme* în „Revue des études sud-est européennes”, II, 1963, nr. 3—4, p. 421—462; M. Maxim, *Ottoman Documents concerning the Wallachian Salt in the Ports on the Lower Danube in the Second Half of the Sixteenth Century* în „Revue des études sud-est européennes”, XXVI, 1988, nr. 2, p. 113—122.

¹²⁴ I. Caproșu, *O istorie a Moldovei prin relațiile de credit pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Iași, 1989; I. Gavrila, B. Murgescu, *Credit și creditor în timpul lui Constantin Brâncoveanu* în „Revista de istorie”, 41, 1988, nr. 9, p. 861—876.

cognitivă superioară¹²⁵, care ne permite să tragem câteva concluzii la capătul cercetării noastre.

Mai întâi, trebuie remarcat faptul că termenul de „monopol” a fost folosit pentru a desemna regimul relațiilor comerciale româno-otomane în trei momente sau etape istoriografice distincte : în anii '1820, la sfârșitul secolului trecut și de la Gheorghe Brătianu pînă în zilele noastre. În toate aceste trei momente, dincolo de faptul că a acoperit accente și moduri de abordare diferite ale acestei problematice, el a derivat dintr-o atitudine dură, colțoasă, față de Imperiul otoman, atitudine pe care a accentuat-o la rîndul său. Azi se poate aprecia că o asemenea fază de intransigență militantă este depășită și că cercetarea poate să aspire la o înțelegere cît mai nuanțată a trecutului, mai ales a celui mai îndepărtat în timp.

În al doilea rînd, majoritatea cercetătorilor sînt de acord că nu a existat un monopol comercial în sensul literal al termenului și că mai degrabă poate fi vorba de o gamă variată de mijloace și practici prin care Poarta a deformat jocul liber al forțelor pieții. Pînă cînd, pe baza unei analize atente a fiecărui mecanism de acest fel și a tuturor luate împreună, se va impune un alt termen, putem opta liber dacă renunțăm la termenul de „monopol comercial otoman” sau îl păstrăm. Dar dacă îl păstrăm, trebuie neapărat să fim conștienți de imperfecțiunile sale și să-l avertizăm pe cititor de aceasta folosind ghilimelele.

Este de dorit ca opțiunea terminologică, oricare va fi ea, să fie însoțită de cercetări serioase vizînd fondul relațiilor comerciale româno-otomane. Experiența istoriografică de pînă acum îngăduie desprinderea cîtorva exigențe cărora este dezirabil să li se conformeze cercetările viitoare :

1) În analizarea trecutului este necesar să fie abandonate viziunile jurist statice. Ca și în cazul statutului politic, nici în cazul relațiilor comerciale nu a existat normă unitară, constantă (sau măcar stabilă) care să fixeze regimul de monopol. Dincolo de concepțiile juridice și etice despre comerț, care nu erau identice la români și otomani, ceea ce a contat în primul rînd a fost jocul dinamic al intereselor și forțelor contradictorii.

2) Este necesar să fie depășit provincialismul de care suferă atît istoriografia română, cît și celelalte școli istorice naționale din Balcani¹²⁶. Nu este o sarcină ușoară ; dintre precursori singurul care a reușit pe deplin în această direcție a fost Gheorghe Brătianu. Depășirea provincialismului implică renunțarea la obsesia bilateralismului, acceptarea ideii că timp de mai bine de trei secole Țările Române au fost, cu toate particularitățile situației lor, părți ale unei entități mai largi, lumea dominată de Poartă. Aceasta nu înseamnă că nu trebuie studiată poziția specială a Țărilor Române la limita acestei lumi, la interferența ei cu lumea creștină. Studiarea particularităților situației românești nu trebuie însă să ne distragă atenția

¹²⁵ A se vedea și I. Puia, *Mic dicționar pentru tineret de istorie a economiei românești*, București, 1988, p. 258—260, unde articolul „monopol comercial” reflectă pe de o parte eforturile autorului de a se documenta și de a depăși stadiul prezentărilor vulgarizatoare, și pe de altă parte dificultatea și parțialitatea cu care cunoștințele și dilemele cercetătorilor reușesc să iasă din cercul strict al specialiștilor și să pătrundă în cultura de masă.

¹²⁶ Vezi și J. R. Lampe, M. R. Jackson, *An Appraisal of Recent Balkan Economic History* in „East European Quarterly”, IX, 1975, nr. 2, p. 197—240.

de la reliefarea felului și măsurii în care spațiul românesc, sau diferitele sale componente, a fost integrat sistemului economic otoman, ceea ce ne obligă la cunoașterea politicii economice otomane în ansamblul ei. Bilateralismul trebuie depășit și din alt punct de vedere. Nu este corect să vorbim despre „români” și „turci” în bloc; de fiecare parte existau instituții și grupuri sociale diverse, cu interese specifice și deseori contradictorii, și care acționau în consecință. Este de datoria istoricului să deznoade ghemul contradicțiilor și al intereselor generale și de grup și să se apropie astfel cât mai mult de adevăr. În același timp, depășirea provincialismului obligă la o mai rapidă și mai deplină valorificare a cercetărilor străine cu privire la problematica economică otomană. Amintim aici — dintre multe altele — studiile lui Halil Inalcik despre organizarea economică a bazinului Mării Negre¹²⁷, monografia lui Robert Mantran despre Istanbul¹²⁸ și cercetările lui Lütü Güçer despre monopolul grânelor și al sării în interiorul Imperiului otoman¹²⁹, studii care, deși nu mai sînt foarte recente, nu au intrat decît sporadic în circuitul istoriografiei române.

3) Se impune extinderea intervalului cronologic luat în studiu. Astfel, epoca dominației otomane poate fi mai bine înțeleasă dacă o comparăm critic cu perioadele anterioară și posterioară ei. În ceea ce privește secolele XIV—XV, cercetările recente ale lui Șerban Papacostea au nuanțat imaginea idilică dominantă anterior în istoriografie și au dezvăluit existența unor raporturi de subordonare economică destul de aspră a Țării Românești față de Brașov¹³⁰. Pentru secolul al XIX-lea ar trebui văzut în ce măsură boom-ul exporturilor românești s-a datorat eliminării restricțiilor otomane și în ce măsură el a fost determinat de conjunctura specială creată de revoluția industrială care avea loc tocmai atunci în Occident. O asemenea analiză ar putea reliefa în mod retrospectiv și care a fost însemnătatea reală a măsurilor restrictive adoptate de-a lungul timpului de către Imperiul otoman.

4) O atenție specială trebuie acordată studierii raportului dintre politic și economic în comerțul româno-otoman. S-a sugerat că într-un sens foarte larg monopolul a reprezentat efortul Porții de a valorifica economic avantajele conferite de o relație politică inegală. În acest scop ea a folosit o gamă extrem de variată de mijloace, dintre care cele mai multe au fost deja puse în evidență de diferitele cercetări de pînă acum. Se impune însă studierea atentă a acestor practici, evaluarea impactului lor în diferite momente și pentru diferitele mărfuri, relevarea implicațiilor lor și a modului lor de articulare reciprocă, dat fiind că unele dintre ele se corelează pozitiv în timp ce altele se exclud una pe alta. În această direcție credem că poate fi

¹²⁷ H. Inalcik, *The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans* în „Archeion Ponthou”, 1979, p. 74—109.

¹²⁸ R. Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale*, Paris, 1962.

¹²⁹ L. Güçer, XVI. yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu dahilinde ticaretin tâbi olduğu kayıplar în „İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası”, XIII, 1951—1952, nr. 1—4, p. 79—98; idem., XV—XVII asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı în „İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası”, XXIII, 1962—1963, nr. 1—2, p. 81—144.

¹³⁰ Ș. Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (secolele XIV—XVI)*. *Drum și stat* în „Studii și materiale de istorie medie”, X, 1983 p. 9—55.

utilă experiența acumulată pe plan mondial cu privire la relațiile centru-periferie și la statele lumii a treia, aceasta cu atât mai mult cu cât Țările Române au fost în mod evident timp de mai multe secole o periferie a Imperiului otoman ¹³¹.

5) În fine, dar nu în cele din urmă, trebuie studiată conexiunea dintre practicile respective ale Porții și conjunctura economică generală. Aici merită să fie subliniat următorul aspect : informațiile care s-au păstrat cu privire la măsurile comerciale „monopoliste” ale Porții datează aproape numai din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și de la începutul secolului al XIX-lea. Într-un studiu dedicat impactului conjuncturii europene asupra comerțului românesc am avansat ipoteza că această distribuție în timp nu este întâmplătoare. Potrivit acestei ipoteze ¹³² Poarta ar fi recurs la măsuri monopolizatoare atunci când conjunctura economică europeană era bună, așa cum a fost cazul în „lungul secol XVI” sau de la mijlocul secolului al XVIII-lea și pînă pe la 1820. Atracția Europei risca să deturneze produsele românești de pe piața otomană, sau în orice caz să le mărească prețurile, ceea ce afecta profiturile negustorilor otomani și chiar aprovizionarea Constantinopolului, circumstanțe care au îndemnat Poarta să intervină energetic. În acest caz măsurile Porții erau tipic anticiclice, iar rezultatul lor inevitabil mediocr. Această ipoteză are însă un viciu ascuns : necunoașterea suficientă a fluctuațiilor conjuncturii economice din Imperiul otman. Dacă economia otomană, cel puțin în zonele ei centrale, a reușit să-și mențină o anume stabilitate, sau a cunoscut variații mai puțin ample decît economia europeană, atunci ipoteza se verifică. Altfel, ea rămîne doar o explicație parțială și neesențială. Acest exemplu atestă încă o dată, dacă mai era nevoie, interesul prioritar al studierii conjuncturii economice otomane, îndeosebi al reconstituirii unor serii de prețuri suficient de lungi ¹³³. Același imperativ este valabil și pentru Țările Române, unde numai perioada de după 1774 este ceva mai bine cunoscută ¹³⁴. Dar studiarea prețurilor implică în prealabil clarificarea metrologiei și îndeosebi cunoașterea cît mai precisă a cursurilor monetare.

După cum lesne se poate vedea, este vorba de deziderate extrem de cuprinzătoare, care vor impune o cercetare de echipă mai îndelungată. Profitul va fi însă dublu : pe de o parte vor fi clarificate mai bine aspecte

¹³¹ O primă analiză din această perspectivă la D. Chirot, *Social Change in a Periphera Society. The Creation of a Balkan Colony*, New York-San Francisco-London, 1976, p. 37—88 ; vezi și Fl. Bonciu, B. Murgescu, *The World-Approach and Romanian Economic History in „Revue roumaine d'histoire”* (sub tipar).

¹³² B. Murgescu, *Impactul conjuncturii europene asupra comerțului românesc în a doua jumătate a secolului al XVII-lea* în „Revista de istorie”, 41, 1988, nr. 6, p. 598.

¹³³ Lucrarea lui L. Berov, *Dvizenieto na cenite na Balkanite prez XVI—XIX v. i evropejskata revolucija na cenite*, Sofia, 1976, este doar un început, puține serii fiind suficient de lungi pentru a fi utilizabile ca atare.

¹³⁴ M. N. Popa, *La circulation monétaire et l'évolution des prix en Valachie (1774—1831)*, București, 1978 ; pentru epocile anterioare nu există decît cîteva studii izolate : R. Cămărășescu, C. Fotino, *Din istoria prețurilor. Evoluția prețului cailor în Țara Românească (secolele XV—XVII)* în „Studii și materiale de istorie medie”, VI, 1973, p. 225—241 ; D. Mioc, *Prețul vinului în Țara Românească în secolele XVII—XVIII* în *Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 122—125 ; idem., *Prețurile din Țara Românească în secolele XV—XVI și dinamica lor* în „Revista de istorie”, 33, 1980, nr. 2, p. 317—326.

importante ale istoriei românești, iar pe de altă parte angajarea într-o asemenea cercetare ar putea reprezenta pentru istoriografia română o formă de racordare la orizontul tematic și metodologic al istoriografiei mondiale.

LES AVATARS D'UN CONCEPT: LE MONOPOLE COMMERCIAL OTTOMAN DANS LES PAYS ROUMAINS

Résumé

L'existence ou l'inexistence d'un monopole ottoman du commerce de la Moldavie et de la Valachie aux XVIe — XVIIIe siècles provoque encore de nombreuses disputes dans l'historiographie roumaine. L'auteur analyse l'évolution chronologique des conceptions sur le commerce roumano-ottoman. La thèse de l'existence du monopole commercial a prévalu au cours des périodes où la complication des positions idéologiques envers les Ottomans a coïncidé avec une attention accentuée accordée aux problèmes économiques et avec une mise en relation soutenue avec les standards de l'analyse économique moderne. On localise ainsi trois moments historiographiques : les années 1820, les deux dernières décennies du XIXe siècle et à partir de 1930 jusqu'à aujourd'hui (c'est à peine au cours de cette dernière étape que les éléments de la théorie du monopole commercial ottoman ont pénétré dans la culture de masse, notamment par l'intermédiaire de l'école). On met en évidence aussi les principales contestations de cette thèse, contestations qui appartiennent à Nicolas Iorga (1897) et C.C. Giurescu (1977). En même temps, on essaie de relever dans quelle mesure des différentes conceptions ont influencé l'analyse concrète des relations commerciales roumano-ottomanes, et on montre que les recherches dans cette direction se sont multipliées à peine après la seconde guerre mondiale ; néanmoins, on ne parvient pas à éclaircir complètement ce sujet.

À la fin de son étude, l'auteur fait plusieurs suggestions pour les recherches futures sur le commerce roumano-ottoman : il faudra abandonner les conceptions juristes statiques en faisant fond sur le fait qu'il n'y a pas eu une norme unitaire, constante, qui réglementât le régime du commerce, et que les conceptions juridiques et éthiques des deux parties étaient seulement quelques-uns des facteurs qui influençaient le jeu dynamique des intérêts et des forces économiques ; il faudra surmonter le provincialisme et le bilatéralisme, en tenant compte de la multitude des intérêts de groupe impliqués, du contexte plus vaste des relations roumano-ottomanes, du fait que les pays roumains ont constitué pendant quelques siècles une périphérie de l'économie-monde ottomane, mais avec la particularité d'avoir été situés dans la zone d'interférence de celle-ci avec l'économie-monde européenne ; il faudra valoriser d'une manière plus rapide et plus complète les recherches étrangères, notamment celles entreprises dans les autres pays des Balkans ; il faudra dépasser les limites du segment chronologique analysé et comparer d'une manière critique la période de la domination ottomane avec les époques antérieure et postérieure ; il faudra mettre en évidence les différentes pratiques et mécanismes par lesquels l'Empire

ottoman a valorisé économiquement l'hégémonie politique, entreprendre leur étude séparée et dans leur interaction dynamique ; il faudra mettre en relief les relations entre les pratiques commerciales restrictives de la Porte et la conjoncture économique générale. En montrant qu'il faut accorder la priorité à ce dernier aspect, et qu'il faut lancer des recherches d'équipe concernant la circulation monétaire et l'histoire des prix tant dans l'espace roumain que dans la partie européenne de l'Empire ottoman, l'auteur adopte l'hypothèse que la distribution temporelle des informations concernant les restrictions ottomanes (plus nombreuses dans la seconde moitié du XVIe siècle, presque entièrement absentes au XVIIe et devenant de nouveau nombreuses après la moitié du XVIIIe) n'est pas un hasard, mais se rattache aux booms et aux reflux de la demande de produits agricoles de la part de l'économie européenne. Dans ce cas, les mesures restrictives ottomanes connues sous le nom trompeur de „monopole commercial” seraient des mesures anticycliques typiques, et leurs résultats furent inévitablement médiocres pour les Ottomans, en perturbant en même temps le développement de l'économie roumaine.

DOI CRONICARI SIGHIȘORENI DIN SECOLUL AL XVII-LEA *

COSTIN FENEȘAN

Procesul de înnoire spirituală vestit și în Transilvania încă din ultima pătrime a secolului al XV-lea de cercul umanist de la curtea lui Matia Corvin, chiar dacă n-a cuprins decît în mică măsură creația intelectuală din țara românească din interiorul arcului carpatic, a însemnat totuși o sfidare deschisă și o contestare nedisimulată a monopolului cultural deținut de biserica romano-catolică. Odată cu răspîndirea largă a ideilor umanismului și Reformei în Transilvania din prima jumătate a secolului al XVI-lea — mai întîi în rîndul sașilor, apoi în mijlocul ungurilor și al secuilor — s-a produs o radicală schimbare de optică în viziunea despre lume a păturii culte, prin aducerea omului și a problemelor sale în centrul preocupărilor intelectuale. În același timp, odată cu slăbirea monopolului cultural al bisericii s-a desfășurat cu intensitate mereu sporită procesul de laicizare a scrisului, pătrunderea acestuia în medii tot mai largi (cu deosebire în cele orășenești) și — sub impactul Reformei protestante — răspîndirea slovei scrise în limba maternă. Ca urmare a acesui proces s-a înregistrat o creștere substanțială a numărului celor ce slujeau condeiul, fenomen stimulat fără îndoială și de existența unui public cititor mereu mai numeros. Acest proces ascendent a fost favorizat la rîndul lui de apariția și dezvoltarea artei tiparului în cele mai importante centre urbane ale Transilvaniei (Brașov, Sibiu, Cluj). În acest climat de puternică efervescență a spiritului cultivarea scrierilor istorice — ca unele ce erau atît de strîns legate de om, o adevărată memorie vie a acestuia, cu nedezmîntire valențe morale și deopotrivă educative — a cunoscut o adevărată explozie începînd cu mijlocul secolului al XVI-lea. Dacă pînă atunci înregistrarea și transmiterea evenimentelor din trecut pentru posteritate au constituit cu precădere apanajul unor membri ai ierarhiei bisericești sau al unor cărturari legați de curtea regală ori de marii feudali, umanismul și Reforma au descătușat nu numai scrierea dar și reflectarea istoriei din cercul îngust al unei elite intelectuale. Omul Renașterii transilvănene a descoperit cu uimitoare repeziciune plăcerea lecturii istorice, iar această nevoie de cunoaștere a trecutului, mai pronunțată ca oricînd pînă atunci, n-a făcut decît să stimuleze nu numai realizarea unor opere care au asigurat faima autorilor lor și dincolo de moarte, ci deopotrivă conceperea a numeroase încercări modeste, acestea întregind însă — adeseori cu lumini și umbre nesesizate de profesioniștii scrisului, cu informații necunoscute acestora sau socotite pe atunci prea puțin vrednice de amintire — imaginea lumii trecute și a celei în care trăiau. Se poate afir-

* Textul cronicii lui Michael Moses și Johann Krempes, în original și în traducere românească, urmează a vedea în curînd lumina tiparului.

ma cu deplin temei că a doua jumătate a secolului al XVI-lea și întreg veacul următor a însemnat o perioadă de mare înflorire a scrisului istoric în Transilvania, fie că e vorba de scrieri minore dar nicidecum neînsemnate, precum însemnările de pe filele de carte, scurtele notițe destinate și acestuia uzului personal, simple *probatio calami*, fie de cronică sau de opere istorice propriu-zise. Eliberați de tutela scolastică medievală și deveniți cetățeni conștienți ai marii cetăți comune, transilvănenii secolelor XVI—XVII care au cultivat arta muzei Clio — fie că erau nobili, preoți, dregători, cetățeni de vază ai orașelor sau simpli meșteșugari — au înțeles cei mai mulți dintre ei, asemeni lui Georg Kraus, că istoria este „o îndrumare și o pregătire pentru toate treburile politice, care ne învață nu numai cum să ne purtăm în toate întâmplările și prilejurile, ci și cum să ne purtăm noi înșine ca să răbdăm cu bărbăție și curaj, cu vitejie, toate schimbările întâmplătoare, toate întorsăturile norocului și ale nenorocului”¹.

Cercetările de istorie a istoriografiei au reușit să releve pînă în prezent atît sensul în care a evoluat în secolele XVI—XVII cronistica săsească, maghiară și română din Transilvania², elementele specifice fiecăreia în parte, cît și modul în care s-au influențat reciproc³. Această exegeză a fost cu atît mai pertinentă, cu cît mai toate realizările de însemnătate ale cronicisticii transilvănene din epoca principatului autonom s-au bucurat încă din secolele XVIII—XIX de ediții, mai mult sau mai puțin reușite, care le-au pus la îndemîna cercetării științifice⁴. Cu acest prilej s-a vădit însemnătatea deosebită a cronicisticii săsești, remarcabilă nu numai prin opere de o valoare cu totul deosebită (Johannes Honterus, Kaspar Helt, Johann Sommer, Christian Schesäus, Georg Kraus, Lorenz Toppelt etc.), cît mai cu seamă prin numărul mare al creațiilor unor așa-zisi autori minori, realitate care nu face decît să confirme o dată mai mult deschiderea unei părți a societății transilvănene din epoca principatului autonom spre valorile umanismului, în general, iar spre istorie în mod cu totul deosebit. Acest fenomen de emulație intelectuală declanșat în rîndul sașilor transilvăneni sub semnul urmărilor complexe ale Reformei religioase, a cuprins practic toate centrele ardelenene mai importante în care viețuia comunitatea germană. Fără a avea nicidecum pretenția de a prezenta în toată amploarea ei literatura istorică a sașilor transilvăneni din secolul al XVI-lea și de la începutul celui următor, se cuvin amintite scrierile lui Johannes Honterus, Hieronymus Ostermayer și Simon Massa realizate la Brașov, cele datorate lui Thomas Bomel, Michael Siegler, Christian Lupinus și Albert Huet

¹ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei 1608—1665*, traducere și studiu introductiv de G. Duzinchevici și E. Reus-Mirza, București, 1965, p. 3.

² Cu privire la cronistica săsească vezi Adolf Armbruster, *Vorarbeiten zu einer Geschichte der siebenbürgisch-sächsischen Historiographie*, în „Südostdeutsches Archiv”, vol. XIX—XX (1976—1977), p. 20 și urm. O analiză a cronicisticii maghiare din Transilvania la C. Vekov, *Începuturile literaturii istorice din Transilvania în limba maghiară în secolul al XVI-lea*, în „Studii și materiale de istorie medie”, vol. IX (1978), p. 87 și urm. Cu referire la cronistica română transilvăneană vezi I. Crăciun, *Cronicile românești ale Transilvaniei și Banatului. Considerații preliminare*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, vol. I—II (1958—1959), p. 125 și urm.

³ Cf. Adolf Armbruster, *Dacoromano-Saxonica, Cronicari români despre sași. Români în cronică* (I) săsească, București, 1980.

⁴ Vezi în acest sens I. Crăciun, A. Ilieș, *Repertoriul manuscriselor de cronici interne sec. XV—XVIII privind istoria României*, București, 1963.

realizate la Sibiu, creațiile clujenilor Kaspar Helt, Johann Sommer (care a scris, de asemenea, la Brașov și Bistrița) și Johann Jakobinus (viitorul secretar ardelean al lui Mihai Viteazul), precum și operele datorate bis-trițenilor Andreas Irenäus și Emmerich Amicinus ori medieșenilor Christian Schesäus și Martin Oltard tatăl și fiul. În mod cu totul surprinzător din rîndul cronicarilor și istoricilor sași de pînă la începutul secolului al XVII-lea doar un singur centru urban de mare însemnătate, precum Sighișoara⁵, nu și-a avut reprezentanții, ceea ce nu înseamnă însă că în orașul de pe Tîrnava Mare scrierea istoriei nu s-ar fi bucurat de creatori și de un public interesat de lectură cu subiect istoric. Această impresie cu totul falsă este oarecum întărită și de faptul că cronistica sighișoreană din secolul al XVII-lea stă fără îndoială sub semnul creației lui Georg Kraus, care a depășit însemnătatea unui simplu cronicar local, înscriindu-se prin concepția sa asupra istoriei, prin informația bogată și variată, prin calitățile ei literare, în rîndul celor mai importante realizări ale istoriografiei transilvănene a timpului. Dar, așa cum s-a remarcat pe bună dreptate⁶, Kraus n-a fost un reprezentant singular al cronisticii sighișorene, unii dintre concetățenii sau contemporanii săi din secolul al XVII-lea (mai cu seamă Johann Ursinus, una din sursele de copioasă inspirație ale lui Kraus, sau magistrii Martin Kelp și Georg Haner) alăturându-i-se prin contribuții deloc de ignorat nu numai la prezentarea trecutului orașului lor natal, ci și al întregii Transilvanii. Fără a încerca să diminuăm cu nimic locul privilegiat pe care îl ocupă Kraus nu numai în cronistica Sighișoarei dar și a Ardealului, socotim că aducerea la lumină a unor premergători sau contemporani ai săi, care n-au avut privilegiul să se bucure de notorietate — poate nici măcar între zidurile orașului lor natal —, nu face decît să întregască în chip fericit imaginea noastră despre lumea în care au trăit, despre trecutul acesteia, chiar dacă n-au reușit să minuiască pana cu știința și eleganța învățatului lor concetățean. Unii dintre acești cronicari minori ai Sighișoarei, precum Michael Moses și Johann Krempes, ne sînt cunoscuți⁷, dar scrierile lor au rămas încă acoperite de vălul uitării; alții, anonimi la vremea lor și rămași anonimi pînă în zilele noastre, nu s-au bucurat decît de o simplă mențiune într-un repertoriu de cronici interne⁸. Valoarea informațiilor oferite de scrierile lor — unele necunoscute chiar unui cronicar atît de bine informat ca Kraus — ne-au întărit convingerea că textul acestor contribuții, chiar modeste, se cuvin puse la dispoziția cercetării științifice.

⁵ Dintre monografiile consacrate istoriei Sighișoarei cele mai temeinice sînt: Richard Schuller, *Alt-Schässburg. Kulturhistorische Skizze*, ed. a 3-a, Sighișoara, 1934 și Erich Dubowy, *Sighișoara, un oraș medieval*, București, 1957, iar mai nou studiul dens al lui Gernot Nussbächer, *Zur Geschichte Schässburgs vom 14. bis 16. Jahrhundert*, în „Forschungen zur Volks- und Landeskunde”, vol. 24 (1981), nr. 1, p. 8—14. De mare folos pentru istoria Sighișoarei mai sînt: *Verzeichniss der Schässburger Bürgermeister und Königsrichter*, în „Siebenbürger Quartalschrift”, 6 (1798), p. 316—319 și Friedrich Schuler von Libloy, *Constitutionen der Stadt Schässburg und der Gemeiden des Schässburger Stuhles*, în „Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde”, vol. VIII (1867), nr. 1, p. 85—115.

⁶ Karl Fabritius, *Die Schässburger Chronisten des siebenzehnten Jahrhunderts*, în *Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers Georg Kraus 1608—1665*, partea a II-a, Viena, 1864, p. VII și urm. (= Fontes rerum austriacarum, secțiunea I-a: Scriptorum, vol. IV).

⁷ K. Fabritius, *op. cit.*, p. XVIII—XXI și p. LXV—LXXI.

⁸ I. Crăciun, A. Ilieș, *op. cit.*, nr. 205, p. 322.

Într-un studiu introductiv dedicat cronicarilor sighișoreni din secolul al XVII-lea Karl Fabritius prezenta doi cronicari din orașul de pe Tîrnava Mare, Michael Moses și Johann Krempes, necunoscuți pînă atunci bibliografiei de specialitate. Manuscrisul original al scrierii acestora — un coligat la care Fabritius putuse constata și unele intervenții ulterioare — se păstra la data semnalării lui (1864) în proprietatea primei vecinătăți din piața Sighișoarei. Convins de valoarea manuscrisului descoperit, Karl Fabritius a realizat o copie foarte exactă și îngrijită a textului, probabil cu intenția de a-l publica. Odată cu moartea lui Fabritius, care n-a mai avut răgazul să editeze textul cronicii lui Moses și Krempes, manuscrisele sale, inclusiv copia realizată după originalul de la Sighișoara, au fost depuse la Biblioteca Muzeului Brukenthal din Sibiu⁹. Acoperită din nou de vâlul uitării, cronica lui Moses și Krempes a mai fost semnalată în anul 1963, cu ocazia publicării unui repertoriu al manuscriselor de cronici interne din secolele XV—XVIII, cu mențiunea — greșită — că ar fi vorba de o copie din secolul al XVIII-lea datorată mai multor autori¹⁰, ca loc de păstrare fiind indicată Colecția Fabritius a Bibliotecii Muzeului Brukenthal din Sibiu. Pornind de la aceste date, am încercat să regăsim originalul care, la data realizării copiei, fusese împrumutat de către Fabritius de la dr. P. Roth din Sighișoara, probabil un membru din conducerea primei vecinătăți din piață. Căutările noastre au rămas însă infructuoase, astfel că ne-am văzut nevoiți să recurgem la singura copie existentă, cea a lui Karl Fabritius. Și de această dată investigațiile noastre au fost pe cale să eșueze datorită modificărilor — nejustificate din punct de vedere științific — care surveniseră între timp. Cu ajutorul colegial și deosebit de prețios al doamnei Monica Vlaicu de la Arhivele Statului din Sibiu — căreia îi aducem și pe această cale aalele noastre mulțumiri — am reușit să redescoperim pînă la urmă copia lui Fabritius, devenită prin forța împrejurărilor textul de bază pentru editarea cronicii lui Moses și Krempes. Chiar dacă pierderea originalului constituie un handicap de necontestat pentru realizarea unei ediții științifice, copia lui Karl Fabritius¹¹, realizată cu multă acribie și grijă pentru orice element de grafie sau de descriere a arhetipului, ne-a oferit totuși garanția unui text cît se poate de apropiat de cel din secolul al XVII-lea.

Urmînd, desigur, originalul, copia cronicii are următorul titlu: *Ettliche fürnembste und merkliche Geschichten, so in Vngern vnd Siebenbürgen geschehen sindt seydt der Zeit hehr 373* (Mai multe întîmplări alese și vrednice de luat în seamă, care s-au petrecut în Ungaria și Transilvania începînd cu vremea cînd a fost anul 373). Evenimentele la care se referă cronica sînt cuprinse între anul 373 și 1677, cu un adaos mai tîrziu (o adnotare de tipul însemnărilor de pe filele de carte) din 1735. Textul cronicii ne-a îngăduit să stabilim cu certitudine deplină trei autori: Michael Moses, care prezintă evenimentele de la 373 pînă în toamna anului 1600 (p. 1 — 28), un continuator anonim, care relatează evenimentele din anii 1601—1604 (p. 29—33) și Johann Krempes, care continuă cronica pentru perioada anilor 1606—1660, cu foarte scurte însemnări pentru anii 1661, 1676 și 1677 (p. 34—96).

⁹ Cota copiei manuscrisului Moses-Krempes era: *Fabritius — Sammlung*, tom XIV, 2, e.,

¹⁰ I. Crăciun, A. Ilieș, *op. cit.*, nr. 171, p. 290—291 și nr. 172, p. 291.

¹¹ În prezent aceasta se păstrează la Arhivele Statului Sibiu, *Colecția Brukenthal*, Y₁₋₅ nr. 263, p. 1—96.

Acestora li se adaugă autorul anonim al însemnării din 1735. În cele ce urmează ne vom opri la fiecare dintre cei trei contributori ai cronicii sighișorene.

Despre Michael Moses nu se știe mai mult decât ceea ce a ținut să transmită el însuși posterității într-un preambul al scrierii sale, edificator de altfel și pentru aflarea datei și a motivului de redactare a acesteia. Astfel cronicarul sighișorean ne mărturisește că, la 7 martie 1601, pe cînd vecinătatea¹², din care făcea fără îndoială parte, îi alegea drept staroști pe Georg Hehnschauer și Leonhard Thallmann, s-a luat și hotărîrea ca „bietul și modestul slujitor al școlii de pe Dealul Spitalului, Michael Moses... să întocmească așa cum va putea mai bine cronică în care sînt cuprinse descrieri întemeiate și limpezi ale unor întîmplări din istoria Ungariei și Transilvaniei” (*der arme und ellende Schulldiener auff dem Spital, Michael Moses, die Cronica woll ausschreiben, darin grundliche vnd klerliche Beschreibungen vngrischer und siebenburgischer Geschichten sind*). Deosebit de interesantă este motivarea acestei hotărîri, ea punînd o dată mai mult în lumină interesul pentru istorie al unor cercuri mai largi de oameni din centrele urbane ale Ardealului, căci într-o vecinătate precum cea din piața Sighișoarei alături de oameni ai scrisului, ca slujitori ai școlii sau ai birocrăției orășenești, marea majoritate au constituit-o orășenii de rînd, cu precădere meșteșugari de cele mai diferite specialități. Și, cum se va vedea din cele scrise de Moses, ceea ce i-a reunit pe membrii vecinătății n-au fost numai interesele de ordin social și economic, ci deopotrivă interesul lor pentru cele din trecut : „... adeseori se ivește și se iscă prilej cînd, aflîndu-ne laolaltă la oște și adunări ale vecinătății, obișnuim să ne aducem aminte de astfel de evenimente și am dori mult să știm cît timp a trecut de cînd au avut loc acestea”¹³ (*...veil es sich öfter zutregt vnd begibt, das wenn man in Collatien vnd Nachbarversammlungen beysamen ist, solcher Geschichten fleget zu gewehnen vnd man gern wissen wolt, wie lang es sieder Zeit hehr were, das ein Ding gescheen ist*). Dacă în privința datei la care Moses și-a început redactarea cronicii există un reper cît se poate de precis, în schimb faptul că relatarea evenimentelor se oprește brusc cu toamna anului 1600, fraza de încheiere fiind terminată — potrivit mărturiei lui Karl Fabritius, care a sesizat diferențele de grafie din original — pare să confirme supoziția noastră întemeiată doar pe deosebiri de stil dintre cei doi autori. Pe cît de discret a ținut Moses să rămînă în privința persoanei și a eventualei sale implicări în unele evenimente contemporane petrecute la Sighișoara și narate în cronică, tot pe atît de mult a păstrat tăcerea și asupra izvoarelor din care s-a inspirat. Se poate admite cu deplină îndreptățire posibilitatea ca Moses să fi dispus de însemnări anterioare cu caracter istoric, păstrate de vecinătatea din care făcea parte. În același timp, faptul că a folosit concomitent mai multe surse

¹² Cu privire la instituția vecinătății la sașii ardeleni, cf. Friedrich Schuler von Libloy *Das Gemeinde-Institut der Nachbarschaft unter den Deutschen in Siebenbürgen*, în „Transilvania. Beiblatt des Siebenbürger Boten”, Sibiu, 1856, p. 51—52; Georg Adolf Schuller, *Sächsische Nachbarschaftsordnungen*, în „Korrespondenzblatt des Vereines für siebenbürgische Landeskunde”, 1906, p. 100—103, 116—120, 132—140, 157—158; Oskar Wiltstock, *Die Nachbarschaft*, în vol. *Bilder aus der Kulturgeschichte der Sielerlürger Saalsen*, ed. Friedrich Teutsch vol. I, Sibiu, 1928, p. 363—369.

¹³ Acest preambul semnificativ al lui Moses a fost publicat de K. Fabritius, *op. cit.*,⁴ LXXXV.

de documentare (mai ales pentru redarea evenimentelor de pînă pe la 1580) este sugerat de folosirea frecventă a adverbului *item* (de asemenea) atunci cînd redă evenimente pretrecute în același an. Este, de asemenea, evidentă folosirea cronicii lui Ioan Thuróczy — probabil într-una din edițiile ei germane din secolul al XVI-lea¹⁴ — la prezentarea evenimentelor de pînă la finele secolului al XV-lea. Pentru relatarea evenimentelor ulterioare e foarte probabil ca Moses să fi recurs la informațiile cronicii murale de la Brașov, firește nu în mod direct, ci prin intermediul cronicii murale din Biserica mănăstirii de la Sighișoara, renovată în 1592, fapt menționat de cronicarul sighișorean¹⁵. Constatîndu-se asemănarea unor relatări ale lui Moses cu cele din cronica murală de la Brașov, se poate avansa cu destulă temei ipoteza unei mari similitudini între izvorul păstrat în orașul de sub Tîmpa și cronica murală sighișoreană, distrusă în cursul vremii. Cu toate acestea, Moses n-a preluat toate informațiile (de ex. cele referitoare la anii 1233, 1409, 1427, 1437, 1438, 1473, 1475, 1484, 1508, 1515, 1517, 1531 etc.) cronicii murale brașovene în varianta ei de la Sighișoara — ceea ce ne întărește convingerea că între cele două surse vor fi existat unele deosebiri —, ci, mai mult, în cazul unor evenimente (1521 — înfringerea secuilor din Transilvania de către Ioan de Zápolya; 1534 — uciderea lui Aloisio Gritti la Medias) se poate sesiza un text cu totul diferit¹⁶. Începînd cu relatarea evenimentelor din anul 1571 Moses pare să fi renunțat cu totul la cronica murală sighișoreană ca sursă de documentare, folosindu-se fie de însemnări cu caracter istoric păstrate în orașul său natal, fie de rememorarea celor trăite de el însuși sau aflate de la martori oculari. Tocmai această parte finală a cronicii lui Moses este și cea mai interesantă și mai valoroasă, ea oferind date foarte exacte din istoria Sighișoarei (de ex. 30 august 1593, 2 septembrie 1593 — inundații catastrofale produse de pîrîul Șaeș; 1595 — toamnă extrem de scurtă, care a făcut ca la Sighișoara să fie trase în butoi doar 5 vedre de must etc.). În pofida modestiei sale, care nu-i diminuează însă cu nimic însemnătatea documentară, cronica lui Moses constituie un fenomen oarecum singular în cronistica sighișoreană. Dacă scrierea concetățeanului și contemporanului său Johann Ursinus — dar și relatarea despre sinodurile luterane a lui Petrus Surius/Saur sau notițele istorice ale lui Zacharias Filkenius — s-au bucurat de atenția altor cronicari ai orașului de pe Tîrnava Mare, constituind o frecventă sursă de inspirație pentru Georg Kraus, în schimb cronica lui Moses și a continuatorului său Krempeș a fost aproape cu totul ignorată, fiind folosită doar de magistrul Martin Kelp la sfîrșitul secolului al XVII-lea¹⁷.

În ceea ce privește structura internă a cronicii lui Moses — în funcție de izvoarele aflate la dispoziția autorului —, credem că se pot distinge trei secțiuni. Relatarea evenimentelor de la 373 la 1526 — destule dintre

¹⁴ *Der Hungern Chronica*, Viena, 1534 și — cu același titlu — Augsburg, 1536. Este mai greu de presupus ca Moses să fi recurs la textul latin al cronicii lui Thuróczy, publicat la Brno (în 1488) și Augsburg (tot în 1488).

¹⁵ „*Item in diesem Jar (1592 — n. n.) ist die Cronica in die Closter-Kirchen geschrieben worden und renovirt*”.

¹⁶ Vezi și K. Fabritius, *op. cit.*, p. XIX, nota 50.

¹⁷ *Ibidem*, p. LXXXVII: Kelp preciza aproape cuvînt cu cuvînt relatările lui Moses despre evenimentele din anii 1528, 1537, 1562, 1575, 1577, 1592, 1593, 1597 și 1599.

acestea tributare erorilor cuprinse în sursele de informație (de ex. 1308 — descoperirea prafului de pușcă și a armelor de foc de către un călugăr) — ni se înfățișează sub forma unor însemnări scurte și seci, de felul celor din anale și din cronicile murale. Începînd cu prezentarea bătăliei de la Mohács (1526) și pînă la evenimentele din preajma anului 1580 cronica lui Moses devine mai exactă și mai amplă, referindu-se în mod precumpănitor la realități transilvănene. Se cuvine relevat faptul că prima referire a lui Moses la evenimente legate de istoria orașului său natal este abia din 1514, despre uciderea primarului Anton Polner. Cele petrecute în Transilvania și cu deosebire la Sighișoara după 1580 constituie — așa cum s-a amintit — partea cea mai importantă a lucrării din punctul de vedere al aportului documentar original. În această parte a cronicii relatarea lui Moses este străbătută de prospețimea și exactitatea informațiilor proprii unui martor contemporan, care îl disting pe autor în pofida „simplității” sale.

Cronica lui Moses reprezintă mai ales pentru cercetările de climatologie istorică¹⁸, pentru cunoașterea unor fenomene astronomice¹⁹, a unor catastrofe naturale (cutremure de pămînt, inundații) sau biologice (epidemii, epizootii)²⁰, un izvor de mare interes, oferind numeroase date inedite sau confirmîndu-le pe cele cunoscute. Din rîndul acestei categorii de informații cităm următoarele :

epidemii de ciumă — 1510 (în Transilvania mor „mulți oameni”); 1530 (în Transilvania mor „mulți oameni”); 1554 (în Transilvania mor „mulți oameni”); 1572 (ciumă în Țara Birsei); 1573 (ciumă la Sighișoara, Sibiu și „în alte părți”, „mor mulți oameni”); 1575 (ciumă la Sighișoara; „de această dată au murit mai mulți oameni decît mai înainte”); 1586 (ciuma face „numeroase victime” în Transilvania); 1599 (la Sighișoara bîntuie o epidemie de ciumă și o epdemie de variolă, căreia îi cad victimă mulți copii).

epizootii — 1598 (în Transilvania mor „foarte multe vite”, astfel că în unele sate nu rămîn mai mult de trei vaci).

invazie de lăcuste — 1542 (un stol imens de lăcuste pustiește grînele din Transilvania timp de o lună).

cutremure de pămînt — 19 noiembrie 1523 (cutremur de pămînt resimțit în Transilvania); 10 august 1590, între orele 21—22 (la Sighișoara are loc un puternic cutremur de pămînt).

alunecări de teren — 1594 („în unele locuri”, probabil prin părțile Sighișoarei).

¹⁸ Vezi în acest sens S. Goldenberg, *Clima, climatologia și istoria*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj”, vol. XVI (1973), p. 431—444 și i d e m, *Le climat et l'histoire. Contributions à une histoire du climat dans les pays roumaines aux XVIe—XVIIe siècles*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, tom XIII (1974), nr. 2, p. 305—321.

¹⁹ Vezi în acest sens V. Mioc, D. Mioc, *Cronica observațiilor astronomice românești (Istorie și astronomie)*, București, 1977 și P. Binder, *Date suplimentare la Cronica observațiilor astronomice românești*, în „Revista de Istorie”, tom 33 (1980), p. 1787—1796.

²⁰ Vezi în acest sens P. Binder, *Epidemiile de ciumă din Transilvania secolului al XVI-lea (1511—1603)*, în vol. „Momente din trecutul medicinei”, sub red. dr. Gh. Brătescu, București, 1983, p. 99—111; i d e m, *Epidemiile de ciumă din Transilvania în secolul al XVII-lea (1622—1677)*, în vol. „Apărarea sănătății ieri și azi”, sub red. dr. Gh. Brătescu, București, 1984, p. 51—59; G. Nussbächer, *Daten betreffend die Volksbewegung und die Pestepidemien in Sighisoara (Schässburg) im 16. und 17. Jahrhundert* (în curs de apariție în „Revue Roumaine d'Histoire).

anotimpuri „rebele” — 1586 („vară fierbinte și secetoasă” în toată Transilvania; piraiele seacă, iar Mureșul poate fi trecut cu piciorul, în vreme ce morile reușesc să lucreze doar cu mare greutate); 1591 („vânturi puternice”, probabil în zona Sighișoarei, care produc mari pagube); noaptea de 5 august 1597 (în timpul recoltatului la Sighișoara bate un „vînt cumplit”, care produce mari stricăciuni).

fenomene astronomice — 1549 (probabil la Sighișoara, sînt văzuți 7 sori asemeni soarelui); 1577 (probabil la Sighișoara, este zărită o cometă mare, care persistă vreme de cîteva săptămîni).

incendii, inundații — 1537 (la Sighișoara fulgerul incendiază turnul ceasului); 1577 (la Sighișoara incendiul distruge jumătate din Berigas); 30 august, 2 septembrie 1593 (inundații mari produse la Sighișoara de revărsarea pîrului Șaeș); 5 septembrie 1599 (un mare incendiu afectează la Sighișoara clădirile de pe Berigas).

De același interes sînt datele oferite de cronica lui Moses pentru cunoașterea fluctuațiilor înregistrate din diferite motive de viața economică a Transilvaniei sau a orașului său natal. Astfel, în 1535, în Transilvania a domnit mare scumpete, coșul de grîne (de cca. o ciblă) ajungînd să coste 3 florini. În 1586 în Transilvania s-a înregistrat un alt val de scumpete, nu fiindcă ar fi lipsit grînele, ci — așa cum scrie Moses — „lipsindu-le celor din Ungaria, aceștia au scos grînele din țară, încît pînă la urmă un coș de grîne a costat 2 și chiar 3 florini” (*weill die von Vngern Abbruch hetten vnd das Korn aus dem Land führt, also das leczlich ein Rumpff Korn 2 auch 3 fl. golden hat*).

În ceea ce privește evenimenenele politice, Moses s-a mărginit să le relateze fără vreun comentariu care să ne poată îngădui o sesizare cît de palidă a atitudinii sale față de evoluțiile tumultuoase din vremea sa. Doar atunci cînd amintește de înfringerea lui Mihai Viteazul la Mirislău (1600) cronicarul sas — altfel destul de zgîrcit cu epitetele și prudent în a se sluji de expresii radicale — n-a mai reușit să se stăpînească, numindu-l „acest om blestemat” (*dieser verflucht Mensch*). Ce-i drept, evenimentele erau prea proaspete în amintirea autorului, iar atitudinea oscilantă a sașilor față de domnul român bine cunoscută²¹. Dar tot Moses este cel care, menționînd luarea în stăpînire a Moldovei de către Mihai Viteazul în primăvara tîrzie a aceluiași an 1600, ținuse să transmită posterității reacția de bucurie produsă la Sighișoara de vestea victoriei obținute de domnul celor trei țări române: „De asemenea, Mihai Vodă a luat în stăpînire și a trecut sub ascultarea sa Țara Moldovei. De aceea <la Sighișoara> s-a tras de bucurie din toate turnurile, chiar și cu tunurile cele mari, cu arcebuzele și cu alte arme de foc”. (*Item ist die Landtschafft Moldaw vom Mihaly Vejda eingenommen vnd im vnterthenig gemacht. Virđ deshalb Freud geschossen aus allen Törnen, auch mit den grossen Stücken, Hocken vnd andern Rhoren*).

Așa cum s-a amintit, cronica lui Moses se întrerupe brusc — în mijlocul unei fraze aflate la sfîrșit de filă — cu relatarea evenimentelor din toamna anului 1600, continuarea textului și a cronicii datorîndu-se unui autor

²¹ Cf. G. Nussbächer, *Unele aspecte privind relațiile lui Mihai Viteazul cu sașii din Transilvania de sud*, în „Cumidava”, vol. VIII (1974—1975), p. 113—117. Cu privire la imaginea domnului român în scrierile cronicarilor, vezi N. Edroiu, *Mihai Viteazul în lumina cronicilor din veacurile XVII—XVIII*, în „Revista de Istorie”, tom 30 (1977), nr. 7, p. 1257—1274.

rămas anonim, probabil și acesta membru al primei vecinătăți din piața Sighișoarei. Atît modul în care continuatorul anonim relatează evenimentele — fără atributele caracteristice narației unui martor contemporan —, cit mai cu seamă o însemnare ulterioară, aflată la sfîrșitul manuscrisului original cercetat de Karl Fabritius ²², îndreptătesc cu deplin temei supoziția că redactarea pasajului de cronică relatînd evenimentele dintre 1601 și 1604 a avut loc cel mai devreme în anul 1622. De altfel chiar și superficialitatea cu care autorul anonim a trecut, în fuga condeiului, peste patru ani dintre cei mai grei în istoria Sighișoarei și a Transilvaniei pledează cu prisosință în favoarea unei apreciabile distanțe în timp față de realitățile narate. Deși relatările anonimului sighișorean, inspirate cu mare probabilitate dintr-o scriere contemporană care nu poate fi identificată, constituie doar o prezentare generală a evenimentelor tumultuoase din Transilvania anilor 1601—1604, ele cuprind totuși cîteva informații puțin cunoscute din istoria Sighișoarei acelei vremi. Astfel, ca urmare a ocupării cetății și orașului de către trupele secuiești, iar apoi de către cele imperiale, precum și a luptelor date în ținutul înconjurător, în anul 1603 în orașul de pe Tîrnava Mare a domnit — și potrivit spuselor autorului anonim — o „scumpete de nedescris” (*vnscgliche Theurung*), un coș de grîne ajungînd să coste 12 florini. Cronicarul anonim prezintă în continuare un tablou dramatic — asemeni tuturor mărturiilor contemporane sau mai tirzii — al foametei care a bîntuit în Transilvania vreme de doi ani, producînd numeroase victime în rîndul populației urbane și rurale. Din motive greu de explicat, autorul anonim își intrerupe relatarea cu evenimentele din anul 1604. În acest stadiu cronică primei vecinătăți din piața Sighișoarei avea să rămînă în uitare timp de aproape 60 de ani, pînă cînd, la 26 martie 1660, la inițiativa și din însărcinarea staroștilor de atunci ai vecinătății, Georg Roth și Georg Nussbaumer, Johann Krempeș a fost desemnat să continue scrierea lui Moses și a anonimului „cu bună credință și potrivit cu adevărul istoric” (*bona fide et historica veritate*). Deși de această dată motivul de reluare a redactării cronicii nu ne este expus cît se poate de limpede — Krempeș afirmă că inițiativa s-ar fi datorat unor „motive întemeiate și de necontestat” (*aus guten und unverwerfflichen Motiven*) —, credem totuși că este identic cu cel invocat de Moses în preambulul său. Nu trebuie însă exclusă cu totul nici posibilitatea ca reluarea cronicii vecinătății să se fi produs sub influența activității istoriografice a lui Georg Kraus, care nu se poate să fi rămas necunoscută concetățenilor săi.

Despre ultimul autor al cronicii, Johann Krempeș (sau *Krembs*, cum este amintit într-un document sighișorean din 1689), se cunosc cu mult mai multe date decît despre predecesorii săi. Născut la Sighișoara cu puțin înainte de 24 octombrie 1628 ²³, într-o familie destul de înstărită — tatăl său, Johann Krempeș, fiind membru al breslei croitorilor și unul dintre

²² K. Fabritius, *op. cit.*, p. XXI, nota 53. La sfîrșitul manuscrisului original, unde se aflau notate vechile rînduiri ale vecinătății, cu grafia continuatorului anonim se află scrisă o hotărîre din 1622 („*Grosse vnordnungen verhüllen, hat die ehrliche nachbarschaft im jar 1622 beschlossen, dass man...*”), redactată poate imediat, dar oricum la puțină vreme după aceea.

²³ În protocolul bisericii din Sighișoara este menționată data la care a avut loc botezul cronicarului: „*Den. 24 October 1628 baptizatur Johannes, filius Johannis Krempeș ex Sara Fux*”, cf. K. Fabritius, *op. cit.*, p. LXV, nota 195.

cetățenii de vază ai orașului ²⁴, bunicul său patern, numit tot Johann, fiind preot la Daia și protopop luteran al Saschizului, iar mama, Sara, fiica juratului și apoi senatorului Stephan Henning din Sfatul orașului de pe Tîrnava Mare ²⁵ —, cronicarul și-a făcut studiile cu mare probabilitate la gimnaziul de la Sighișoara. Nu credem ca Krempeș să fi urmat apoi studii superioare la vreo universitate din străinătate — universitățile protestante din Germania fiind principalul punct de atracție pentru tinerii sași transilvăneni doritori să dobîndească o pregătire academică —, deoarece altfel ar fi ocupat un post didactic corespunzător la gimnaziul din orașul său natal. Or, în 1659, în protocolul orașului, Krempeș este menționat doar ca *scholasticus* (aici cu înțelesul de dascăl, de om al școlii), iar un an mai târziu ca institutor la școala de pe Dealul Spitalului ²⁶. Evenimentele tumultuoase din 1660 — 1661 n-au rămas fără urmări nici pentru ascensiunea socială a lui Johann Krempeș. În 1664 el a ocupat funcția de secretar al judelei regesc al scaunului Sighișoara, iar după moartea lui Georg Kraus (26 ianuarie 1679), el i-a succedat acestuia ca notar al orașului de pe Tîrnava Mare pînă la moartea sa survenită la 13 decembrie 1692 ²⁷. Se cuvine menționat faptul că — spre deosebire de Georg Kraus, predecesorul său în funcția de notar al Sighișoarei — Krempeș nu s-a distins printr-un interes deosebit pentru îndeplinirea atribuțiilor sale, la moartea sa toate actele, dar mai ales socotelile orașului, fiind găsite în mare neorînduială. De altfel — tot în antiteză cu învățatul său predecesor — Krempeș a lăsat doar puține note istorice referitoare la Sighișoara, consemnate și acestea, cu mare probabilitate, doar la insistențele Sfatului orășenesc ²⁸. Cu toate acestea Krempeș a lăsat posterității — în afară de continuarea cronicii lui Moses — încă două scrieri istorice de mică întindere, care întregesc cu unele informații lucrarea monumentală a lui Kraus. Astfel Krempeș a redactat — probabil din însărcinarea Sfatului sighișorean — o cronică de mici proporții despre evenimentele petrecute în orașul său natal și în Transilvania între anii 1668 — 1684, consemnînd cîteva date puțin știute de interes local. Tot lui Krempeș și, cu mare probabilitate, tot la îndemnul Sfatului orășenesc, i se datorește o scurtă descriere (2 pagini) a marelui incendiu care a pustiit Sighișoara în 1676, scrisă pe filele unui registru de evidență (*Kirchenstellbuch*), a cărui completare îi revenea în calitate de notar. Chiar dacă Krempeș afirmă, de această dată în mod deschis, că și-ar fi scris relatarea „spre vrednică de luat în seamă știre pentru posteritate” (*der Posterität zu märklicher nachricht*) ²⁹, totuși ea nu se distinge decît prin puține elemente inedite de scrie-

²⁴ K. Fabritius, *op. cit.*, p. LXV, nota 196 reproduce din protocolul bisericii din Sighișoara pasajul referitor la căsătoria părinților cronicarului: „*Den 1. Januar 1626 Johannes (Sartor), filius Reverendi D(omini) Joh(annis) Krempeș Past(or) Dalien(sis), ducit Saram, filiam D(omi)ni Stephani Henning*”.

²⁵ *Ibidem*, p. LXVI.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*, p. LXVII, nota 202 se reproduce însemnarea din protocolul bisericii sighișorene referitoare la moartea lui Krempeș: „*Den 13. Decembris 1692 moritur Ampliss(imus) D(omi)nus Joh(annes) Krempeș, Not(arius) Civ(itatis) nostrae Public(us)*”.

²⁸ *Ibidem*, p. LXVII.

²⁹ *Ibidem*, p. LXXI.

rile mult mai ample ale unor contemporani (de ex. Georg Kraus senior și Andreas Gebell — cea mai amănunțită relatare a marelui incendiu din 1676).

Lucrarea principală a lui Krempeș³⁰ rămâne continuarea cronicii lui Moses cu evenimentele din 1606 și pînă în toamna anului 1660. Este greu de explicat motivul care l-a determinat pe Krempeș să-și întrerupă relatarea în mijlocul unor evenimente foarte importante — cu puțin timp înainte de dieta ținută la Sighișoara de principele Acațiu Bărcsai în octombrie 1660 —, iar mai apoi adăugarea unor observații neînsemnate despre evenimente petrecute în 1661, 1676 și 1677. Credem că aceasta se datorește mai puțin unor cauze de ordin extern (evenimentele dramatice din anii 1660—1662; angrenarea cronicarului în viața publică a orașului său natal), cît mai mult structurii sale umane, pe cît se pare destul de labilă. Afirmatia noastră nu doarește însă deloc să conteste calitățile intelectuale certe ale cronicarului sighișorean. Chiar dacă n-a avut parte — așa cum s-a amintit — să-și desăvîrșească studiile la o universitate străină, Krempeș s-a bucurat totuși de o solidă educație umanistă la gimnaziul din orașul său natal, unde dascăli precum preotul Johann Fabinus și Paul Zekelius, mari iubitori ai istoriei, îi vor fi transmis cu siguranță pasiunea pentru investigarea trecutului. Nu e mai puțin adevărat că temeinicia și profunzimea cu care Krempeș se apleacă uneori asupra relatării evenimentelor la care a fost martor nemijlocit sî se datoreze tocmai nevoii sale de a se confesa atît contemporanilor sî cît și posterității (vezi mai ales „bilanțul” cu nedisimulate valențe moralizatoare al perioadei 1624—1653). În acest fel — deși la Krempeș se poate constata doar o minoră influență a scrierilor concetățeanului și contemporanului său Georg Kraus, de care îl desparte de altfel și orientarea politică deosebită — el se alătură totuși cu o notă specifică strădanilor celor doritori să facă din istorie o adevărată *magistra vitae*.

Potrivit cu forma și conținutul expunerii, la cronica lui Krempeș pot fi distinse două părți, sesizabile de altfel și din punctul de vedere al valorii informațiilor. Partea întâia, consacrată prezentării evenimentelor dintre 1606 și 1652 se remarcă printr-o conciziune excesivă, orașul natal al cronicarului nefiind amintit decît rareori. O excepție o constituie relatarea mai amplă — în discordanță evidentă cu restul textului — a dietei ținute în biserica Spitalului de la Sighișoara, în toamna anului 1629, și încheiată cu alegerea ca principe al Transilvaniei a lui Ștefan Bethlen senior, precum și descrierea urmărilor acestui act, încheiat cu proclamarea ca principe, tot în orașul de pe Tîrnava Mare, a lui Gheorghe Rákóczi I, la 23 decembrie 1630. În acest caz avem convingerea că Krempeș a avut la dispoziție o informație contemporană din orașul său natal. Altfel sursele din care cronicarul s-a inspirat la redarea evenimentelor de pînă la 1652 sînt aproape imposibil de sesizat³¹. Faptul că unele pasaje din această parte a cronicii sînt uimitor de asemănătoare cu cele din *Cronica mare* a lui Georg Kraus nu ne îndrituiesc să considerăm aceasta drept una din sursele lui

³⁰ Mici extrase din această cronică, anume la diferite evenimente din anii 1624—1653, au fost publicate de Karl Fabritius, *Process des Schässburgers Bürgermeisters Johann Schuller von Rosenthal* în „Archiv für die Kunde österreichischer Geschichtsquellen”, vol. IX, p. 4, 5 și 7.

³¹ K. Fabritius, *Die Schässburger Chroniken...*, p. LXVIII, nota 205 conchide — pe temeiul diferitelor semne făcute în manuscrisul original al lui Krempeș (Z.; B.; C.; *) — că cronicarul ar fi dispus de mai multe surse.

Krempes. Acesta păstrează o anumită deosebire față de textul lui Kraus, ignorând informații interesante despre evenimentele desfășurate la Sighișoara într-un anumit an, date pe care le-ar fi reproduș cu siguranță dacă i-ar fi stat la dispoziție manuscrisul *Cronicii mari*. Asemănarea dintre Krempes și Kraus ar putea fi explicată prin folosirea acelorași izvoare de către cei doi cronicari, între aceste surse distingându-se o cronică săsească, probabil de la Sibiu ³². În afară de acestea Krempes a recurs cu siguranță la informațiile unor „ziare” — cu multă probabilitate germane — pentru a reproduce tot felul de știri fanteziste ³³, ce-i drept gustate în epocă, dar ignorate de un cronicar cu seriozitatea lui Kraus. Faptul că Krempes a socotit totuși necesar să le reproducă în cronică se datorește, credem, mai puțin lipsei sale de discernămint, cit mai cu seamă dorinței de a satisface gustul pentru lucruri ieșite din comun al cititorilor săi. De asemenea, se mai cuvine relevat faptul că, în pofida unor asemănări evidente dintre unele pasaje ale lui Krempes cu textul lui Kraus ³⁴, se poate sesiza dobîndirea pe căi independente a datelor de către cei doi cronicari, iar aceasta cu atât mai mult în cazul evenimentelor contemporane lor. Mai mult, sesizăm chiar un caz în care datele lui Krempes sînt mai exacte decît cele furnizate de Kraus ³⁵, precum și altul în care diferă sensibil unele de celelalte ³⁶.

Partea a doua a cronicii lui Krempes, care se distinge de expunerea celor petrecute pînă la 1653 nu numai prin forma de redactare — o narațiune bine încheagată —, ci și prin amănunțime, prin implicarea permanentă a evenimentelor din istoria Transilvaniei în istoria europeană. La prezentarea evenimentelor dintre 1653 și 1660, în care cronicarul se angre-

³² *Ibidem*, p. LXIX.

³³ Dintre aceste știri fanteziste — făcute publice prin presa de limbă germană, așa-numitele „neue Zeitungen”, sub denumirea de *wunderbare Erscheinungen* — cităm următoarele: în 1625 se amintește cazul unei slujnice din Halbersadt, care nu ar fi mincat nimic timp de 8 ani; în 1633 este amintit cazul unui nobil polonez transformat în ciine. Din anul 1636 Krempes a reținut două astfel de știri fanteziste: apariția unui nou Mesia în Prusia și declanșarea subită a bății clopotelor în localitatea Hassen din Holstein. Alte știri de acest fel, relatate de Krempes cu formula „mai mulți scriu” (*mehrere schreiben*), ne confirmă ipoteza folosirii unor „ziare” ale vremii, de data aceasta probabil de la Viena. Aflăm, astfel, că în 1639 pe străzile Vienei ar fi bîntuit un strigoi cu chip de animal, de faptul că soția unui morar ar fi născut un copil cu două capete, botezat apoi cu două nume. Se pare că tot din sursă vieneză a extras Krempes știrca potrivit căreia în 1640 deasupra taberei imperiale de la Rossbach s-ar fi revărsat o ploaie de sînge.

³⁴ Iată, de pildă, juxtapuse relatările lui Krempes și Kraus despre scumpetea care a domnit în Transilvania în anii 1650—1652: „In diesem (1650 — n.n.) und folgenden 2 Jahren erhub sich grosse Theurung in Ungarn und Sibenbürgen, dergleichen in 40 Jahren im Land nicht gewesen, also dass ein Rumpf Korn 6 fl. gulte, w're auch höher kommen, wenn uns Gott nicht (wider die Geitzhölse) aus der Wallachey hette gespeiset” (Krempes). „Darauf ihn den folgenden 2 Jahren grosse theurung entstanden, dergleichen ihn 40 Jahren nicht gewesen dass ein Cub. auff fl. 6 kommen vndt auff allen Strassen lautter korn wagen zu sehen gewesen vndt wenn vnss Gott nicht auss der Walachei vndt Moldaw gespeisset hätte, wäre ein Cub. auch höher kommenn” (G. Kraus, *Siebenbürgische Chronik*, partea I-a, p. 185).

³⁵ Astfel, amintind de apariția unui curcubeu pe cerul Sighișoarei la începutul anului 1650, Georg Kraus (*op. cit.*, partea I-a, p. 180) scrie: „Anno 1650. Hat sich im Januario ein Regenbogen sehen lassen”. Krempes este în acest caz mult mai precis: „1650, den 24. Januarii, erschien ein Regenbogen”.

³⁶ Relatînd cumplita epidemie de ciumă care a afectat Sighișoara în anul 1646 (vezi în acest sens, mai nou, G. Nussbächer, *Daten betreffend die Volksbewegung...*), Kraus constată că din iunie pînă în octombrie în orașul de pe Tîrnava Mare muriseră 4 676 oameni (G. Kraus, *op. cit.*, partea I-a, p. 167), în vreme ce Krempes constată că de la Rusalii (20 mai) și pînă după Crăciun (25 decembrie) încetaseră din viață www.incoronamica.ro flete (auff 3 500 Seelen).

nează cu o afectivitate surprinzătoare și de nebănuț pînă atunci, ni se dezvăluie un Krempes cu nimic mai prejos decît concetățeanul și contemporanul său Kraus. Asemeni seniorului de necontestat al cronisticii sighișorene din secolul al XVII-lea, Krempes resimte nevoia puternică de a nu rămîne doar un simplu martor al evenimentelor transmise posterității prin cuvîntul scris, ci își manifestă viguros nu numai crezul politic, dar și întreaga adeziune la valorile moralei creștine, a căror nesocotire aduseseră — cum constată cu durere cronicarul — Transilvania în pragul pieirii. Deosebit de pertinent în acest sens este bilanțul făcut de Krempes anilor 1624—1653, o adevărată filipică îndreptată împotriva depravării morale, socotită răspunzătoare de nenorocirile care se abătuseră asupra țării. Fie că se manifestă cu necruțare față de abuzurile mereu mai grave ale nobilimii, deplîngînd starea de oprimare inumană a celor nevoiași, inclusiv a iobagilor români, fie că acuză în cuvinte pătimașe egoismul celor aflați la conducerea Transilvaniei spre detrimentul intereselor generale ale țării sau înfierează politica de îngrădire abuzivă a drepturilor comunității săsești, Krempes le socotește pe toate un rezultat funest al depravării morale pe toate planurile. Unele pasaje ale cronicarului sighișorean par să descindă de-a dreptul din Catilinarele lui Cicero, din acel tragic *o tempora, o mores* : „Unde mai poți găsi în zilele noastre pe cineva, care să nu țină seama mai mult de prestigiul persoanei decît de dreptate, care să nu prețuiască mai mult favorurile domnilor mari decît bunăvoința lui Dumnezeu ? Milostive Doamne, unde și la cine mai poți afla în ziua de azi adevăr, fidelitate, credință, cumpătare, cucernicie adevărată și smerenie ? Oare nu cumva egoismul, bestia cea nesătulă, ne-a stors de tot ceea ce aveam... ?” (*Wo ist ietzunder imandt zu finden, der nicht mehr das Ansehen der Perschon achtete als Gottes Gunst? Hilff, lieber Gott, wo findet man undt bey wem heutiges Tages Warheit, Treu, Glauben, Messigkeit, ware Frommigkeit und Demuth? Hat nicht der Eigen-Nutz, die unersättliche Bestia, was schier alles was mir gehabt ausgesogen... ?*). Pentru Krempes tocmai această decădere catastrofală a virtuților umane a fost cea care a dezlănțuit mînia divină, urmată în mod firesc de pedeapsa dumnezeiască. De aceea el se simte dator ca, înfățișînd contemporanilor săi, dar mai cu seamă posterității, evenimentele care au răscolit Transilvania între 1653 și 1660, să facă un apel la revenirea grabnică la valorile moralei creștine, istoria împlinindu-și astfel cu adevărat rosturile ei de *magistra vitae* : „Acestea, dragi creștini, am dorit să le consemnez de aceea în această carte, pentru ca și urmașii noștri să poată vedea cît de mizerabil am dus-o la vremea noastră din cauza păcatelor noastre peste măsură de mari”. (*Dieses, liebe Christenen, habe ich deswegen in dieses Büch wollen mit aufzeichnen, damit auch unsere Posteritet mögen sehen, wie ellendlich es zu unseren Zeiten ergangen unserer übergrossen Sünden halben*). Și, într-adevăr, prezentînd apogeul nenorocirilor Transilvaniei din vremea sa, Krempes se întrece pe sine și pe mulți dintre cronicarii contemporani cu el. În această parte a cronicii el mînuiește cuvîntul cu o iscusință cu totul surprinzătoare, și cu o franchețe uneori de-a dreptul neobișnuită pentru vremea sa, încît se cuvin apreciate atît judecățile sale pătrunzătoare și în același timp necruțătoare, cît și

cunoașterea exactă a stării de lucruri ³⁷. Sursele din care s-a inspirat Krempeș la scrierea acestei părți — cu adevărat cea mai valoroasă — a cronicii sale sînt greu de identificat. Este însă aproape certă folosirea unei tipărituri străine contemporane la redarea atît de corectă a campaniei suedeze din Polonia ³⁸. De asemenea, în ceea ce privește implicarea cu urmări atît de funeste a principelui Gheorghe Rákóczi al II-lea în războiul dintre Suedia și Polonia, precum și evenimentele tragice petrecute în Transilvania între anii 1658—1660, este aproape sigură folosirea cărții cancelarului ardelean Ioan Bethlen, *Rerum Transylvanicarum libri quatuor, continentes res gestas principum eiusdem ab anno 1629 usque ad annum 1663*, chiar dacă cronicarul nu-și ascunde în cursul relatării sale disprețul față de înaltul dregător, pe care îl numește „om fără de Dumnezeu” (*gottloser Mensch*). Această atitudine nu este însă pe deplin explicabilă ținînd seama de faptul că Krempeș — așa cum ni se înfățișează el însuși în paginile cronicii sale — a fost un partizan fervent al partidei săsești credincioasă lui Gheorghe Rákóczi al II-lea și un adversar înfocat al nobilimii, socotită trădătoare de țară, precum și al sașilor, care se grupaseră în jurul lui Acațiu Barsai, sprijinind politica sa filoottomană. Aceasta este și una dintre explicațiile care pledează în favoarea influenței aproape neînsemnate pe care a exercitat-o Georg Kraus — simpatizant al politicii de apropiere față de Poartă — asupra scrierii contemporanului și concetățeanului său. Admițînd, pe de altă parte, cartea lui Ioan Bethlen ca una dintre sursele folosite la redarea evenimentelor din 1657—1660, se naște în mod firesc întrebarea în privința datei cînd și-a redactat Krempeș cronica. Drept termen *post quem* trebuie admisă, fără îndoială, ziua de 26 martie 1660, cînd starostii vecinătății din care făcea parte l-au însărcinat să reia redactarea cronicii lui Moses. Chiar dacă Krempeș își încheie expunerea *ex abrupto* cu evenimentele din octombrie 1660 — scurtele notițe din 1661, 1676 și 1677 sînt fără de importanță —, ca termen al încheierii redactării trebuie avuți în vedere anii imediat următori lui 1663 sau 1664, cînd a văzut lumina tiparului la Sibiu, respectiv la Amsterdam, cartea lui Ioan Bethlen. Faptul că Krempeș nu și-a mai continuat cronica s-ar putea explica atît prin activitatea sa obositoare ca secretar al judeului regesc tocmai începînd cu anul 1664, cît și prin capriciile firii sale.

În afara surselor scrise ale cronicarului sighișorean pe care credem să le fi identificat într-o oarecare măsură, ținem să atragem atenția asupra experienței personale a lui Krempeș ca martor al evenimentelor din 1653—1660, mai ales al celor petrecute la Sighișoara. Tocmai această notă personală a cronicarului, prin care pot fi surprinse unele manifestări ale opiniei publice din afara cercurilor „oficiale” ale orașului său natal, conferă ultimei părți a scrierii lui Krempeș un interes sporit pentru cunoașterea nuanțată a atmosferei politice din vremea sa.

³⁷ K. Fabritius, *Die Schässburger Chronisten...*, p. LXIX.

³⁸ Folosirea lui Matthaeus Lungwitz, *Alexandrum Magnum redivivum oder Königs Gustavi Adolphi dreyfachen Lobeer-Crantz, mit einem Anhang und Fortsetzung* de către Krempeș pare destul de probabilă, cel puțin un exemplar al lucrării aflîndu-se cu certitudine la Sighișoara, anume cel folosit de Kraus (cf. G. Kraus, *Siebenbürgische Chronik*, partea a II-a, p. LIII, nota 147).

În ceea ce privește limbajul cronicii lui Moses și a primei părți a scrierii lui Krempes, acesta este sec și sărac în figuri de stil ³⁹, amintind de cel al analelor, cronicilor murale și însemnărilor de calendar și carte. Odată cu descrierea evenimentelor de după 1653 limbajul lui Krempes se metamorfozează, devenind viguros, iar pe alocuri chiar colorat. Chiar și atunci când îmbracă uneori forme prea incisive, limbajul lui Krempes își păstrează totuși forța de convingere și un farmec indiscutabil. Germana cronicilor lui Moses și Krempes este cea a vremii lor, fără ca autorii să recurgă aproape deloc — spre deosebire de Kraus — la cuvinte, expresii și citate străine, menite să le pună în evidență erudiția. Ca și în cazul mai tuturor cronicilor săsești din secolul al XVII-lea, nici textele lui Moses și Krempes nu excelează prin respectarea consecvență a acordurilor gramaticale, din această cauză câteva fraze fiind greu de înțeles sau chiar confuze (mai ales în cazul lui Krempes). Lipsa unei punctuații corecte în destule situații, precum și ortografia inconsecventă la Moses și Krempes sînt, la rîndul lor, o realitate întîlnită frecvent și la alte cronici săsești din secolul al XVII-lea.

Chiar dacă nu se ridică prin proporții, concepție istorică și documentare, într-un cuvînt prin realizarea globală, la nivelul cronicii lui Georg Kraus, scrierile lui Michael Moses și Johann Krempes constituie totuși o întregire deosebit de folositoare a operei concetățeanului lor erudit, o fereastră deschisă din lumea celor mulți spre trecutul apropiat sau mai îndepărtat care le-a marcat existența și le-a captivat interesul.

ZWEI SCHÄSSBURGER CHRONISTEN AUS DEM 17. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Die Schässburger Chronistik des 17. Jh. steht zweifelsohne im Zeichen des Georg Kraus, dessen *Siebenbürgische Chronik* nicht nur ein äusserst reges und umfassendes Bild seiner Zeit wachruft, sondern zugleich eine unverhehlte Mahnung an die Nachwelt übermittelt, die aus der Vergangenheit sich ergebenden Lehren als wertvolle Lebenserfahrungen stets zu berücksichtigen. Wenn dem Kraus' schon Werk die ihm gebührende Vorrangstellung nicht bestritten werden kann, so sei es ebenfalls hervorzuheben, dass die Schässburger Chronistik des 17. Jh. das siebenbürgisch-sächsische Geistesleben auch durch den nicht zu übersehenden Beitrag eines Johann Ursinus (eine in den Wirren der Ereignisse leider verlorengegangene Schrift, die Kraus oft zu Rate zog und uns dadurch wenigstens bruchartig überlieferte) oder durch die Schriften der Magister Martin Kelp und Georg Haner bereicherte. Die Schässburger Chronistik des 17. Jh. bietet uns aber auch das interessante Beispiel einer Nachbarschaftschronik, die man Michael Moses (2. Hälfte des 16. Jh. — n. 1601)

³⁹ Cu privire la limbajul cronicarilor sighișoreni vezi Hans Wolff, *Zur Geschichte der deutschen Schriftsprache in Siebenbürgen mit besonderer Berücksichtigung Schässburgs*, în „Festgabe den Mitgliedern der vom 21. bis 25. August 1891 in Schässburg tagenden sächsischen Vereinen, gewidmet von der Stadt Schässburg“, Sighișoara: 1891, p. 48—51.

und Johann Krempe (1629—1692) zu verdanken hat. Das z. Z. verschollene Original dieser „Hauschronik“ befand sich in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts im Besitze der 1. Schässburger Marktnachbarschaft und wurde den Historikern von Karl Fabritius — dem man auch eine Abschrift verdankt — bekannt gemacht. Die unter dem Titel *Ettliche fürnembste und merkliche Geschichten, so in Vngern vnd Siebenbürgen geschehen sindt seydt der Zeit hehr 373* verfasste Chronik hat als Autoren die ehemaligen Mitglieder der 1. Schässburger Marktnachbarschaft, Michael Moses und Johann Krempe, beide als Lehrkräfte an der Schule auf dem Spitalberg, letzterer auch als Nachfolger (1679—1692) des Georg Kraus im Amte eines Stadtschreibers (Notar) tätig.

Michael Moses schildert die Ereignisse von 373 bis zum Herbst des Jahres 1600, wobei der besonders für die Schässburger Geschichte wichtige Teil seiner Schrift um das Jahr 1580 ansetzt, da sich der Verfasser seiner eigenen Erfahrungen als Quelle bedient. Mit den Ereignissen vom Herbst des Jahres 1600 bricht die Chronik jäh ab (wahrscheinlich infolge des Ablebens ihres Verfassers während der schicksalschweren Jahre 1601—1602) und wird für die Zeitspanne 1601—1604 von einem anonymen Schreiber — gewiss auch ein Mitglied der 1. Schässburger Marktnachbarschaft — nach dem Jahre 1622 fortgesetzt. Die Schilderung der zwischen 1606 und 1660 vorgekommenen Ereignisse verdankt man Johann Krempe, der — genau wie Moses im Jahre 1600 — seine Schrift 1660 auf Verheiss der damaligen Nachbarväter zu verfassen begann. Wenn bei Moses hauptsächlich Aufzeichnungen in Form der Annalen und Wandchroniken wahrzunehmen sind, so überrascht uns Krempe, besonders im zweiten Teil seiner Schrift (die sich auf die Ereignisse aus den Jahren 1653—1660 bezieht), durch die gekonnte, bunte Federführung, die ihn seinem gelehrten Mitbürger Kraus gleichkommen lässt. Krempe verdankt aber sein Wissen nicht der Kraus'schen Chronik — gehörten doch beide Chronisten zwei politisch entgegengesetzten Parteien an —, sondern sowohl der Hinzuziehung von zeitgenössischen historischen Werken und „neuen Zeitungen, als auch den eigenen unmittelbaren Erfahrungen. Umsomehr seien im Falle Krempe's dessen Bemühungen gewürdigt werden, die Lehren der Geschichte seinen Mitbürgern anhand eines moralisierenden Diskurses an Herzen zu legen. Ohne die Verdienste von Georg Kraus in den Schatten stellen zu wollen, sei dennoch betont werden, dass von nun an auch die Moses-Krempe'sche Chronik — deren deutscher Text und rumänische Übersetzung in Kürze veröffentlicht werden sollen — für die ältere Schässburger und Siebenbürger Geschichte ein Wort zu sprechen haben werden.

ITALIA ȘI DICTATUL DE LA VIENA DIN 30 AUGUST 1940 (I)

NICOLAE DASCĂLU

Relațiile italo-ungare au înregistrat o cotitură radicală după încheierea primului război mondial. După terminarea acestui cataclism în care, mai ales în sângeroasele bătălii de la Isonzo și Piave, italienii și ungurii s-au aflat în tabere opuse a intervenit o apropiere ce păruse până atunci multor observatori imposibilă. La originile acestei modificări se află poziția Italiei față de rezultatele războiului încheiat în 1918 și în care intrase din puternice considerente de ordin național. Dincolo de această fațadă au acționat motivații cu adevărat imperialiste ce au vizat, în esență, preluarea hegemoniei asupra Adriaticii de la Austro-Ungaria¹.

Chiar de la debutul lucrărilor Conferinței de pace Italia a înregistrat o deziluzie după alta : controlul asupra Adriaticii a devenit imposibil ca urmare a nașterii Iugoslaviei ce obținuse și râvnita Dalmație. Chiar și faimosul oraș Fiume a fost atribuit Iugoslaviei, deși avea clar o majoritate etnică italiană, după eforturi cu totul deosebite². S-a ajuns astfel în situația paradoxală în care Italia, una din marile puteri învingătoare, să se opună tot mai vehement prevederilor tratatelor de pace. Poziția oficială a generat și o sumă de lucrări critice la adresa reglementării păcii. În acest context se remarcă în mod special volumele semnate de fostul prim-ministru Francesco Nitti³.

Factorii de decizie de la Budapesta au sesizat imediat posibilitățile oferite de nemulțumirea Romei și au declanșat o campanie de apropiere ce a dat roadele scontate în climatul existent. De la criticile extrem de dure la adresa Italiei, lansate în anii războiului⁴, presa maghiară a început a cultiva nemulțumirile acesteia față de reglementarea păcii. Primele rezultate s-au văzut în sprijinul diplomației italiene pentru revendicările maghiare cu ocazia negocierii tratatului de pace. În mod constant delegația italiană a sprijinit cererile maghiare, atît în plenare cît și în lucrările Consiliului celor patru⁵. În discuțiile ce au avut loc în comisiile teritoriale repre-

¹ Vezi, de pildă, Attilio Tamaro, Ettore Tolomei, *Italy's Great War and Her National Aspirations*, Milan, 1917.

² R. Albrecht-Carrié, *Italy at the Paris Peace Conference*, London 1938 ; A. Torre, *Versailles. Storia della Conferenza della pace*, Milano, 1940 ; G. Ramolotti, 1919. *La pace sbagliata*, Milano, 1969.

³ Francesco Nitti, *L'Europa senza pace*, Firenze, 1921 ; Idem, *La decadenza dell'Europa*, Milano, 1922 ; Idem, *La tragedia dell'Europa*, Roma, 1923 ; Idem, *La paix*, Paris, 1925.

⁴ Arhivele Statului, fond Ministerul Propagandei Naționale (mai departe M.P.N.), studii și documentare, dosar 226, f. 1—42, extrase din presa maghiară, din anii 1915—1916 (din „Pesti Naplo”, 23 mai 1915 ; „Vilag”, 28 mai 1915, etc.).

⁵ Se poate consulta și H.V. Temperley, *A History of the Peace Conference of Paris*, vol. II, London, 1920, p. 101—120 ; *Ibidem*, vol. IV, London, 1921, p. 132—140 etc. ; Paul Mantoux, *Les délibérations du Conseil des Quatres*, vol. II, Paris, 1955, p. 387—415.

zentanții italieni au precizat că acționează în baza unor instrucțiuni foarte precise și care s-au relevat a fi susținerea necondiționată a revendicărilor maghiare privind noile frontiere și mai ales a aceleia cu Iugoslavia. Ca urmare a acestei poziții negocierile au întârziat mult dar, în opinia unui istoric britanic, nu au dat câștig de cauză Ungariei mai ales din pricina efectelor produse de revoluția bolșevică condusă de Kun Béla ⁶.

Evident, revendicările maghiare în sfera teritorială au fost aduse la cunoștința Italiei pe cale diplomatică. Memorii, hărți, statistici etc. au fost mereu trimise delegației italiene ⁷. Șeful acesteia era constant contactat de omologul său maghiar, contele Appony, mai ales sub forma unor întreveneri private, ca cea din 14 ianuarie 1920 ⁸. O altă filieră de legătură a fost cea a Misiunii militare italiene din Comisia interaliată de control de la Budapesta. Aceasta a fost creată încă de la sfârșitul anului 1918 și a avut în fruntea secțiunii italiene pe generalul Graziani iar din iunie 1920 pe generalul Mambeli. Rapoartele celor doi oferă numeroase date privind situația din Ungaria și în special reacția la evoluția negocierilor păcii ⁹.

Astfel, la sfârșitul lunii ianuarie 1920, când a fost cunoscut proiectul tratatului de pace, guvernul maghiar a decretat trei zile de doliu național ce au fost marcate de mari adunări publice de protest și de o veritabilă campanie de presă ¹⁰. Există deja o atitudine similară a Romei care, aprecia juste protestele maghiare și are dispusă a le sprijini diplomatic ¹¹. Din acest moment începe a se afirma ziarul „Pesti Hirlap” care anunța decizia de a sprijini activ lupta împotriva prevederilor păcii, solicitând în acest sens și ajutorul presei italiene ¹².

Ca o consecință imediată a acestor intervenții, care veneau evident în întîmpinarea intereselor italiene, șeful guvernului și al delegației la Conferința de pace, Francesco Nitti, a susținut în Consiliul celor patru teza refacerii Ungariei milenare. În sesiunea 12 februarie — 4 martie 1920 Nitti a intervenit de mai multe ori pentru ca prin tratatul de pace teritoriile intrate în statele succesorale și locuite de trei milioane de unguri să fie redade Ungariei. Argumentele invocate, susținute de hărți și statistici, proveneau direct de la Budapesta ¹³. O asemenea atitudine a generat „o surpriză dintre cele mai penibile și mai triste” în România, așa cum constata foarte bine ziarul „L'Indépendance Roumaine” din 17 martie 1920 ¹⁴. În schimb președintele Consiliului de Miniștri al Ungariei a exprimat generalului Mambelli „... profunda recunoștință a țării sale pentru poziția fermă din cadrul Conferinței de pace a Excelenței sale Nitti în apărarea

⁶ H. V. Temperley, *How the Hungarian Frontiers Were Drawn*, in „Foreign Affairs”, April 1923, p. 1—18.

⁷ Arhivele Statului, microfilme Italia, rola 15, c. 1—16, câteva hărți ale Transilvaniei remise delegației italiene.

⁸ Ibidem, rola 12, c. 143. N-uilly, 14 gennaio 1920, Appony a S.E. Nitti.

⁹ Ibidem, rolele 11 și 12, passim, rapoarte din 1919—1920.

¹⁰ Ibidem, rola 11, c. 85—89, Misione Militare Italiana, Budapest, li 31 Gennaio 1920, no. 612, generale Mambeli.

¹¹ Ibidem rola 12, c. 167—168, Ministero degli Affari Esteri, Roma, 21 gennaio, 1920, indescifrabil.

¹² Ibidem, c. 146, „Pesti Hirlap”, Budapest, le 31 Janvier 1920, Otto Legradý.

¹³ Ibidem, c. 118—142, Sezione Italiana alla Conferenza degli Ambasciatori, Parigi li 12 marzo 1920, no. 569, indescifrabil a S.E. Nitti.

¹⁴ Ibidem, c. 56, coupură din ziar.

drepturilor și libertății poporului maghiar și a declarat că orice s-ar întâmpla Ungaria nu va renunța la gratitudinea față de Italia”¹⁵.

În pofida sprijinului italian, la 4 iunie 1920 a fost semnat tratatul de pace cu Ungaria într-o formă apropiată de proiectul inițial. Contrar așteptărilor generalului Mambelli evenimentul nu a fost marcat de agitații la Budapesta. Au început însă imediat discuțiile Comisiei interaliatelor pentru trasarea noilor frontiere maghiare pe teren¹⁶.

După ce a sprijinit direct revendicările Ungariei, Francesco Nitti a continuat a promova cauza acesteia în lucrările sale. Astfel, a fost între primii italieni care a luat atitudine și în presă printr-un articol apărut în ziarul „Il Secolo”, din Milano, în martie 1921¹⁷. În volumul publicat în 1921 Nitti susținea, între altele, că Ungaria a suferit cele mai mari pierderi teritoriale și de resurse, deși în trecutul istoric salvase civilizația și creștinătatea, iar structura demografică antebelică fusese excedentă¹⁸. Mutilarea monstruoasă a Ungariei, susține Nitti într-o altă lucrare, a fost una din cauzele absenței păcii în Europa postbelică¹⁹. Din 1921, când mai era doar redactor la „Popolo d'Italia”, Mussolini a început a se manifesta în favoarea cauzei Ungariei. Într-un interviu acordat în mai 1921 ziarului „Pesti Hirlap” viitorul Duce îndemna la rezistență față de prevederile tratatelor de pace²⁰.

Așadar, încă de la terminarea primului război mondial s-a realizat o apropiere italo-maghiară, determinată de interese politice reciproce. Ungaria dorea sprijinul unei noi puteri pentru aspirațiile sale revizioniste iar Italia urmărea crearea unei sfere de influență în care, ulterior, va include atât Ungaria cât și Austria. La acest obiectiv strategic pe planul politic se adaugă inevitabil aspirația la achiziționarea unei piețe de desfacere. Încă din anul 1920 s-a creat la Budapesta Olasz — Magyar Bank ce a stimulat fondarea Camerei de comerț italo-ungare. De asemenea, capitalul italian a început a pătrunde în multe întreprinderi din Ungaria²¹. Acest proces a urmat o linie mereu ascendentă, ce a culminat în anii celui de-al doilea război mondial când, practic, economia maghiară a fost aservită intereselor Italiei²².

Existența unor interese reciproce a deschis desigur calea amplificării formelor de manifestare a bunelor relații. Mai ales cu prilejul unor vizite, la diverse nivele, se sublinia comunitatea de interese italo-maghiară. Astfel, în vara anului 1923 șeful guvernului maghiar a făcut o vizită la Roma unde i s-a făcut o primire foarte cordială. A fost un bun prilej pentru

¹⁵ Ibidem, rola 11, c. 17—18, *Misione Militare Italiana*, Budapest, li 15 aprile 1920, no. 1180, generale Mambeli.

¹⁶ Arhivele Statului, microfilme Italia, rola 11, c. 2—4, *Misione Militare Italiana*, Budapest, li 30 giugno 1920, no. 1551, generale Mambeli.

¹⁷ I. C. Codarcea, *Front antirevizionist. O teză șubredă: revizionismul maghiar*, Cluj, 1933, p. 9.

¹⁸ Francesco Nitti, *L'Europa senza pace*, p. 154—159.

¹⁹ Idem, *La paix*, p. 104.

²⁰ C. I. Codarcea, *op. cit.*, p. 9—10.

²¹ Arhivele Statului, fond Ministerul Industriei și Comerțului, Direcția generală a comerțului, Serviciul informații, dosar 16/1921, f. 23, Atașatul comercial al României, Budapesta, 5 aprilie 1921, nr. 30, V. Stătescu.

²² National Archives of the U.S.A. (mai departe National Archives), Italian Captured Documents, microcopy T-586, roll 1284, c. 098305 — 102497, diverse acte privind raporturile economice italo-maghiare în anii 1940—1943.

presa italiană de a declanșa o intensă campanie în favoarea revizuirii Trianonului. Iată și alte asemenea vizite : un grup de studenți italieni la Budapesta, în toamna lui 1923 ; un grup de parlamentari unguri în Italia în octombrie 1924 ; o delegație a Societății agronomilor din Ungaria, în primăvara anului 1925 etc., etc.²³.

Nu arareori oficialii unguri exprimau public recunoștința pentru sprijinul acordat de Italia. Astfel, într-un discurs rostit în Parlament la sfârșitul lunii aprilie 1928 primul ministru Bethlen a subliniat necesitatea consolidării bunelor relații cu Italia și a încheierii unui tratat bilateral de alianță. Acesta era necesar și pentru a consolida sprijinul acordat de Roma cauzei naționale maghiare, atît de afectată de Trianon²⁴. Semnificativ pentru atitudinea Italiei a fost reacția presei naționale la evoluția chestiunii optanților. Cum nu de mult fusese semnat tratatul de alianță cu România, periodicele italiene au urmat, fără excepție, un ton de prudență și expectativă. Un diplomat român acreditat la Roma aprecia : „În actuala stare de lucruri și dată fiind politica ce duce Italia în centrul și în răsăritul Europei cred că ne putem declara satisfăcuți pentru grija ce are presa fascistă de a nu se compromite. Sub regimul de azi nu poate fi vorba de opinie publică italiană nici de presă în adevăratul sens al cuvîntului, ziarele fiind supuse guvernului...”²⁵.

Situația s-a schimbat la începutul anului 1928 cînd presa italiană, acționînd conform directivelor primite, a conexasat problema optanților de chestiunea revizuirii Tratatului de la Trianon. Sugestive în acest sens sînt comentariile ziarelor „Construire”, din 2 februarie 1928, „L’Impero” din 28 februarie sau cel din „Revista di Diritto Pubbico”²⁶. O atare atitudine nu putea decît să mulțumească cercurile naționaliste maghiare care, pe diverse căi, au continuat manifestările de simpatie față de Italia. Astfel, la 22 aprilie 1928 în fața legației italiene din Budapesta a avut loc o mare adunare care a evoluat sub lozinca : „Trăiască Italia ! Jos Trianonul”²⁷.

Mussolini s-a pronunțat deschis pentru cauza revizuirii într-un interviu acordat faimosului lord Rothermere, și apărut în „Daily Mail” din 27 martie 1928, ca și într-un discurs de politică externă rostit la 5 iunie 1928 în Senatul italian. Apoi, cu multă consecvență, Ducele a repetat ideea reparării in justiției generate de Trianon și a confirmat sprijinul necondiționat acordat cauzei maghiare de către Italia fascistă. În octombrie 1932, în aprilie 1933 sau în martie 1934 Mussolini a făcut asemenea afirmații²⁸ ce vor culmina cu discursul rostit la Milano la 1 noiembrie 1936.

Din 1932 datează și teza, făcută publică printr-o lucrare, a lui Franco Vellani — Dionisi care lansează ideea creerii unui „coridor maghiar” în

²³ A. Gociman, *România și revizionismul maghiar*, București, 1934, p. 73—77.

²⁴ Arhivele Statului, fond M.P.N., studii și documentare, dosar 3, f. 26—31, rezumatele discursului.

²⁵ Ibidem, f. 69—70, Legația României, Roma, 20 septembrie 1927, nr. 3052, Jurașcu.

²⁶ Arhivele Statului, fond M.P.N., studii și documentare, dosar 3, f. 118—129, copii articole.

²⁷ Ibidem, presa externă, dosar 167, f. 21, Direcția generală a Siguranței, Notă, 26 aprilie 1928, nesemnată.

²⁸ Ibidem, dosar 760, f. 11—12, Legația României, Roma, 6 noiembrie 1936, nr. 104, Solacolu.

Ardeal, ca legătură între Ungaria și ținuturile secuiești ²⁹. Vizita primului ministru al Ungariei la Roma, în iulie 1933, a fost un bun prilej pentru discutarea pe larg a chestiunii revizuirii. „În cercurile bine informate de la Londra, se sublinia într-o telegramă de presă română, se crede că această vizită va avea ca scop a preciza ce anume dorește Ungaria când cere neconținut revizuirea” ³⁰.

Dezastrul provocat de marea depresiune ca și eșecul proiectului Pactului celor patru ³¹ a consolidat tendința Italiei de a întări apropierea Austriei și Ungariei care făceau parte din sfera de influență a Romei ³². În acest context s-au aprofundat și manifestările publice de amicitie italo-maghiare. Astfel, cu prilejul aniversării a cincisprezece ani de la instaurarea regimului Horthy presa italiană a fost plină cu articole care, în opinia unui diplomat român, „prin conținut, stil și detalii se recunosc ușor că provin din oficina de propagandă ungurească” ³³. Între serviciile de propagandă ale celor două țări se vor stabili strinse relații, mai ales în anii '30. Propaganda revizionistă maghiară a găsit terenul prielnic în Italia. Fără îndoială că, alături de interesele politico-economice ale Romei, propaganda maghiară a fost un factor important în obținerea sprijinului necondiționat al Italiei fasciste pentru revizuirea Trăianonului.

Aflat în vizită la Budapesta, în ianuarie 1936, subsecretarul de stat pentru presă și propagandă, Dino Alfieri, a declarat public : „Italia cunoaște durerea Ungariei ce s-a dezlănțuit asupra ei de pe urma jalei trianonice și poporul italian simte această durere. Ungaria să fie sigură că Italia va stărui și în viitor pentru dreptatea ei ³⁴”. Tocmai pentru a asigura acest sprijin, Ungaria și-a subordonat practic politica externă intereselor italiene. Prin intermediul oficiilor diplomatice bilaterale erau realizate consultări periodice și sistematice. Așa de pildă, la 7 septembrie 1936 ministrul plenipotențiar al Ungariei la Roma a avut o întrevedere cu Ciano, ministrul de externe al Italiei. Cu acest prilej au fost analizate următoarele chestiuni : vizita regentului Horthy la Roma și a lui Ciano la Budapesta ; conținutul discuțiilor Hitler — Horthy ; acțiuni italo-maghiare la Societatea Națiunilor ; Iugoslavia și România. Legat de aceasta din urmă Villani declară că Ungaria a primit cu plăcere demiterea lui Titulescu dar e preocupată de creșterea influenței Gărzii de Fier care, dacă ajungea la putere, putea agrava situația minorității maghiare. Într-o atare situație, Villani considera necesară intervenția diplomatică a Italiei.

²⁹ Franco Vellani-Dionisi, *Il problema teritoriale Transilvana*, Bologna, 1932 ; vezi recenzia lucrării în „Revue de Transylvanie”, 1934, I, no. 1, p. 239—250 și A. Gociman, *op. cit.*, p. 79—80. Același autor a mai publicat o lucrare consacrată arbitrajului de la Viena din 1940 dar care, în pofida titlului, este axată doar pe argumentarea evenimentului și nu și pe desfășurarea lui. (Idem, *Il secondo arbitrato di Viena*, Milano, 1942).

³⁰ Arhivele Statului, fond M.P.N., presa externă, dosar 268, f. 35—36, Londra, 26 iulie 1933, Trajan.

³¹ A. Gociman, *op. cit.*, p. 81—94.

³² Arhivele Statului, fond Casa Regală, Carol II, dosar 95/1934, f. 14—17, M. A. S., Direcțiunea Afacerilor Politice, Buletin, nr. 18, din 1 octombrie 1934.

³³ Idem, fond M.P.N., presa externă, dosar 444, f. 136—137, Legația României, Roma, 22 noiembrie 1934, nr. 151, Solacolu.

³⁴ Ibidem, dosar 405, vol. II, f. 17, coupură din „Budapesti Hirlap”, 25 ianuarie 1936.

Ciano a declarat că, la timpul potrivit, dacă o intervenție putea fi utilă și oportună, ea se putea produce în favoarea Ungariei ³⁵.

Luările de poziție ale lui Mussolini în favoarea Ungariei au culminat cu afirmațiile făcute în discursul public de la Milano, din 1 noiembrie 1936. Ducele a declarat: „Până nu se face dreptate Ungariei nu va putea fi o soluționare definitivă a situației din bazinul dunărean. Ungaria este cu adevărat marea mutilată: patru milioane de maghiari trăiesc dincolo de hotarele ei actuale...” ³⁶. Conștiente de efectele unei asemenea aprecieri oficialitățile italiene au impus presei din țară comentarii limitate iar agenția „Stefani” a primit instrucțiuni de a difuza un rezumat neutru. Declarația a fost totuși surprinzătoare pentru observatorii politici deoarece raporturile italo-maghiare erau foarte bune și „... niciodată în ultimii zece ani Mussolini nu s-a dezmințit în postulatele politicii sale revizioniste cu privire la Tratatul de la Trianon... Nimeni nu are o explicație asupra recenteii ieșiri a Duceului” ³⁷.

Cu excepția Ungariei, unde presa a comentat în termeni elogioși declarația ³⁸, aceasta este considerată o greșeală în Anglia ³⁹; un act contrar dezvoltării Europei în Polonia ⁴⁰; a fost primită pozitiv de cercurile naționaliste bulgare ⁴¹, favorabil de presa austriacă ⁴² și cu mult spirit critic de către periodicele din țările Micii Înțelegeri așa cum foarte bine subliniau ziarele americane ⁴³.

Aflat în vizită la Budapesta la jumătatea lunii noiembrie 1936 Ciano a discutat cu oficialii unguri inclusiv cu Horthy, mai ales statutul internațional al Ungariei pe marginea dorinței acesteia de a obține egalitatea în drepturi cu Mica Înțelegere în materie de armamente. În acest context, ministrul de externe maghiar a subliniat că relațiile cu România erau relativ liniștite deși discursul de la Milano al Duceului a generat agitație. Kanya a precizat că este conștient de dificultățile revizuirii frontierelor cu România și a apreciat că pentru moment se impunea găsirea unui modus vivendi cu Bucureștiul. Cu toate acestea ministrul maghiar exprima speranța că revizuirea se va realiza în final ⁴⁴. În schimb „dinamismul irendentismului maghiar trebuia să se orienteze integral spre Cehoslovacia care opunea rezistență minimă”. La această prioritate contribuia și sublinierea lui Goering că în următorii doi trei ani Cehoslovacia trebuia să dispară ⁴⁵.

³⁵ National Archives, microcopy T-816, roll 1, file 3, c. 91—95, Colloquio con il ministro di Ungheria, Roma, 7 Settembre 1936, Ciano.

³⁶ *Scritti politici di Benito Mussolini*, Feltrinelli, Milano, 1979, p. 299.

³⁷ Arhivele Statului, fond M.P.N., presa externă, dosar 760, f. 12—13, Legația României, Roma, 6 noiembrie 1936, nr. 104, Solacolu.

³⁸ Ibidem, f. 20—23, Legația României, Budapesta, 7 noiembrie 1936, nr. 394, Baltă.

³⁹ Ibidem, f. 3—7, Londra, 3 noiembrie 1936, Traian (revista presei britanice).

⁴⁰ Ibidem, f. 14, Legația României, Varșovia, 7 noiembrie 1936, nr. 1068, Cotruș.

⁴¹ Ibidem, f. 24—35, Legația României, Sofia, 12 noiembrie 1936, nr. 90, Hrișcu.

⁴² Ibidem, f. 109—111, Legația României, Viena, 7 noiembrie 1936, nr. 168, Blaga.

⁴³ Ibidem, dosar 741, f. 67—68, Legația României, Washington, 7 noiembrie 1936, nr. 38, E. II. Dimitriu.

⁴⁴ National Archives, microcopy T-816, roll 1, file 3, c. 146—152, Colloquio con Horthy Schuschnigg, Schmidt, Daranyi e Kanya, Viena—Budapest, 9—16, noiembrie 1936, Ciano.

⁴⁵ Ibidem, c. 153.

Pe fundalul vizitei de la Budapesta presa italiană a consacrat multe articole de fond situației Ungariei și necesității revizuirii Trianonului ⁴⁶. Asemenea comentarii s-au multiplicat în timpul vizitelor regentului Horthy la Roma, în noiembrie 1936 ⁴⁷ și a suveranilor Italiei la Budapesta, în mai 1937 ⁴⁸.

Dincolo de suprafața acestui schimb de vizite, atașatul de presă al României în Italia aprecia că discuțiile italo-maghiare de la Budapesta, din noiembrie 1936, au contribuit la reducerea tensiunii generate de discursul de la Milano. Solacolu afirma : „Multă apă a fost amestecată în vinul revizionist, vin care înfierbîntase peste măsură speranțele teritoriale ale Ungariei... Pentru îndulcirea pilulei acestui revizionism teoretic al Ungariei s-a făcut în schimb mare zgomot la Budapesta despre concepția de paritate...” ⁴⁹. Iar cu altă ocazie, înșelat fără îndoială de aparențe, același diplomat român considera că în ultimii opt ani Italia și Mussolini au servit Ungariei doar „promisiuni, asigurări, enunțuri și principii. Dacă Ungaria se mulțumește cînd și cînd cu campanii de presă în favoarea unicului scop ce urmărește, acela al revizuirii teritoriale a Tratatului de la Trianon, atunci se poate considera și de data aceasta satisfăcută” ⁵⁰. Cu prilejul vizitei regentului Horthy, presa italiană a fost plină de articole pregătite la Budapesta și editate chiar fără verificare, așa încît în unele hărți a apărut și Fiume în zonele revendicate de Ungaria. Concluzia diplomatului român este că „totul se rezumă la un joc reciproc, de înșelătoare aparențe. Sînt oare raporturile politice italo-maghiare atît de bune, atît de strînse încît să permită Ungariei speranțe justificate? Amiciția între Roma și Budapesta poate permite Italiei riscurile unui război pentru realizarea aspirațiilor teritoriale maghiare? Nu. Interesul și jocul Italiei este de a-și menține pozițiunea de prestigiu la Budapesta cu orice preț și oricît de scump ar costao. Revizionismul teritorial maghiar nu reprezintă un interes național italian și prin urmare solidaritatea Italiei în funcție de revizionism rămîne teoretică, ideală și nicidecum concretă” ⁵¹.

Un politician român, Gr. Filipescu, constata că Italia era singura mare putere care a pus în discuție granițele românești dar că „...revizionismul italian nu este decît revoltător, nu și periculos în sine pentru că Italia este cea mai slabă dintre marile puteri. El poate însă deveni amenințător în ziua în care Italia s-ar întări, dominînd Franța, așa cum a dominat-o sub cîrmuirea lui Laval, și Anglia s-ar dezinteresa de soarta noastră” ⁵².

În anii care au precedat declanșarea mării conflagrații consultările italo-maghiare la nivel ministerial s-au multiplicat. În mai 1937, Ciano

⁴⁶ Arhivele Statului, fond M.P.N., presa externă, dosar 832, f. 1—3, Legația României, Roma, 20 noiembrie 1936, nr. 102, Solacolu; Ibidem, dosar 405, vol. II, f. 1—48, diverse articole din presa italiană în problema Transilvaniei.

⁴⁷ Ibidem, dosar 832, f. 11—29, Legația României, Roma, 1 decembrie 1936, nr. 117, Solacolu.

⁴⁸ Ibidem, f. 182—189, Legația României, Roma, 18 mai 1937, f. nr. Kirițescu; Ibidem, dosar 852, f. 61—66, Legația României, Budapesta, 22 mai 1937, nr. 179, Baltă.

⁴⁹ Ibidem, f. 4, Legația României, Roma, 20 noiembrie 1936, nr. 112, Solacolu.

⁵⁰ Ibidem, dosar 405, f. 30—31, Legația României, Roma, 1 decembrie 1936, nr. 117, Solacolu.

⁵¹ Ibidem, f. 32—33.

⁵² Ibidem, f. 19, copie articol din „Epoca”, 4 martie 1936.

era din nou la Budapesta și are convorbiri cu primul-ministru, Daranyi, și cu ministrul de externe, Kanya. În centrul atenției s-au aflat chestiunile Europei Centrale. Kanya a accentuat situația minorității maghiare din statele Micii Întelegeri, a celei din România în special, declarînd că nu vede pentru moment nici o șansă de ameliorare⁵³. În noiembrie a fost rîndul celor doi demnitari maghiari să facă o călătorie la Roma. Presa nu a sesizat nici o referire la Trianon pe marginea discuțiilor purtate⁵⁴.

La începutul anului 1938 contele Bethlen, sufletul revizionismului maghiar, are o întrevedere cu Mussolini, la Roma. A fost discutată politica italiană față de Austria, aflată sub presiunea Anschlussului, ca și relațiile Ungariei cu Mica Întelegeri. Ducele a dat asigurări că Italia nu are nici o inițiativă diplomatică față de România fără a informa Budapesta care are mină liberă pentru a negocia un acord maghiaro-român pentru protejarea minorităților. Iar Bethlen a subliniat că negocierile cu Cehoslovacia nu au șanse de succes deoarece prejudiciază extinderea frontierei pînă la Carpați, în acord cu Polonia, pentru limitarea presiunii germane⁵⁵. După numai cîteva zile la Budapesta are loc conferința miniștrilor de externe ai Italiei, Austriei și Ungariei. În declarația finală adoptată se sublinia și că Roma și Viena urmăreau cu interes evoluția relațiilor maghiaro-române și sperau că se va ajunge la un acord. Ciano a declarat presei că sprijinul Italiei pentru Ungaria este necondiționat și derivă „din marea dragoste” reciprocă⁵⁶. „Pesti Hirlap” a subliniat ferm că opinia publică maghiară crede că nu „este nimic de negociat cu România care stă în posesia provizorie a prăzii trianonice”⁵⁷.

Realizarea Anschlussului și agravarea crizei cehoslovace au sugerat cercurilor de la Budapesta nașterea conjuncturii favorabile realizării aspirațiilor revizioniste. De aici și presiunile asupra Romei de a aborda deschis problema frontierelor Trianonului. La 18 iulie 1938 Ducele și Ciano au la Roma o întrevedere cu șeful guvernului, Imredy, secondat de ministrul de externe, Kanya. În centrul atenției s-au aflat chestiunile de politică externă. Demnitarii unguri au afirmat intenția de a ridica pretenții teritoriale la adresa Cehoslovaciei mai întîi, imediat ce Germania le va rezolva pe ale sale. Mussolini a fost de acord că în acest fel era prevenit un conflict cu Mica Întelegeri și a declarat că „...soluția cea mai sigură a problemei cehoslovace este legată de rapiditatea acțiunii”. După analiza detaliată a chestiunii, Mussolini a dat asigurări că va interveni la Belgrad pentru a preveni o reacție negativă la proiectul maghiar față de Cehoslovacia, unica reacție care preocupa atunci Budapesta⁵⁸.

Avînd asemenea asigurări nu este de mirare că Imredy va declara apoi presei că vizita sa la Roma nu a avut un simplu caracter de curtoazie

⁵³ National Archives, microcopy, T-816, roll 1, file 3, c. 242—249, Colloqui con Daranyi e Kanya, Budapest, 19—22 maggio 1937, Ciano.

⁵⁴ Arhivele Statului, fond M.P.N., presa externă, dosar 873, f. 174—177, Legația României, Roma, 25 noiembrie 1937, nr. 98, Solacolu.

⁵⁵ National Archives, microcopy R-816, roll 1, file 7, c. 172—174, Colloquio del Duce con S. E. Bethlen, Roma, 5 Gennaio 1938, Ciano.

⁵⁶ Arhivele Statului, fond M.P.N., presa externă, dosar 876, f. 141—145, Legația României, Budapesta, 15 ianuarie 1938, nr. 18, Baltă.

⁵⁷ Ibidem, f. 146.

⁵⁸ National Archives, microcopy T-816, roll 1, file 6, c. 152—157, Colloquio a Palazzo Venezia tra il Duce, Ciano, Imredy e de Kanya, Roma, 18 Iuglio 1938, Ciano.

ci a fost o expresie a eforturilor de a adînci relațiile cu Italia, care a fost prima ce a întins o mîină amicală Ungariei pe care a ridicat-o din poziția de izolare⁵⁹. Agenția Havas aprecia că vizita premierului maghiar la Roma a vizat în primul rînd întărirea puterii militare și obținerea revizuirii Trianonului⁶⁰.

Intrarea crizei cehoslovace în faza acută, în septembrie 1938, a accelerat inițiativele maghiare pentru cooptarea la divizarea țării vecine. Pentru aceasta diplomația maghiară acționa în vederea asigurării sprijinului Romei și a Berlinului. Cu ocazia unei vizite la Berchtesgaden, Imredy obținuse „deplina înțelegere a punctului de vedere al Budapestei”. Informat în acest sens la 22 septembrie Ciano a sfătuit Ungaria să aștepte deocamdată acțiunile Germaniei și ale Poloniei, pentru a nu provoca Mica Înțelegere, dar de a agita mereu chestiunea minorităților și de a fi gata de acțiune⁶¹. Asemenea manevre nu au scăpat diplomației române. La 23 septembrie 1938 reprezentantul României a avut o întrevedere cu Ciano pe care l-a informat că: 1) România este supusă unor presiuni maxime pentru a acorda libera trecere a trupelor sovietice spre Cehoslovacia; 2) date fiind pretențiile maghiare de a reintegra părți din statul cehoslovac, guvernul român roagă Roma să insiste la Budapesta pentru a nu recurge la gesturi impulsive care ar agrava situația internațională; 3) România poate înțelege revendicarea unor zone pur maghiare dar nu și a altora, cu altă populație, ca Slovacia. Ciano a declarat că ia notă și apreciază că în zilele următoare Mica Înțelegere va dispărea prin căderea Cehoslovaciei⁶².

Chiar în ajunul Conferinței de la Munchen, din 29—30 septembrie 1938, la care Germania, Italia, Anglia și Franța au decis dictatorial soarta Cehoslovaciei, Horthy și Imredy au adresat scrisori personale lui Mussolini pentru a cere și satisfacerea revendicărilor maghiare⁶³. De asemenea, Imredy solicita dislocarea a opt escadrile italiene de aviație pentru apărarea Budapestei, în cazul declanșării unui război, precum și intervenții diplomatice la București și Belgrad pentru liniștirea spiritelor⁶⁴. Germania s-a opus la Munchen soluționării imediate a chestiunii ridicate de Budapesta dar prin acordul semnat s-a lăsat, la insistențele lui Mussolini, cale deschisă. Așa încît, după cedarea regiunii sudete Germaniei, Polonia obține zona Teschen la 2 octombrie iar Ungaria revendică sudul Ucrainei subcarpatice și a Slovaciei. Cum negocierile directe ceho-maghiare au eșuat, guvernul maghiar a sugerat arbitrajul Axei și a solicitat din nou sprijinul diplomației italiene⁶⁵.

Ideea a fost acceptată și, la 30 octombrie 1938, proiectul documentelor ce trebuiau semnate era gata. Teoretic era vorba de un arbitraj dar,

⁵⁹ Arhivele Statului, fond M.P.N., presa externă, dosar 1012, f. 40, Legația României, Budapesta, 25 iulie 1938, nr. 396, Baltă.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ National Archives, microcopy T-816, roll 1, file 6, c. 76—78, Colloquio con ministro di Ungheria, Roma, 22 settembre 1938, Ciano.

⁶² Ibidem. c. 71—73, Colloquio con il ministro din Romania, Roma, 23 settembre 1938, Ciano.

⁶³ Ibidem, roll 3, c. 212—213, Budapest, il 28 Settembre 1938, Horthy.

⁶⁴ Ibidem, c. 214—216, Budapest, il 28 Settembre 1938, Bela Imredy.

⁶⁵ Ibidem, roll 1, c. 79—80, Colloquio con il ministro din Ungheria, Roma, 23 ottobre 1938, Ciano.

în condițiile date, Cehoslovacia nu a avut nici o opțiune. Cedarea s-a făcut conform revendicărilor fundamentate pe situația demografică din zonă de la 1910. Ori, între timp, interveniseră mari schimbări, la 1930 orașul Presburg avea o populație de 116.897 locuitori din care doar 18.890 erau unguri; Nytra, 20.945 locuitori din care numai 961 unguri etc. Cu toate acestea revendicările au fost satisfăcute și Ungaria a intrat în posesia unui teritoriu de circa 12.000 km². asupra căruia nu avea decît slabe justificări istorice. Textul deciziei arbitrale prevedea modalitățile de evacuare a regiunii cedate ca și termenele de realizare a operației⁶⁶. Prezent la semnarea protocolului de la Viena, la 2 noiembrie 1938, interpretul personal al lui Hitler, Paul Schmidt a declarat ulterior că nu au existat mari diferențe de opinie între delegații germani și cei italieni în ce privește soluționarea problemei. Totuși, Ribbentrop s-a arătat a fi mai puțin favorabil quantumului revendicărilor ungurești și probabil că fără insistențele lui Ciano teritoriul cedat ar fi fost mai mic⁶⁷. Această poziție a generat o multitudine de manifestări publice în Ungaria, de simpatie față de Italia și Mussolini⁶⁸.

Se realiza astfel un prim obiectiv al politicii externe a Ungariei care, după primul arbitraj de la Viena, continuă a cultiva relațiile cu Italia în vederea înfăptuirii etapei următoare : modificarea frontierelor cu România. Condiții propice pentru aceasta au început a apărea mai ales după declanșarea marii conflagrații. Atitudinea tot mai agresivă a Ungariei a determinat guvernul român să solicite influența conciliantă a Italiei. La 30 decembrie 1939 ministrul român la Roma a înaintat cererea șefului diplomației italiene. Ciano a declarat că este dispus a vorbi cu Budapesta și a recomanda moderație și spirit conciliant. România trebuia însă a da dovadă de bunăvoință și a depune eforturi pentru ameliorarea relațiilor cu Ungaria⁶⁹.

La începutul anului 1940 șeful diplomației maghiare contele Csaky, a avut loc la Veneția o întrevedere cu omologul său italian. Cu acest prilej s-a făcut un tur de orizont al situației europene și s-a insistat asupra poziției Ungariei. După schițarea raporturilor cu Rusia, Germania și Croația contele Csaky a prezentat relațiile cu România : Ungaria nu poate încheia nici un acord cu Bucureștiul pînă cînd nu primea satisfacția deplină, respectiv cedarea Transilvaniei pînă la Carpați. Totuși era formulat un program maximal, ce includea 78.000 km² și circa 4.2 milioane locuitori dintre care 37% erau unguri ; iar cel minim se referea la 50.000 km cu 2,7 milioane locuitori din care aproape jumătate erau unguri. Pentru moment Ungaria nu va face nimic a declarat Csaky, deoarece era clar că România se afla sub presiunea Uniunii Sovietice. În caz de atac sovietic Ungaria va păstra neutralitatea dar va interveni într-una din următoarele ipoteze : 1) masacrarea minorităților ; 2) revoluția bolșevică și 3) cedarea de teritorii, fără

⁶⁶ Ibidem, roll 3, c. 249—302 (cuprind toate actele primului arbitraj de la Viena, inclusiv hărți și analize statistice).

⁶⁷ Nicolae Dascălu, *Politica nazistă în sud-estul Europei*, în „Anuarul Institutului de istorie”, Iași, 2/1987, p. 296.

⁶⁸ National Archives, microcopy T-816, roll 3, c. 274—288, diverse rapoarte pe această temă ale ministrului Italiei la Budapesta, Vinci.

⁶⁹ Ibidem, roll 1, file 4, c. 131—132, Colloquio del conte Ciano col ministro Antonescu în data 26 dicembre 1939.

rezistență Rusiei sau Bulgariei. În oricare din aceste situații Budapesta nu va acționa fără o consultare prealabilă cu Roma. Concluzia lui Ciano a fost că Ungaria va continua a amenința România dar că nu va face nimic cît timp va exista pericolul rezistenței armate ⁷⁰.

Chestiunea Transilvaniei este abordată și în discuțiile Mussolini — Ribbentrop din 11 martie 1940, de la Roma. Ducele a declarat că a recomandat ungurilor să rămână liniștiți și să nu pună pe tapet problema Transilvaniei pe care, personal, o consideră foarte complicată din cauza numărului mare de naționalități implicate. Aprecia ca interesant faptul că minoritatea germană din Transilvania era de partea românilor și nu a ungurilor. Ribbentrop a confirmat că minoritatea germană din România nu avea prea multe reclamații ⁷¹. La începutul lunii aprilie 1940 contele Teleki, șeful guvernului maghiar, l-a convocat pe ambasadorul Talamo pentru a-i anunța decizia de a iniția negocieri cu România, în problema Transilvaniei ⁷². Totuși discuțiile au întîrziat deoarece Uniunea Sovietică și-a manifestat pretențiile teritoriale la adresa României.

Aflat la București, senatorul Puricelli are la 10 iunie 1940 o întrevedere cu regele Carol care reclamă presiunile la care este supusă România din Est dar și din Vest. Chiar și diplomația germană încuraja Rusia și încerca a convinge pe români că modeste compensații teritoriale vor satisface și pe unguri ⁷³. Ministrul Germaniei la București i-a confirmat omologului său italian Ghigi, că a relevat autorităților române intresul Reichului pentru strîngerea legăturilor economice bilaterale, a exprimat convingerea că Rusia nu are pentru moment intenții agresive față de vecinii săi și că era necesar a se da Ungariei, în viitorul apropiat, satisfacții teritoriale limitate. Fabricius a declarat că volumul revendicărilor maghiare era excesiv și absurd ⁷⁴. Opinia lui Ribbentrop era chiar mai radicală cînd îi declară lui Ciano, aflat la München la 19 iunie 1940, că nu consideră necesară modificarea frontierelor Ungariei ⁷⁵.

Față de ultimatumul sovietic din 26 iunie 1940 Ciano comunica instrucțiuni speciale ministrului Italiei la București : guvernele italian și german au fost informate de pretențiile față de Basarabia și Bucovina și au căzut de acord să sublinieze la Moscova interesul comun de a evita un conflict și mai ales transformarea României într-un teatru de război ; regele și guvernul român să fie informați că Germania și Italia doresc evitarea unui conflict militar româno-sovietic ⁷⁶. În aceeași zi Ghigi a informat că a transmis mesajul și a primit răspunsul că guvernul român este gata a dis-

⁷⁰ Ibidem, c. 156—161, Colloquio del conte Ciano col ministro degli Affari Esteri di Ungheria conte Csaky.

⁷¹ Ibidem, c. 96—97, Verbale del Colloquio svoltasi fra il Duce e il ministro degli Affari Esteri del Reich, in presenza del conte Ciano, e dell'ambasciatore von Mackensen, 1° il marzo 1940, Ciano.

⁷² *I Documenti Diplomatici Italiani* (mai departe D.D.I.), nona serie, 1939—1943, vol. 3, Roma, 1959, p. 587, Budapest, 2 aprilie 1940, tel. no. 73, Talamo.

⁷³ Ibidem, vol. 5, Roma, 1965, p. 8, Il ministro a Bucarest, Ghigi, al Ministro degli Esteri, Ciano, Bucarest, 12 giugno 1940, tel. no. 95.

⁷⁴ Ibidem, p. 8—9, Bucarest, 12 giugno 1940, tel. 98, Ghigi.

⁷⁵ Ibidem, p. 52, Monaco, 19 giugno 1940, Ciano, al Capo del Governo, Mussolini.

⁷⁶ Ibidem, p. 109, Roma, 27 giugno 1940, nr. 170, Ciano al Ghigi.

cuta cererea sovietică ⁷⁷. Bucureștiul solicita și medierea italiană pentru liniștirea Bulgariei și mai ales a Ungariei ⁷⁸.

Cererea României nu era lipsită de obiect. În aceeași zi de 27 iunie 1940 ministrul de externe al Bulgariei îi declara ministrului plenipotențiar al Italiei că are convingerea cedării, fără luptă, a României așa încît ridică problema Dobrogei de sud pe care Sofia o legase de cea a Basarabiei. Se cerea totuși sfatul Italiei în această chestiune ⁷⁹. Răspunsul a fost dat chiar a doua zi : guvernul italian este interesat în menținerea păcii în Balcani și speră că Bulgaria va continua linia moderată evitînd orice element de tulburare ; se dădeau asigurări că Italia privește pozitiv aspirațiile Bulgariei ⁸⁰.

Șeful guvernului maghiar l-a convocat pe reprezentantul Italiei, Talamo, în seara de 27 iunie și i-a declarat : avînd în vedere asigurările date de Ribbentrop la 9 septembrie 1939 și cele ale lui Ciano, din 6 ianuarie 1940, Ungaria s-a abținut pînă atunci de la cruce acțiune militară în speranța că interesele ei vor fi apărute, că România nu va face concesii teritoriale doar altor state și că situația minorității maghiare din Transilvania nu se agrava. Era clar însă că Rusia urma a obține avantaje teritoriale așa încît Roma era informată că guvernul maghiar nu va lua nici o inițiativă dacă i se dădeau garanții că revendicările sale teritoriale se vor realiza. În caz contrar exista constrîngerea de a trece la acțiune, Horthy ordonînd deja concentrarea unor unități militare la frontieră ⁸¹. Ciano a cerut Ungariei menținerea, pentru moment, a liniei pacifice și a promis sprijinirea justelor revendicări maghiare la momentul potrivit ⁸². Șeful diplomației maghiare a luat notă de răspuns și și-a exprimat îngrijorarea față de posibilele efecte grave asupra Transilvaniei ale pătrunderii sovieticilor în Basarabia. Csaky i-a comunicat lui Talamo că regele Carol trimisese lui Hitler o scrisoare personală prin care solicita sprijinirea integrității teritoriale românești ⁸³. Era însă nevoie, în opinia șefului diplomației maghiare, de negocieri cu Bucureștiul pentru a liniști opinia publică din Ungaria. Ca urmare se solicita ca Italia să sugereze României inițierea de negocieri cu Budapesta. Talamo recomanda satisfacerea doleanței maghiare ⁸⁴.

Guvernul Ungariei a făcut o intervenție similară la Berlin și a sondat Sofia asupra atitudinii față de acțiunea sovietică în Basarabia. Răspunsul a fost că Bulgaria susține și înțelege complet punctul de vedere al Ungariei și speră a merge în paralel pentru atingerea scopului comun. Călea folosită în acest sens va fi totuși cea pacifică. Regele Boris i-a comunicat ministrului italian toate acestea și a cerut ca Roma să nu evite Bulgaria în rezolvarea problemei minorităților naționale din România ⁸⁵.

Acceptarea ultimatumului sovietic de către România a produs o stare de excitare și nervozitate în cercurile militare maghiare care discutau mai ales ipoteza unei intervenții rapide a aviației și a realizării prin forță

⁷⁷ *D.D.I.*, nona serie, vol. 5, p. 111—112, Bucurest, 27 giugno 1940, tel. 222, Ghigi.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 106, Bucurest, 27 giugno 1940, tel. no. 217, Ghigi.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 109—110, Sofia, 27 giugno 1940, tel. 265, Magistrati.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 115, Roma, 28 giugno 1940 tel. 173, Ciano.

⁸¹ *Ibidem*, p. 112—113, Budapest, 28 giugno 1940, tel. 152, Talamo.

⁸² *Ibidem*, p. 116—117, Roma, 28 giugno 1940, tel. 174, Ciano.

⁸³ *Documents on German Foreign Policy*, series D, vol. X, London, 1965, doc. nr. 33.

⁸⁴ *D.D.I.*, nona serie, vol. 5, p. 121, Budapest, 29 giugno 1940, tel. 156, Talamo.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 122, Sofia, 29 giugno 1940, tel. 271, Magistrati.

a aspirațiilor teritoriale. S-au adoptat deja la sfârșitul lunii iunie 1940, o serie de măsuri militare de urgență care au alertat opinia publică și au nemulțumit pe țărani aflați în plină campanie agricolă prin concentrări și rechiziții⁸⁶. Speranțele cercurilor naționale păreau total justificate. La 1 iulie guvernul maghiar primea din partea Italiei promisiunea de sprijin „la momentul potrivit” iar Berlinul lansa pentru Teleki și Csaky invitația pentru o vizită⁸⁷. Ca urmare atitudinea Ungariei în relațiile cu România este mai fermă, luînd o primă formă într-o notă de protest față de mobilizarea armatei române și respingerea ca nesatisfăcător a răspunsului românesc. În aceste condiții guvernul italian este rugat a interveni la Budapesta în vederea moderării și a asigurării că Bucureștiul era gata a negocia și chiar a demobiliza dacă și ceilalți procedau la fel. În caz de atac însă România se va apăra cu armele, a subliniat ministrul de externe al României⁸⁸. La 1 iulie Gigurtu, care în noul guvern era ministru secretar de stat, i-a declarat lui Ghigi că unica salvare a României în conjunctura dată era protecția Axei, chiar ocupația militară cu forțele acesteia. Diplomatul italian a văzut în această afirmație un posibil scndaj⁸⁹.

Ziua de 1 iulie 1940 a mai înregistrat o altă luare de poziție, foarte importantă, în problema Transilvaniei: întievederea ambasadorului italian Alfieri cu Hitler. Au mai fost de față: Ribbentrop, Keitel și interpretul Schmidt. Referindu-se și la controversa ungară — română Hitler a subliniat că Axa nu a făcut nici o promisiune pentru satisfacerea aspirațiilor teritoriale ale Ungariei și Bulgariei. S-au rostit doar simple cuvinte. În opinia Führer-ului nu era sigur că forțele armate ungare le vor înfrînge pe cele românești dar era de bănuat că un atac maghiar, probabil simultan cu cel bulgar, va pune în mișcare și Rusia care dorea a ajunge la Dunăre. Ca urmare, chiar dacă Ungaria ar învinge, ea urma a se găsi în fața trupelor rusești. Imediat Hitler s-a iritat și a menționat că nu înțelege de ce Ungaria acuza Axa pentru nerealizarea aspirațiilor sale teritoriale. Era însă clar că Ungaria ca și Bulgaria puteau acționa doar cu aprobarea Axei⁹⁰.

Prin prisma acestei discuții Ciano cerea lui Talamo să informeze imediat guvernul maghiar că este în interesul Romei și al Berlinului ca Balcanii să nu ajungă teatru de război. „Italia a demonstrat dintotdeauna, sublinia Ciano, și cu toate mijloacele că favorizează aspirațiile ungare dar guvernul italian nu crede că este momentul propice ca aceste aspirații să fie atinse pe calea armelor”. Ministrul plenipotențiar Talamo era însărcinat a sublinia că atitudinea Italiei nu deriva din neacceptarea revendicărilor maghiare, care erau juste, ci din teama compromiterii incediabile a echilibrului balcanic. Într-o atare ipoteză responsabilitățile reveneau integral Ungariei iar Axa nu o va mai putea ajuta defel. În finalul notei Ciano accentua din nou că guvernul italian sprijinea revendicările maghiare dar le dorea realizate doar pe cale pacifică⁹¹.

Mesajul a fost comunicat imediat ministerului de externe al Ungariei care a declarat că nu există intenția unor operațiuni militare imediate, dar

⁸⁶ *Ibidem*, p. 143—144, Budapesta, 1 iuglio 1940, tel. 138, Talamo.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 144—145, Budapesta, 1 iuglio 1940, tel. 139, Talamo.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 139—140, Bucarest, 1 iuglio 1940, tel. 262, Ghigi.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 140, Bucarest, 1 iuglio 1940, tel. 265, Ghigi.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 149—151; Berlino, 1 iuglio 1940, rap. 6341, Alfieri.

⁹¹ *Ibidem*, p. 152—153, Roma, 2 iuglio 1940, tel. 178/192, Ciano.

că Transilvania este vitală pentru națiunea maghiară, așa încît evoluția situației ar putea forța mina guvernului de la Budapesta. Csaky a apreciat că poziția guvernului său ar fi mult ușurată dacă România va accepta negocieri directe și anunța că un trimis special va duce la Roma harta cu revendicările maghiare în Transilvania, revendicări care în mod obligatoriu trebuiau să includă și regiunea secuiască ⁹².

Emisarul menționat era anunțat și de contele Teleki printr-un mesaj personal adresat lui Mussolini. Acesta era informat asupra faptului că „... situația este de asemenea natură încît dacă România nu va ceda Transilvania, de bună voie sau la presiunea Italiei și a Germaniei, ...noi avem de ales între o ocupație cu forța sau o revoluție foarte probabilă. În ceea ce privește prima eventualitate, Statul Major ca și armata și întreaga națiune sînt convinși, știind că în acest moment sîntem capabili să batem armata română, iar dacă vom scăpa acest moment de importanță istorică pentru întreaga noastră națiune, România, după ce a cedat Rusiei tot ceea ce i se ceruse, se va întoarce cu toată forța sa împotriva Ungariei și va face imposibilă, pentru totdeauna sau pentru o perioadă îndelungată, revenirea ungurilor din Transilvania și a țării lor la patrie...” ⁹³. Anexată la mesaj era copia unui memorandum remis și la 1 septembrie 1939 guvernului italian prin care Ungaria expunea rațiunile pentru care Transilvania era revendicată. „Ungaria o dorește, se sublinia în document, deoarece Transilvania este una din părțile istorice ale țării noastre, o dorește pentru că există o numeroasă populație maghiară în Transilvania, o dorește pentru că transilvănenii care trăiesc în Ungaria știu că și populația română a Transilvaniei a păstrat simpatii și legături vii față de Ungaria (este, desigur, cel puțin o exagerare, n.a.) o dorește pentru că Transilvania a conferit întotdeauna mai multă forță geografică, morală și fizică statului nostru în realizarea marilor sarcini care i-au revenit ca moștenitor al patrimoniului patriarhal al Sfintului Ștefan și pentru paza acestei importante poziții a Europei unde ne-a condus destinul nostru” ⁹⁴.

Informată de manevrele Ungariei diplomația română a încercat unele măsuri de apărare. Între acestea s-a aflat și tendința de apropiere de Italia. La 5 iulie 1940 noul ministru de externe, Manolescu, i-a relevat lui Ghigi dorința de a cunoaște politica italiană în Sud-est pentru a putea adopta o orientare românească adecvată ⁹⁵. Pe de altă parte, șeful legației italiene era constant informat asupra inițiativelor maghiare la frontiera comună. La 6 iulie Gigurtu a anunțat concentrări de trupe maghiare la graniță și a subliniat că guvernul român era decis a apăra integritatea teritorială cu armele, indiferent de consecințe. Dorind totuși a evita o confruntare, guvernul român era dispus a negocia cu Budapesta și Sofia dar solicita o dovadă de bunăvoință: retragerea temporară a trupelor de la frontiera comună. Se cerea deci o intervenție diplomatică a Italiei la Budapesta pentru a îndemna la moderație, la crearea atmosferei favorabile discuțiilor. În mod confidențial Gigurtu a declarat că Germania a condi-

⁹² *Ibidem*, p. 155—156, Budapest, 2 luglio 1940, tel. 163, Talamo.

⁹³ *D.D.I.*, nona serie, vol. 5, p. 161—162, Budapest, 3 luglio 1940, Teleki al Capo del Governo, Mussolini.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 165.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 172, Bucurest, 5 luglio 1940, tel. 291, Ghigi.

ționat cererea regelui Carol pentru încheierea unui acord politic bilateral cu rezolvarea raporturilor cu statele vecine. „În ultimele zile, accentua Ghigi, Gigurtu și Manoilescu mi-au repetat dorința de a cunoaște punctul de vedere al guvernului italian și au exprimat speranța de a primi directive și sfaturi legate de linia de urmat”⁹⁶.

Aflat la Berlin în vizită oficială, Ciano are la 7 iulie 1940 o lungă discuție cu Hitler. Au fost abordate problemele majore ale situației europene : pregătirea atacului contra Angliei, pacea cu Franța, relațiile italo-iugoslave etc. În acest context Hitler și-a exprimat nemulțumirea față de nerăbdarea Ungariei. Totuși, la cererea lui Mussolini, a acceptat venirea lui Teleki și Csaky în Germania pentru o reuniune tripartită, locul probabil fiind Salzburg⁹⁷. Înainte de a da curs invitației Csaky i-a declarat ministrului Talamo că Ungaria speră a obține, în fine, rezolvarea doleanțelor teritoriale. În zona revendicată peste 50% din populație urma a fi maghiară, Budapesta urmărind a reuni masele omogene de unguri și a evita includerea unor grupuri importante de români sau germani. Csaky a declarat că Molotov i-a spus ministrului Ungariei la Moscova că privește ca juste revendicările maghiare, inclusiv față de Iugoslavia. Prin toate aceste elemente șeful diplomației maghiare era foarte optimist⁹⁸.

Conferința italo-ungaro-germană are loc la 10 iulie, la München. Participă Hitler, Ribbentrop, Ciano, Teleki și Csaky, de față fiind și interpretul Schmidt⁹⁹. Delegația maghiară a prezentat un memoriu, remis în copie și lui Talamo, în care erau expuse argumentele istorice, politice, etnografice și geografice care justificau cererea maghiară pentru luarea Transilvaniei¹⁰⁰. Aceste argumente au fost prezentate și verbal de Teleki care mai precizează că au fost concentrate câteva corpuri de armată pentru a face față unor situații neprevăzute. Guvernul maghiar era moderat, a subliniat Teleki, dar opinia publică se agita, așa încît se cereau acțiuni. Hitler a făcut o lungă declarație : principalul inamic al Axei era Anglia așa că nu va accepta eventualul eșec al unei acțiuni maghiare contra României ; l-a întrebat pe Teleki dacă e sigur că Ungaria va înfrînge România iar răspunsul demnitarilor maghiari a fost că șanse de succes existau doar dacă condițiile erau favorabile ; un asemenea moment legat de acțiunea rușilor în Basarabia. Hitler a apreciat că orice acțiune maghiară se cerea gîndită cu mintea limpede, orice armată trebuind să acționeze în funcție de forțele și dotarea proprie și de cea a inamicului. Hitler a declarat ferm că Ungaria nu dispune de superioritatea care să-i asigure victoria ; era ușor a începe o acțiune militară dar extrem de dificil a-i prevedea efectele. Unul dintre acestea putea fi generalizarea războiului în Balcani. Se impunea deci multă precauție, Germania fiind interesată în petrolul românesc iar situația etnografică a Transilvaniei fiind foarte complicată, „...fapt pe care el, ca austriac de odinioară, îl cunoștea foarte bine”. Chiar germanii din Transilvania nu doreau a schimba regimul existent. Ca urmare, deși Germania privea cu

⁹⁶ *Ibidem*, p. 183, Bucurest, 6 luglio 1940, tel. 289—299, Ghigi.

⁹⁷ National Archives microcopy T-816, roll 1, file 5, c. 8—14, Colloquio del Conte Ciano con il Führer, Berlino, 7 luglio 1940, Ciano.

⁹⁸ *D.D.I.*, nona serie, vol. 5, p. 199—200, Budapest, 9 luglio 1940, tel. 175, Talamo.

⁹⁹ Paul Schmidt, *Hitler's Interpreter*, Heineman, London, 1957, p. 185.

¹⁰⁰ *D.D.I.*, nona serie, vol. 5, p. 202—204, Budapest, 10 luglio 1940, tel. 3206/1336, Talamo.

simpatie revendicările maghiare, era bine ca acestea să fie atinse treptat și prin negocieri ¹⁰¹.

Csaky a întrebat ce se va întâmpla dacă România nu vrea să discute dar Ribbentrop a subliniat că Bucureștiul era dispus a negocia. Hitler a intervenit din nou și a spus că regele Carol dorea apropierea de Reich, dar intenția era primită foarte rece și urma a fi condiționată de clarificarea pretențiilor revizioniste ale vecinilor. Ciano s-a declarat de acord cu aprecierile Führer-ului și a subliniat că nici Italia nu poate accepta deschiderea unui nou front dorind menținerea păcii în Balcani ¹⁰². În memoriile sale Ciano aprecia că reuniunea a nemulțumit delegația maghiară mai ales prin opinia lui Hitler ¹⁰³. Csaky i-a relatat lui Talamo esența conversațiilor tripartite, fără a face aprecieri personale, și a precizat că s-a primit deja oferta românească pentru negocieri dar nu se va da răspuns până ce Hitler nu va trimite scrisoarea către regele Carol. Totodată, Csaky transmitea lui Ciano profunda recunoștință pentru sprijinul acordat Ungariei ¹⁰⁴.

Adjunctul ministrului de externe al Ungariei i-a declarat lui Talamo, la 12 iulie, că Budapesta era gata a negocia cu o singură condiție: România să accepte de la început ideea cedării unui teritoriu substanțial și nu doar o rectificare redusă de teritoriu ¹⁰⁵. În aceste condiții nu este de mirare că imediat după conferința de la München presa română a dezlănțuit o amplă campanie antiungară fiind evidențiată inoportunitatea pretențiilor maghiare ca și drepturile solide ale României asupra Transilvaniei. Prin aceasta se încerca acreditarea ideii că România nu va mai face concesii teritoriale gratuit ¹⁰⁶.

Analizând cauzele care au dus la escaladarea relațiilor româno-maghiare în vara lui 1940, Talamo consideră că un rol major în acest sens l-a jucat criza generată de revendicarea Basarabiei. Cercul maghiar au apreciat, eronat însă, că România se va prăbuși iar sovieticii vor înainta spre Vest. Aceasta ar fi venit în întâmpinarea aspirațiilor maghiare cu condiția să se acționeze rapid. Întreaga chestiune a devenit una de prestigiu și chiar de condiționare a menținerii guvernului Teleki. De aici și presiuni asupra Axei pentru a aproba cererile maghiare și, după conferința tripartită de la München, consolidarea impresiei că Italia era mai predispusă decît Germania a acorda sprijin. Rezultatele discuțiilor de la München, care nu au mulțumit cercurile oficiale, au fost ascunse opiniei publice printr-o campanie de vorbe, iluzii și ostentativă siguranță că revendicările teritoriale vor fi curînd atinse. Convingerea ministrului plenipotențiar italian la Budapesta era că Csaky era prea puțin dispus a negocia direct cu românii, linia guvernului fiind de a presa Axa să se implice direct și major în problema transilvăneană ¹⁰⁷.

În schimb ministrul de externe român l-a informat pe Ghigi, la 14 iulie, că Belgradul a fost solicitat a sonda Budapesta și Sofia în chestiunea

¹⁰¹ A. *Wilhelmstrasse és Magyarorszáig 1933—1944*, Budapest 1968, p. 505—507 sinteza discuțiilor, în baza notelor luate de Schmidt.

¹⁰² *Ibidem*, p. 508—509.

¹⁰³ Galeazzo Ciano, *Journal politique, 1939—1942*, vol. 1, Neuchatel, 1946, p. 274.

¹⁰⁴ D.D.I., nona serie, vol. 5, p. 214, Budapest, 12 iulie 1940, tel. 187, Talamo.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 216—217, Budapest, 12 iulie 1940, tel. 188, Talamo.

¹⁰⁶ Arhivele Statului, microfilme Italia, rola 58, c. 235—236, Bucurest, 18 iulie 1940, tel. 2951, Ghigi.

¹⁰⁷ D.D.I., nona serie, vol. 5, p. 226—227, Budapest, 13 iulie 1940, rap. 3298/1356, Talamo.

negocierilor teritoriale. Csaky a răspuns imediat, prin legația română, că dorește dovezi asupra sincerității Bucureștiului. Răspunsul a surprins neplăcut cercurile oficiale române care, prin vocea ministrului de externe, a precizat că nu acceptă umiliri din partea Ungariei, dar că își mențin dorința de a negocia la data și locul indicat de Axă. „Consider, sublinia Ghigi, că guvernul român este gata a începe negocieri și este dispus a accepta soluția sugerată de noi în speranța că vom avea înțelegere și spirit de dreptate față de necesitățile vitale ale națiunii române”¹⁰⁸.

Hitler trimitea, la 15 iulie, răspunsul la menționata scrisoare a regelui Carol. După ce analiza posibilele soluții ale situației date a României, Hitler recomanda realizarea unei înțelegeri cu Ungaria și Bulgaria deoarece după primul război mondial a dobândit de la acestea teritorii pe care nu le mai putea menține¹⁰⁹. Conform esenței acestei scrisori, Ciano îi cerea ministrului Talamo să acționeze în colaborare cu colegul său german, Carol fiind sfătuit a reglementa „cu înțelepciune” disputele cu Ungaria și Bulgaria¹¹⁰.

Uniunea Sovietică a găsit necesar a da din nou asigurări Ungariei că-i sprijină cauza. La 18 iulie Molotov i-a declarat ministrului Ungariei la Moscova că guvernul sovietic găsește fondate revendicările teritoriale maghiare față de România și va acționa în sensul acestei opinii¹¹¹. Așadar, la jumătatea lunii iulie 1940 România era complet izolată în fața revendicărilor tot mai agresive ale Ungariei și Bulgariei: Franța capitulase; Anglia era confruntată cu grave dificultăți; Germania și Italia, marile puteri ale continentului, sprijineau deschis pretențiile bulgare și maghiare, iar Uniunea Sovietică, după ce ocupase Basarabia și nordul Bucovinei, se pronunța în favoarea desprinderii Transilvaniei.

Într-o atare situație ministrul de externe al României informa Roma că guvernul român accepta ideea reglementării disputelor teritoriale cu Ungaria și Bulgaria și dorea a discuta direct chestiunea cu Berlinul pe calea unei vizite la nivel înalt¹¹². După câteva zile ideea a fost acceptată de Reich, așa încât s-a lansat și ideea unei vizite ulterioare la Roma¹¹³. Știrea vizitei șefului guvernului român, Gigurtu, însoțit de ministrul de externe Manoilescu, în Germania, a provocat o vie neliniște la Budapesta¹¹⁴.

Totuși, Csaky declară lui Talamo că germanii l-au informat imediat de vizita demnitarilor români și au sugerat că aceasta va fi un bun prilej de a presa România pentru acceptarea revendicărilor maghiare. Despre vizita ulterioară la Roma, Csaky credea că era predestinată a tăia românii orice iluzie asupra neintervenției Axei în chestiunea Transilvaniei¹¹⁵.

În dimineața de 26 iulie delegația română trecea prin Budapesta dar, contrar protocolului, nici un oficial ungur nu era prezent. Talamo, și co-

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 230—231, Bucarest, 14 luglio 1940, tel. 321—322, Ghigi.

¹⁰⁹ National Archives, microcopy, T-816, roll 2, file 6, Arbitrato italo-germanico di Vienna (30 Agosto 1940), c. 1—8, Lettera del Führer a Re Carol, 15 luglio 1940 (copia remisă lui Mussolini).

¹¹⁰ *D.D.I.*, noua serie, vol. 5, p. 243, Roma, 16 luglio, 1940 tel. 194/297, Ciano.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 250—252, Mosca, 18 luglio, 1940, tel. 358, Rosso.

¹¹² *Ibidem*, p. 257, Bucarest, 20 luglio 1940, tel. 336, Ghigi.

¹¹³ *Ibidem*, p. 265, Roma, 23 luglio, 1940, Il capo di gabinetto, Anfiso, al ministro degli Esteri, Ciano.

¹¹⁴ Galeazzo Ciano, *op. cit.*, vol. I, p. 277.

¹¹⁵ *D.D.I.*, nona serie, vol. 5, p. 272—273, Budapest, 24 luglio 1940, tel. 168, Talamo.

legul său german, Erdmounsдорff, au fost la gară și au avut o scurtă discuție cu demnitarii români. Ministrul Germaniei la Budapesta l-a informat pe Talamo că românii duceau replica regelui Carol la răspunsul lui Hitler din 15 iulie 1940. Scrisoarea indica intenția guvernului român de a accepta cedarea unei zone de 20 km. de-a lungul frontierei existente, în adâncime, și respingea categoric ideea desprinderii regiunii secuiești. Delegația română părea a avea instrucțiuni să asigure Reichul că 1) România dorește a negocia; 2) indica eventuala zonă de cedare a fi cea incluzând orașele Satu Mare, Oradea, Arad; 3) în caz de respingere a acestei soluții se va sugera un plebiscit în zona contestată; 4) linia de bază să fie tactica amânării¹¹⁶.

La 26 iulie 1940 la Salzburg are loc întrevederea Hitler — Ribbentrop cu Gîrțu — Manoilescu, o sinteză a discuțiilor fiind remisă și lui Ciano. Hitler a început prin a critica politica externă dusă de Titulescu și frivolitatea lui Gafencu prin acceptarea garanțiilor franco-britanice. Parisul și Londra urmăriseră în fapt doar promovarea intereselor proprii, Bucureștiul neluînd în seamă interesele germane, cele economice mai ales. Pentru repararea acestei erori prin încheierea unor acorduri economice pe termen lung era însă nevoie de liniște și aceasta se putea obține doar prin reglementarea relațiilor cu Ungaria și Bulgaria. În acest sens, a precizat Hitler, Budapesta a fost sfătuită a-și modera pretențiile așa încît acordul ce urma a se încheia în baza principiului etnic trebuia să combine cedarea teritorială cu schimbul de populații. Zonele locuite de sași și svabi urmau a rămîne în România iar românii trebuiau să înțeleagă adevărul și să realizeze că prin sacrificii, se va evita tensiunea. Ajungîndu-se la stabilitate, a promis Hitler, se va putea lua în considerație posibilitatea unor garanții ale Axei pentru noile frontiere românești¹¹⁷.

L'ITALIE ET LE DIKTAT DE VIENNE DU 30 AOÛT 1940 (I)

Résumé

L'Italie eut un rôle décisif dans l'établissement du contenu de l'acte, nommé officiellement arbitrage, en réalité un véritable diktat imposé à la Roumanie par l'Axe, signé à Vienne le 30 août 1940. En l'absence des pressions constantes exercées par Mussolini, Hitler n'aurait pas accepté une révision substantielle de la frontière roumano-hongroise. Les documents diplomatiques italiens — en partie inédits — mettent en évidence la manière dont l'Italie s'acquitta de son rôle en préparant la conclusion et la mise en application du soi-disant arbitrage. Sans doute, l'appui de Rome en faveur des exigences révisionnistes magyares ne s'est pas manifesté brutalement et n'a pas été désintéressé. Le rapprochement italo-hongrois eut lieu dès la fin de la première guerre mondiale et fut engendré par l'identification d'intérêts communs dans l'attitude envers le traité de paix. En

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 280, Budapest, 26 luglio 1940, tel. 198, Talamo.

¹¹⁷ National Archives, microcopy T-816, roll 2, file 6, c. 9—11, Berlino, 27 luglio 1940, tel. 1127, Alfieri.

plus, l'Italie a visé à la subordination politique, mais aussi économique de la Hongrie.

À partir des travaux de la Conférence de paix et en continuant dans un rythme toujours plus accéléré et diversifié pendant tout l'entre-deux-guerres, l'appui de l'Italie fasciste pour la cause du révisionnisme hongrois est devenu vraiment important à la veille de la grande conflagration. Sur l'arrière-plan de la multiplication des actions de l'Allemagne et de l'Italie qui voulaient modifier les clauses des traités de paix, la Hongrie renoncera à formuler des demandes pour passer à des actions concrètes qui visaient la restauration des frontières d'avant-guerre. En automne 1938, dans le contexte de la crise sudète et du démembrement de la Tchécoslovaquie, l'Italie obtient en faveur de la Hongrie la convocation de la première conférence de Vienne, à la suite de laquelle environ 12 000 km² du territoire tchécoslovaque reviennent à la Hongrie.

Le succès enregistré encouragea Budapest qui demanda la cession de la Transylvanie. Dans le contexte favorable de la seconde guerre mondiale et avec l'appui politique de Rome, il fut possible de passer à des actions concrètes. En profitant des revendications territoriales soviétiques de juin 1940, Budapest mit sur le tapis le problème de la Transylvanie et, par des actions provocatrices multiples, essaya de l'obtenir. Mais l'Allemagne fit opposition à une action en force et imposa des négociations roumano-hongroises qui auront lieu à Turnu-Severin.

CONSIDERAȚII PRIVIND POLITICA EXTERNĂ A REGIMULUI HORTHYST (1920 — 1936)

ION CALAFETEANU

În politica externă a regimului horthyst revizionismul teritorial a reprezentat scopul fundamental : tot ceea ce s-a gândit, tot ceea ce s-a întreprins pe plan extern, încă de la primii pași, a avut în vedere și a servit, total sau parțial, mai devreme sau mai târziu, direct sau indirect, revizionismul. Mai mult chiar, de la un moment dat politica internă a regimului a tins să devină din ce în ce mai mult o anexă a politicii externe, servind scopurilor acesteia, adică revizionismului.

Este ilustrativ în acest sens memoriul elaborat încă din octombrie 1919 la Comandamentul armatei lui Horthy, din inițiativa acestuia și aprobat, ulterior, de viitorul regent, care poate fi apreciat ca reprezentând, n liniile sale fundamentale, un adevărat program al revizionismului horthyst. În memoriu era analizată întreaga activitate ce urma să fie desfășurată de cercurile guvernante din Ungaria în vederea recîștigării teritoriilor pierdute, în cadrul căreia factorului militar ungar îi revenea un rol esențial. Inamicul numărul 1 al Ungariei — se arăta în memoriu — este România, atît pentru că de la ea Ungaria avea de revendicat cele mai întinse teritorii, cît și pentru că era cel mai puternic dintre vecini. Principalul scop al politicii ungare față de România consta în reluarea prin luptă — acțiune prevăzută pentru anul 1921 — a tuturor teritoriilor pierdute în 1918. Situația era apreciată ca favorabilă Ungariei pe termen lung, întrucît se sconta că România va pierde treptat simpatia puterilor occidentale (în special a Statelor Unite ale Americii și Marii Britanii), împotriva ei vor ridica revendicări teritoriale și alți vecini (Bulgaria, Iugoslavia și Rusia Sovietică) și se anticipa că România va avea „greutăți” cu minoritățile naționale din noile teritorii reunite (natura acestora este deplin clarificată de faptul că în acest scop se prevedea organizarea de acțiuni iredentiste în rîndul naționalității maghiare, cu sprijin din Ungaria). Pînă la sosirea momentului declanșării conflictului militar, Ungaria trebuia să întrețină relații pașnice cu România (dar să continue organizarea de acțiuni iredentiste în Transilvania !) În ceea ce privește raporturile cu Iugoslavia, în ciuda revendicărilor teritoriale față de aceasta, în memoriu se considera că Ungaria trebuie să întrețină cu ea relații normale, chiar cordiale, întrucît Iugoslavia putea juca un rol important în încercuirea și izolarea diplomatică a României ; în același timp, Ungaria trebuia să folosească în interesul ei conflictele interne din Iugoslavia și să sprijine, în mod secret, mișcarea separatistă croată (dar fără să compromită alianța iugoslavo-ungară contra României). În ceea ce privește Ceho-

slovacia, în memoriu se arăta că încă înainte de acțiunea armată împotriva României, Ungaria trebuia să cucerească teritoriile revendicate de la vecinul din Nord-Est. În acest scop trebuiau realizate contacte cu Polonia (Horthy avea în vedere stabilirea unei frontiere comune polono-ungare), cu mișcările germanilor sudeți și cu „autonomiștii” slovaci ai lui Hlinka.

Totodată, Ungaria trebuia să-și cîștige un loc „potrivit” în viața internațională, în primul rînd prin menținerea ordinii în Europa Centrală. Se avea în vedere faptul că statele Antantei, în primul rînd S.U.A. și Marea Britanie, erau interesate în stabilirea de relații normale cu țările dunărene pentru a asigura securitatea comerțului pe această importantă cale de navigație. „Prin propria noastră regenerare internă — se arăta în memoriu — noi trebuie să dovedim că numai Ungaria, dintre toate statele dunărene (inclusiv cele balcanice) (...) este demnă de încredere pentru menținerea ordinii, spre deosebire de România”. În acest scop trebuia să se excludă o nouă „ridicare bolșevică” în Ungaria, să nu se recurgă la „acte de natură prea reacționară” și să se pregătească armata pentru acțiune. După asigurarea „regenerării interne”, cercurile horthyste își arogau dreptul de a acționa ca „apărători ai ordinii” în afara hotarelor Ungariei, în primul rînd prin sprijinirea forțelor de dreaptă din Austria, unde mișcarea „roșilor” se întărea într-un mod îngrijorător pentru cercurile reacționare ungare ¹

Ceea ce se desprinde din acest memoriu — dincolo de incapacitatea cercurilor horthyste de a înțelege ireversibilitatea transformărilor ce avuseseră loc și chiar situația reală a Ungariei, slăbiciunea ei, ceea ce dă întregului proiect un caracter nerealist, aventurist — este dispoziția organică a acestora de a se alia numai cu forțe reacționare, indiferent că acestea erau separatiștii croați, „autonomiștii” slovaci ai lui Hlinka, cercurile de dreapta austriece etc. Este o trăsătură ce va caracteriza regimul horthyst în tot timpul vieții sale, pînă la sfîrșitul său în 1944. Așa se explică și legăturile stabilite de Horthy cu forțele reacționare și revanșarde din Germania imediat după venirea lui la putere, în 1920 și care vizau, în esență, recîștigarea prin război a frontierelor Ungariei antebelice. Astfel, la 15 mai 1920, un reprezentant personal al feldmaresalului Erich von Ludendorff, colonelul Bauer, avînd asupra sa un pașaport fals, eliberat de ambasadorul Ungariei la Viena, Gusztáv Gratz, a sosit la Budapesta. El era însoțit de subprefectul Kanzler, reprezentant al primului ministru bavarez, Gustav Ritter Kahr organizatorul „gărzilor de apărare bavareze”. Sarcina lui Bauer era de a prezenta regentului Horthy planul privind declanșarea contrarevoluției în Europa Centrală și de Răsărit și revizuirea prin război a tratatelor de pace, adoptat la o consfătuire a organizațiilor secrete ale ofițerilor reacționari germani. În acest scop, planul prevedea o serie de etape, începînd cu instruirea ofițerilor germani în Ungaria, de unde urma să se lanseze atacul asupra Austriei, pentru lichidarea guvernului social-democrat de la Viena. În continuare, Ungaria și Austria, cărora urma să li se adauge Bavaria, ar fi atacat Cehoslovacia, apoi Prusia, unde ar fi fost înlăturat guvernul social-democrat și s-ar fi instaurat dictatura lui Ludendorff. Următoarea victimă ar fi fost statul sovietic, unde urma să fie instaurat un regim contrarevoluționar, pentru ca, în ultima fază toate aceste țări, unite într-o coaliție reacționară

¹ Gyula Juhász, *Hungarian Foreign Policy, 1919–1945*, Akadémiai Kiado, Budapest, 1979, p. 41–43.

să declanșeze războiul contra puterilor Antantei. Bauer și Kanzler au discutat acest plan cu maiorul Pál Prónay, șeful unor detașamente armate contrarevoluționare (16 mai), cu Tibor Erckhardt și Gyula Gömbös (17 mai) și, în aceeași zi, cu Horthy Miklos. La 1 iunie, după o nouă întrevvedere cu Horthy, acesta s-a declarat de acord cu planul prezentat. Contactele au continuat și în timpul verii, relevind o largă concordanță de interese între forțele reacționare din Ungaria și Germania în ceea ce privește poziția lor față de tratatele de pace. În acest sens, Ludendorff scria lui Horthy la 20 august 1920, că „unitatea de acțiune, care este cerută în toate circumstanțele, poate fi realizată numai dacă nenorociele tratate de pace sînt anulate. Aici există o comunitate de interese între Ungaria și Germania 2”.

Pentru realizarea țelului său fundamental în domeniul politicii externe, regimul horthyst a acționat în două direcții. Pe de o parte, spre izolarea internațională a țărilor împotriva cărora erau îndreptate cererile sale revizioniste, spre dezintegrarea sistemului de alianțe creat de acestea, pentru erodarea prestigiului lor pe plan internațional. Pe de altă parte, în toată perioada interbelică diplomația horthystă s-a aflat într-o permanentă căutare de aliați externi, cit mai mulți și cit mai puternici, care, asemenea cercurilor conducătoare de la Budapesta, să fie animați de aceeași ură împotriva tratatelor de pace și a ordinii teritorial-statală de după 1918, de același dispreț față de principiile de drept internațional, de aceeași dorință de revanșă și cuceriri teritoriale. De aceea, se poate afirma cu deplin temei, că „politica externă a guvernelor ungare succesive a constat în căutarea unui ajutor extern pentru obținerea revizuirii tratatului din 1920” 3.

De fapt, coordonatele acestei politici fuseseră trasate încă de la sfîrșitul anului 1918 cînd în incapacitatea lor de a înțelege mersul evenimentelor, și, mai ales, în imposibilitatea de a le stăpîni, autoritățile ungare au căutat sprijin extern, în speranța menținerii integrității vechii Ungarii. În acest scop guvernul Károlyi Mihály a căutat să cîștige încrederea și sprijinul Marilor Puteri Aliate și Asociate, pentru ca, după eșecul acestei încercări, să predea puterea, cu speranța că cei ce vor veni la conducerea statului ar putea realiza, în alt cadru internațional, ceea ce el nu reușise; același scop — alături de altele — se afla prezent și în demersurile și acțiunile de politică externă ale guvernului Republicii Ungare a Sfaturilor, materializate în special în alianța realizată cu Rusia Sovietică, precum și în acțiunile militare ale Armatei Roșii ungare împotriva Cehoslovaciei, României și Iugoslaviei. În perioada imediat următoare, cînd Conferința de Pace de la Paris a luat în dezbatere clauzele tratatului de pace cu Ungaria, speranțele cercurilor guvernante de la Budapesta s-au îndreptat din nou spre marile puteri ale Antantei, în special spre Marea Britanie și Franța. Prin scoaterea la mezat a bogățiilor țării, prin exploatarea antisovietismului cercurilor reacționare din Occident, prin șantajarea guvernelor puterilor occidentale cu posibilitatea apropierii în viitor a unei Ungarii „mutilate” — de fapt, a unei Ungarii redusă la limitele naționale reale — de Germania etc., guvernul de la Budapesta a căutat să obțină reducerea la minimum a pier-

² *The Confidential Papers of Admiral Horthy* (selecția documentelor și prefața: Miklos Szinai și László Szűcs), Corvina Press, Budapest, 1965, doc. nr. 7.

³ Bogdan Henry, *Histoire de la Hongrie*, Presses Universitaires de France, Paris, 1966, p. 93.

derilor teritoriale. Era vorba, desigur, de orientări tactice, de opțiuni limitate, în timp, fiindcă — așa cum se arăta în memoriul din octombrie 1919 la care ne-am referit în paginile anterioare — cercurile reacționare și revizioniste de la Budapesta erau convinse că numai o acțiune alături de o viitoare Germanie puternică, reacționară și revanșardă putea să le ofere posibilitatea realizării viselor lor revizioniste, de refacere integrală a frontierelor „Ungariei Sfintului Ștefan”. Deocamdată, însă, Germania, înfrântă și slăbită, rămânea pentru ele numai o speranță de viitor.

În această situație guvernul ungar a căutat să obțină modificări în prevederile teritoriale ale proiectului tratatului de pace cu sprijinul Marii Britanii și Franței. Având în vedere rolul pe care diplomația britanică l-a avut în instaurarea reginului horthyst, autoritățile de la Budapesta și-au îndreptat în primul rînd atenția spre Londra. La începutul anului 1920 Horthy a încercat, prin intermediul reprezentantului guvernului britanic la Budapesta, Hohler, să obțină o modificare a prevederilor teritoriale ale tratatului de pace, dar fără succes ⁴. Imediat s-a încercat același lucru — și cu același rezultat — cu sprijinul unor cercuri politice și economice franceze, cărora li s-au oferit importante facilități economice și politice în Ungaria ⁵. Apoi, căutînd să profite de ofensiva Armatei Roșii Sovietice împotriva trupelor poloneze, guvernul de la Budapesta a cerut asentimentul marilor puteri occidentale pentru ocuparea Slovaciei de răsărit și Ruteniei, sub pretextul „pericolului bolșevic”. Dar și acest proiect a eșuat, datorită protestului energic al României, Cehoslovaciei și Iugoslaviei înaintat Conferinței de pace ⁶. Această inițiativă a guvernului ungar relevă o trăsătură importantă a politicii externe a regimului horthyst : antisovietismul. Istoriografia ungară apreciază că „politica externă a sistemului contrarevoluționar a avut două puncte definitorii, tendințele revizioniste și antisovietismul” ⁷. Prezent încă de la primele manifestări pe plan extern ale regimului horthyst, antisovietismul a însoțit permanent acțiunile de politică externă ale acestuia, pînă la înfrîngerea sa definitivă ; în fond, antisovietismul ținea de însăși esența contrarevoluționară a regimului. Dar el nu a reprezentat, totuși, decît un mijloc, o cale avută în vedere de cercurile guvernante ungare pentru atingerea celui scop fundamental, obsesiv pe care îl reprezenta revizionismul integral și refacerea miticei „Ungarii a Sfintului Ștefan”. Dacă în 1920 guvernul de la Budapesta a pus pe prim plan antisovietismul pentru a servi mai bine revizionismul au fost momente cînd, dimpotrivă, antisovietismului i s-a pus surdina pentru că astfel putea fi mai bine servit idealul revizionist, în special vis-à-vis de România. Nu întîmplător în anii 1923—1924, cînd între guvernele român și sovietic aveau loc contacte și s-au purtat negocieri în scopul normalizării relațiilor dintre cele două state și cînd elemente aventuriste, venite de peste hotare, au organizat acțiunea de la Tatar-Bunar (septembrie 1924) din sudul Basarabiei

⁴ Gyula Juhász, *op. cit.*, p. 45.

⁵ Viorica Moisuc, *Le projet de confédération danubienne et les intérêts des Etats successeurs* în *Les conséquences des traités de paix*, p. 65—74 ; Jacques Barriety, *L'accord révisionniste franco-hongrois de 1920. Histoire d'un mythe*, în *Loc. cit.*, p. 75—84 ; Magda Adam, *Les projet, d'union et les Etats successeurs*, în *Loc. cit.*, p. 55—64.

⁶ Gyula Juhász, *op. cit.*, p. 56.

⁷ Idem, *A Teleki Kormány Külpolitikája (1939—1941)*, Akadémiai Kiado, Budapest, 1964, p. 12.

guvernul ungar a purtat tratative cu guvernul sovietic avînd drept scop normalizarea raporturilor dintre cele două țări. Desigur, pentru recunoașterea Uniunii Sovietice și stabilirea de relații diplomatice normale cu aceasta pledau mai mulți factori. Astfel, exista un interes economic din partea Ungariei (Asociația industriașilor unguri — Gyosz, a sprijinit, de altfel, această acțiune, în speranța că vor obține importante comenzi⁸. Apoi trebuie avută în vedere afirmarea statului sovietic pe arena intrnațională, recunoașterea lui de către unele state europene, ceea ce a obligat regimul horthyst să privească cu interes inițiativele sovietice în vederea normalizării raporturilor sovieto-ungare. Dar în primul rînd trebuie avut în vedere faptul că guvernul ungar „a fost ghidat în căutarea de relații cu Uniunea Sovietică de proiectele împotriva României”⁹, deoarece U.R.S.S. era singura mare putere care nu era legată în nici un fel de sistemul de pace versaillez și — faptul cel mai important — considera că are un litigiu teritorial cu România.

Tratativele sovieto-ungare nu au fost finalizate în 1923—1924 (Horthy a avut o poziție net negativă față de ideea restabilirii de relații diplomatice cu Uniunea Sovietică), dar guvernul ungar nu a renunțat la ideea „stabilirii anumitor relații” cu U.R.S.S.¹⁰. Prilejul s-a ivit cîțiva ani mai tîrziu, prin realizarea unei apropieri de Turcia. La începutul deceniului al treilea, guvernul ungar urmărise cu interes desfășurarea revoluției naționale turcești, condusă de Mustafa Kemal-Atatürk și lupta poporului turc pentru recîștigarea independenței naționale împotriva puterilor Antantei. Nu era vorba de o simpatie pentru cauza dreaptă a poporului turc — fiindcă dacă ar fi fost vorba despre o atitudine morală, atunci autoritățile horthyste ar fi trebuit în primul rînd să renunțe la revizionism, a cărui imoralitate era în afară de orice discuție — și nici de înțelegere pentru un fost aliat din perioada războiului, ci era vorba de un interes la originea căruia se afla revizionismul horthyst. În acest sens un raport diplomatic austriac arăta că simpatia autorităților ungare „se îndreaptă mult mai puțin spre poporul turc, cît spre speranța optimistă că astfel s-ar declanșa o avalanșă, care după părerea ungară, va prefăce mai devreme sau mai tîrziu, în praf și pulbere, pînă și «zidurile temniței care au fost ridicate în jurul Ungariei cu prilejul păcii de la Trianon» (...). Iredentiștii unguri, ca și majoritatea covîrșitoare a opiniei publice, se mîngîie cu gîndul că va veni și rîndul Ungariei să-și sfarme cătușele și să reînființeze «Ungaria milenară»”¹¹.

După 1927 între Turcia și Ungaria au avut loc tratative în vederea încheierii unui tratat de prietenie (asemănător cu cel încheiat de Ungaria cu Italia, la 5 aprilie 1927), finalizate la 5 ianuarie 1929. Prin apropierea de Turcia, care avea strînse relații cu Uniunea Sovietică (în 1921 Turcia încheiase un tratat de prietenie și fraternitate cu U.R.S.S., iar în 1926 un tratat de neutralitate și neagresiune), guvernul ungar era interesat să stabilească, fie și indirect, raporturi cu guvernul sovietic „și astfel — aprecia

⁸ Gyula Juhasz, *Hungarian Foreign Policy (1919—1945)*, p. 74.

⁹ *Magyarország története*, vol. VIII, p. 557—558.

¹⁰ *The Confidential Papers of Admiral Horthy*, doc. nr. 11.

¹¹ Mihai Retegan, *Programul revizionist al regimului horthyst*, (2), în „Lupta întregului popor”, nr. 1 (II), 1987, p. 36.

ministrul de externe al Turciei, Tewfik Rüstü Aras — să-și întărească poziția față de România”¹².

Relațiile diplomatice între Ungaria și Uniunea Sovietică au fost stabilite în februarie 1934, într-un moment internațional mult diferit. „Ceea ce a fost esențial în luarea acestei decizii — arată istoricul ungar Gyula Juhasz — a fost faptul că, în fața creșterii pericolului german, Conferința de la Zagreb a Micii Înțelegeri, din ianuarie 1934 hotărâse ca membrii săi să reia relațiile diplomatice cu Uniunea Sovietică, iar Cehoslovacia și România au pus în practică curînd după aceea această recomandare”¹³. Guvernul ungar se grăbea, deci, să nu piardă competiția cu țările Micii Înțelegeri în ceea ce privește normalizarea raporturilor cu U.R.S.S., în ciuda anticomunismului și antisovietismului regimului horthyist sperînd și așteptînd un momen al reevidențierii convergenței de interese ungaro-sovietice față de România.

Primele acțiuni de politică externă ale guvernului ungar după venirea lui Horthy la conducerea statului (1 martie 1920) s-au aflat sub un evident semn al improvizației și al lipsei de realism, purtau amprenta nerăbdării cercurilor conducătoare de a relua cît mai curînd „totul înapoi”. Ele erau mai mult reacții precipitate la evenimentele ce se derulau pe arena internațională, decît elemente ale unui plan elaborat și urmărit constant, demonstrau o flagrantă lipsă de înțelegere a situației generale, a condiției în care se afla Ungaria și a propriei neputințe și, nu de puține ori, promotorii lor luau drept realități propriile dorinți. De aici caracterul aventurist și belicos al politicii externe ungare, în totală contradicție cu slăbiciunea militară a țării, lipsa de perspectivă și incapacitatea ei de a scoate Ungaria din izolarea internațională pe care le-a suferit.

Această situație a început să se schimbe după venirea la putere a guvernului Istvan Bethlen (aprilie 1921), care a sesizat epoca de relativă stabilitate spre care se îndrepta viața internațională și a tras concluziile ce se impuneau din aceasta, ca și din eșecurile suferite pînă atunci de politica externă ungară. El a rămas în continuare un revizionist ferm, un adept tenace al ideii refacerii „Ungariei Sfîntului Ștefan” *. „Dacă i s-ar fi cerut să definească într-o singură frază scopul suprem al politicii sale — arată C. A. Macartney — el ar fi răspuns, probabil, ca toți cei de teapa lui și ca majoritatea ungarilor, revizuirea totală a Tratatului de la Trianon”¹⁴. Bethlen și-a dat însă seama că pentru moment trebuia să se acomodeze cu constelația politică existentă și, în așteptarea unui moment favorabil lichidării clauzelor teritoriale ale tratatului de pace, să consolideze situația internă a Ungariei și să scoată țara din izolarea internațională în care se afla. Dacă în viața politică internă s-a obținut o stabilitate, iar pe plan economic, în urma unui împrumut extern de 590 milioane coroane aur, (cca 1,7 milioane lire sterline), efectuat în 1924, situația a reușit să fie relativ

¹² Gyula Juhasz, *Hungarian Foreign Policy*, p. 90.

¹³ Gyula Juhasz, *Hungarian Foreign Policy*, p. 116.

* În mai 1929, Bethlen afirma că primul scop al politicii externe a guvernului său era invariabil restaurarea hotarelor vechii Ungarii; el s-a ridicat împotriva acelor care doreau să limiteze cererile teritoriale ungare la „frontierele etnice”, presupunînd că pe această cale ar fi mai multe șanse pentru revizuire — Gyula Juhasz, *Hungarian Foreign Policy*, p. 86.

¹⁴ C. A. Macartney, *Hungary. A Short History*, p. 212.

consolidată și inflația stopată¹⁵, pe plan extern lucrurile nu au evoluat favorabil. Deși în toamna anului 1922 Ungaria a fost primită în Liga Națiunilor¹⁶, ea a continuat să fie izolată, obligată să reducă într-o anumită măsură activitățile ei revizioniste și iredentiste împotriva țărilor vecine, să suporte controlul militar al Ligii Națiunilor. Într-o scrisoare din 24 septembrie 1926, Bethlen scria astfel realizările obținute și sarcinile de viitor ale guvernului său : „În politica ungară urmează o perioadă când nu se așteaptă evenimente mari. Situația financiară și politica internă sînt consolidate ; mai mult, am făcut progrese considerabile pe această cale. Pasul următor trebuie să fie scuturarea controlului militar și înzestrarea cu armament și, concomitent, făcute eforturi tot mai mari pentru destrămarea Micii Înțelegeri, prin cîștigarea de partea noastră a sîrbilor * și stabilirea unor anumite relații cu rușii”. Dar și Bethlen, asemenea tuturor revizionistilor unguri, se dovedea nerăbdător și nerealist atunci cînd credea că „peste patru-cinci ani se va putea lichida Trianionul. Pînă atunci trebuie să ne rezervăm forțele și să pregătim totul”¹⁷.

Anul 1927 a însemnat începutul unei noi etape în politica externă a regimului horthyst : acum guvernul ungar a reușit să obțină lichidarea controlului militar permanent al Ligii Națiunilor (1 aprilie 1927), în iunie 1927 lordul Rothermare a pornit campania sa revizionistă în sprijinul Ungariei, iar la 5 aprilie a fost încheiat un tratat de prietenie și arbitraj ungaro-italian, însoțit de un schimb de note secrete, care prevedeau o mai strînsă cooperare a celor două țări pe plan politic și consultarea reciprocă asupra problemelor care ar fi putut să afecteze raporturile cordiale dintre ele¹⁸.

Acordul cu Italia fascistă a însemnat, desigur, un succes pentru guvernul Bethlen, care reușea să facă o spărtură în izolarea internațională în care se afla Ungaria și să cîștige un susținător pentru cauza revizionistă ungară. După acordul din 5 aprilie, declarațiile revizioniste ale oamenilor politici din Ungaria au devenit tot mai frecvente, deși au continuat să fie formulate în termeni tot atît de vagi ca în perioada anterioară. Întors de la Roma, primul ministru ungar afirma în Parlamentul de la Budapesta : „Declar că a sosit timpul să ne ocupăm aprofundat de problemele politicii externe și afirm că poporul acesta este destul de tare și destul de solidar ca

¹⁵ Gyula Juhasz, p. 72.

¹⁶ Intrînd în Liga Națiunilor, guvernul ungar spera nu numai să spargă zidul de izolare din jurul țării, dar nutrea și planuri de revizuire pe baza art. 19 din Pactul Societății Națiunilor care stipula : „Adunarea poate, din cînd în cînd, să invite pe membrii Societății ca să procedeze la o nouă examinare a tratatelor devenite inaplicabile, precum și a situațiilor internaționale a căror menținere ar putea să pună în pericol pacea lumii”.

* Încă din 1924 poate fi remarcată o îmbunătățire treptată a relațiilor dintre Ungaria și Iugoslavia, pentru că în 1925 s-a început negocierile între cele două țări. La originea acestor convorbiri se afla convingerea cercurilor conducătoare de la Budapesta, inclusiv al premierului Bethlen, că ei ar putea lupta cu succes împotriva unei țări din Mica Înțelegere dacă s-ar ajunge la un acord cu una dintre ele, în timp ce o alta ar fi ținută în șah de o mare putere. În timpul negocierilor s-a văzut însă că Iugoslavia dorea să încheie un pact de neagresiune, care să nu contravină obligațiilor sale din cadrul Micii Înțelegeri. Or, guvernul ungar nu era interesat într-un astfel de acord, el sperînd să obțină neutralitatea Iugoslaviei în cazul unui conflict al Ungariei cu Cehoslovacia sau România. Negocierile au fost întrerupte de partea ungară, care a dat curs unei oferte de apropiere făcute de Italia, îndreptată împotriva fostului partener de negocieri de pînă atunci — Iugoslavia.

¹⁷ *The Confidential Papers of Admiral Horthy*, doc. nr. 11.

¹⁸ Gyula Juhasz, *Hungarian Foreign Policy*, p. 84.

să putem pune pe picioare națiunea aceasta și să-i făurim fericirea de mine ; trebuie să dăm viață și să așezăm alături de el forțele din străinătate care simpatizează cu ungurimea. Acest mănunchi de popor ungar, care s-a așezat acum o mie de ani în mijlocul Bazinului Dunărean, este predestinat, prin poziția lui geografică, să ocupe un rol de conducere în această parte a Bazinului Dunării”¹⁹. Un an mai târziu însă, într-o cuvîntare ținută la Debrecin, la cîțiva kilometri de granița cu România, cererile revizioniste erau formulate rîspicat : „În zona Bazinului Dunărean, unde sînt așezați ungurii, pacea nu este definitiv asigurată de tratatele de pace în vigoare astăzi (...) Ce ne trebuie nouă nu este o revizuire a păcii, noi vrem frontiere diferite (...). Problemele de frontieră sînt nu numai o chestiune de justiție și lege, ele sînt, de regulă, probleme de putere”²⁰.

Începînd din aprilie 1927, orientarea proitaliană a rămas orientarea principală a politicii externe ungare pînă în ajunul celui de-al doilea război mondial, cînd a devenit clar că Italia nu putea fi un factor de putere capabil să schimbe harta Europei Centrale și Sud-Estice și că „forța lui Mussolini era aceea a unui atlet de circ care își înșeală spectatorii ridicînd haltere din hirtie, făcute să pară ca și cum ar fi greutăți din fier”²¹. Conștient sau nu de slăbiciunea Italiei — lucru care, de altfel, nu putea influența în mod radical hotărîrea finală a guvernului de la Budapesta de a încheia alianța cu aceasta, avînd în vedere izolarea în care se afla Ungaria și faptul că, cel puțin deocamdată, nu exista o altă variantă — dar cunoscînd, în schimb, foarte bine amploarea propriilor planuri revizioniste, guvernul ungar și-a dat seama că alianța cu Italia nu era suficientă. De aici eforturile guvernului Bethlen de a stabili relații mai strînse cu Germania, care pe lîngă interesul comun de a modifica frontierele stabilite după 1918 prezenta în același timp și avantajul că putea fi o piață bună pentru produsele agricole ungare. Planurile guvernului horthyst mergeau însă mult mai departe, vizînd crearea unei alianțe militare între cele două mari puteri revizioniste, Italia și Germania, la care să adere și Ungaria. Această grupare ar fi constituit, în opinia cercurilor conducătoare de la Budapesta, o forță politică și militară capabilă să provoace schimbări în harta politică a Europei, în cadrul căroră și-ar fi găsit „rezolvarea” și pretențiile revizioniste horthyste²². De aceea, cu consimțămîntul guvernului italian, guvernul ungar a inițiat o acțiune de mediere de lungă durată pentru realizarea unei apropiieri italo-germane, concomitent cu realizarea unei apropiieri ungaro-germane. Dar guvernul Republicii de la Weimar nu s-a arătat interesat într-un astfel de proiect în condițiile în care preocupările sale se îndreptau prioritar spre alte probleme. Deși nici vizita pe care premierul Bethlen a făcut-o în noiembrie 1930 nu a avut mai mult succes²³, guvernul ungar nu numai că și-a continuat eforturile în această direcție, dar le-a și intensificat.

Perspectiva realizării proiectului diplomației ungare a intrat într-o nouă fază, mai favorabilă, la sfîrșitul anului 1932 și începutul anului 1933, cînd în Ungaria și Germania s-au produs schimbări — importante în prima,

¹⁹ Bethlen István, *Discursuri și scrieri*, Budapest, 1933, p. 184—185.

²⁰ Mihai Retegan, *art. cit.*, p. 37.

²¹ Gyula Juhász, *op. cit.*, p. 84.

²² *Histoire de la Hongrie des origines à nos jours*, p. 509.

²³ Mihai Retegan, *art. cit.*, p. 37.

fundamentale în a doua — în sistemul puterii. În Ungaria, în octombrie 1932 a venit la putere un nou guvern, în frunte cu Gyula Gömbös. Nu era numai o simplă schimbare de guvern, ci de mult mai mult. Pe plan social-politic, venirea lui Gömbös ca premier a însemnat o schimbare de gardă în compoziția elitei conducătoare. Înainte de 1932 aristocrația ungară controla, practic, pozițiile administrative importante, care acum au fost preluate de către mica nobilime și pături burgheze. Pe plan ideologic, noua elită conducătoare era adepta ideilor fasciste, ceea ce a dus la o intensificare a trăsăturilor dictatoriale și fasciste ale regimului horthyst, la o activă propagandă antisemită la scară națională, la întărirea curentului militarist²⁴. În domeniul politicii externe, Gömbös a declarat deschis că scopul politicii sale era revizuirea frontierelor și a acționat în această direcție în tot timpul în care s-a aflat în fruntea guvernului ungar (până în octombrie 1936).

Așa se explică de ce venirea la putere în Germania, în ianuarie 1933, a lui Hitler — de care cercurile guvernante horthyste se simțeau legate nu numai prin vechimea raporturilor pe care le stabiliseră cu nazismul, ci, în primul rînd, prin esența ideologică comună aflată la baza celor două regimuri și prin interesele, în mare măsură identice, pe planul politicii externe, în special în ceea ce privește poziția față de tratatele de pace de după primul război mondial — a fost salutată cu entuziasm de cercurile conducătoare de la Budapesta. Chiar a doua zi Gömbös a trimis instrucțiuni ministrului ungar la Berlin să-l felicite pe noul cancelar al Germaniei și să-i transmită dorința guvernului ungar de a stabili o strînsă cooperare într cele două țări pe plan economic și diplomatic, ci și între naționalitățile maghiare și germane ce trăiau în alte state²⁵. Ascensiunea la putere a nazismului în Germania a permis guvernului Gömbös să-și definitiveze linia fundamentală de politică externă în sensul acțiunii în vederea creării unei „axe” alcătuită din Germania nazistă, Italia fascistă, la care să participe și Ungaria horthystă. Aceste trei state, legate prin ideologii înrudite, trebuiau să se ajute una pe alta în înfăptuirea programelor de politică externă (în cazul Ungariei, recucerirea integrală a hotarelor ei „istorice”) și, apoi, să exercite un fel de conducere comună a Europei²⁶. În ceea ce privește programul revizionist horthyst, el urma să fie realizat, în nord, împotriva Cehoslovaciei, împreună cu Germania, iar în sud, împotriva Iugoslaviei, coordonat cu Italia.

Pentru a sonda poziția Germaniei naziste față de aceste proiecte și, eventual, pentru a coordona politica celor două state în Europa Centrală, Gömbös a efectuat în iunie 1933 o vizită oficială la Berlin ; era prima vizită în Germania a unui șef de guvern după venirea la putere a național-specia-liștilor. Rezultatele nu au fost însă deloc cele așteptate de partea ungară. Este adevărat că Hitler a aprobat politica ungară împotriva Micii Înțelegeri, acțiunile în vederea dezmembrării acesteia și înlăturării influenței franceze în Europa Centrală, dar a ținut să sublinieze că el nu poate sprijini pretențiile revizioniste ungare în toate direcțiile, ci numai împotriva Cehoslovaciei, deoarece el dorește să atragă Iugoslavia și România în orbita Germaniei și să le desprindă de Franța și Cehoslovacia prin mijloace economice,

²⁴ Joseph Hield, *art. cit.*, p. 310—311.

²⁵ Gyula Juhász, *Hungarian Foreign Policy*, p. 109.

²⁶ C. A. Macratney, *Hungary. A Short History*, p. 227.

urmînd ca rîndul lor să vină mai tîrziu. Hitler nu a arătat prea mare entuziasm nici față de propunerea privind crearea unei alianțe între Germania, Italia, Ungaria și Austria sau pentru coordonarea politicilor externe și a lucrărilor Statelor Majore ale celor două țări, iar în ceea ce privește problema Auschbessului, el a declarat că nu este de actualitate. La rîndul lui, guvernul ungar nu și-a însușit concepția realizării treptate a pretențiilor lui revizioniste, nevrînd să renunțe nici chiar provizoriu la celerile teritoriale față de România și Iugoslavia ²⁷.

Astfel, primele contacte stabilite cu guvernul nazist au fost prea puțin mulțumitoare pentru guvernul ungar. Cu toate acestea Gömbös nu a descurajat în acțiunea de realizare a proiectului său de alianțe, în care vedea singura cale pentru realizarea programului revizionist hothyst, cu atît mai mult cu cît era convins că în ciuda rivalităților italo-germane în Europa Centrală, cele două puteri se vor apropia, mai devreme sau mai tîrziu, datorită intereselor lor generale identice. Dacă guvernul ungar a răspuns afirmativ la inițiativa italiană privind crearea unui bloc italo-ungaro-austriac (materializată prin semnarea „Protocoalelor de la Roma” din 17 martie 1934), el nu a făcut-o pentru a se asigura față de o eventuală preponderență germană în Europa Centrală sau de teama expansiunii imperialismului german (ceea ce au avut în vedere guvernele italian și austriac), deoarece la Budapesta se aprecia în mod greșit că politica externă a lui Hitler era bazată pe considerentul unității teritoriale și etnice germane și nu pe un expansionism nelimitat, cum era în realitate) ²⁸. El a semnat „Protocoalele” cu convingerea că formarea acestui bloc era un prim pas spre acea alianță germano-italo-ungară de care se legau toate speranțele revizionismului ungar, prin participarea ulterioară a Germaniei la înțelegere. Așa se explică de ce Gömbös și ministrul de externe ungar, Kálmán Kanya în timpul convorbirilor de la Roma ce au precedat semnarea „Protocoalelor” au blocat planul lui Mussolini de a crea o uniune vamală tripartită între Italia, Ungaria și Austria, ceea ce ar fi afectat interesele economice germane și au insistat, în schimb, pentru includerea unui pasaj care se referea la accesul „altor state” la alianță, intrucît eșuase încercarea de a determina pe Mussolini și Dollfuss să facă o invitație oficială Germaniei, statul pe care ei îl aveau în primul rînd în vedere ²⁹. Iar cînd guvernul german și-a manifestat neîncrederea în scopul „Protocoalelor de la Roma” Kanya s-a grăbit să transmită la Berlin că Ungaria n-ar fi intrat într-un bloc sau orice altă formație exclusivistă, și ministrul ungar în capitala celui de-al treilea Reich a primit instrucțiuni să insiste pe lîngă guvernul german în sensul că fundamentul politicii ungare îl reprezintă colaborarea între Berlin, Viena, Roma și Budapesta. Alte două fapte dovedesc că semnarea „Protocoalelor de la Roma” se încadra în planul ungar de pregătire a condițiilor internaționale favorabile revizuirilor teritoriale. Primul dintre acestea îl constituie încercările repetate ale ministrului de externe ungar, Kálmán Kanya, în perioada care a urmat, de a îmbunătăți raporturile Germaniei cu Italia și, respectiv, Austria, pentru a netezi astfel drumul celui de-al treilea Reich spre grupul

²⁷ Ádám Magda, *Magyarország és Kiszámlált a harmincas években*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968, p. 58; Gyula Juhasz, *op. cit.* p. 110–111.

²⁸ Endre B. Gastony, *Hungarian Foreign Minister Kalman Kanya's Grand Design, 1933–1936*, în „*East European Quarterly*”, volume XIX (1985), Number 2 (Summer), p. 177.

²⁹ *Ibidem*, p. 179–180.

celor trei. Al doilea este legat de puciul nazist din Austria, din iulie 1934, care a culminat cu asasinarea cancelarului Dollfuss, cînd Kanya l-a implo- rat pe Mussolini să nu intervină militar în Austria, ceea ce ar fi deteriorat probabil iremediabil raporturile germano-italiene și ar fi compromis defi- nitiv planul ungar ³⁰.

Începînd din 1934, mai discret la început, apoi din ce în ce mai evi- dent, orientarea pro-germană a devenit fundamentală în politica externă a guvernului ungar. Au contribuit la aceasta, în primul rînd, dinamica poli- ticii externe a celui de al treilea Reich, precum și atitudinea comună a Ungariei și Germaniei față de unele probleme internaționale privind Europa Centrală (de exemplu, poziția negativă a celor două state față de proiectul „Pactului dunărean”, față de Mica Înțelegere etc.), apropierea italo-fran- ceză ce se schițează într-o anumită etapă, preocuparea prioritară a guver- nului italian față de problema Etiopiei și trecerea pe plan secundar a pro- blemelor Europei Centrale, schițarea după 1935 a unui apropieri italo-ger- mane etc. Procesul de apropiere germano-ungar s-a realizat însă în primul rînd prin acceptarea de către guvernul horthyst a punctelor de vedere ale guvernului nazist prin recunoașterea că elementul conducător în cadrul colaborării bilaterale îl reprezenta factorul german. Este ilustrativ în acest sens că în septembrie 1935, cînd primul ministru ungar a făcut o nouă vizită în Germania, gazdele naziste au ținut să-i exprime în mod clar două lucruri. În primul rînd că „primatul conducerii germane trebuie să fie re- cunoscut precis de unguri în caz de colaborare politică”, iar în al doilea rînd că „rezultatele relațiilor prietenești dintre Germania și Ungaria vor depinde cu siguranță — și nu în ultimul rînd — și de atitudinea Ungariei, dacă ea înțelege că nu se poate aștepta ca Germania să plătească pentru interesele ungare, dacă Ungaria, la rîndul ei, nu ține seama de interesele germane” ³¹.

În cadrul convorbirilor tot mai dese dintre oficialitățile germane și ungare, în mod constant partea germană a subliniat necesitatea ca Ungaria să pună surdina pretențiilor ei revizioniste împotriva tuturor țărilor Micii Înțelegeri și să urmărească realizarea treptată a obiectivelor. Astfel, în timpul convorbirii pe care a avut-o cu Gömbös în 1935, Hitler i-a dat acestuia să înțeleagă că guvernul său trebuie să abandoneze atitudinea ostilă față de Iugoslavia și România, urmînd să-și concentreze atenția spre Cehoslovacia ³². În iulie 1936, în ajunul vizitei pe care regentul Horthy a făcut-o în Germania, ca o ilustrare a rolului fundamental pe care aceasta începea să-l joace în politica externă a Ungariei, Hitler a expus foarte clar acest lucru ministrului ungar la Budapesta, Djöme Sztojai. „Din punctul de vedere al Ungariei — a declarat Hitler — n-ar fi indicat să accentueze în mod exagerat revizionismul, deoarece aceasta ridică în mod sporit împo- triva noastră și menține trează Mica Înțelegere și sprijinatorii acesteia. Să ne concentrăm toată puterea contra Cehoslovaciei. Hitler — raporta Sztojaj — recunoaște că avem obiective comune în ceea ce privește Cehoslovacia, dar el se gîndește și la viitor” ³³. Același punct de vedere Hitler l-a expus și lui

³⁰ *Ibidem*, p. 190.

³¹ Gyula Juhasz, *Hungarian Foreign Policy*, p. 121.

³² *Ibidem*; Magda Adam, *op. cit.*, p. 76.

³³ *Ibidem*, p. 115.

Horthy, la 22 august 1936 ³⁴, găsind la acesta nu numai o deplină înțelegere ci și o pornire belicoasă de nestăvilit împotriva Micii Înțelegeri și, în primul rînd, a Cehoslovaciei. „Condiția esențială a succesului nostru — arăta Horthy — este ca Germania și Ungaria, eventual cu ajutorul Austriei și Poloniei, să invadeze Cehoslovacia, îndepărtînd astfel această tumoare canceroasă a Europei” ³⁵.

Aceasta era situația relațiilor germano-ungare cînd, la 25 octombrie 1936, a fost semnat la Berlin acordul germano-italian ce marca nașterea Axei Berlin-Roma. Această dată ar fi trebuit să marcheze sărbătoarea politicii externe ungare, care își pusese atîtea speranțe în această alianță și cheltuise atîta energie pentru crearea ei. Dar era, de fapt, falimentul ei. Pentru că concepția ungară pleca de la ideea existenței unui echilibru între cele două puteri fasciste, între care să penduleze Ungaria. Însă acest echilibru nu a existat nici la început, nici mai tirziu, Italia fiind pur și simplu copleșită de superioritatea Germaniei. În aceste condiții situația Ungariei a devenit deosebit de dificilă și va deveni mereu mai dificilă, pe măsură ce la un pol al Axei-Germania — se va acumula tot mai multă putere. Practic, de la această dată și pînă în 1944 — arată C. A. Macartney — istoria Ungariei „nu a fost altceva decît istoria relațiilor ei cu Germania, adică a strădaniilor de a culege roadele pe care puterea crescîndă a Germaniei i le punea la îndemînă și, totodată, de a scăpa de pericole. După cum au dovedit-o anii ce au urmat, aceasta a fost o încercare zadarnică. Ea a adus, într-adevăr, ciștiguri temporare — restituirea a mai mult de jumătate din ceea ce Ungaria pierduse la Trianon — dar s-a sfîrșit printr-un mare dezastru, care a înghițit toate aceste avantaje, iar Ungaria a rămas să poarte povara disprețului de care tocmai sperase să scape. Povestea consemnează și pe te care aruncau o umbră asupra reputației Ungariei” ³⁶.

Sînt evidențiate în această analiză două tendințe ce se conturează în politica externă a Ungariei horthyste încă din această perioadă : pe de o parte, aceea de a încerca salvarea independenței și suveranității țării, amenințate din ce în ce mai grav de Germania nazistă, iar pe de altă parte tendința de a folosi condițiile internaționale favorabile pentru realizarea planurilor revizioniste ale cercurilor conducătoare horthyste, pe care aceștia nu le puteau însă îndeplini decît cu sprijinul aceleiași Germanii. Între cele două tendințe era o incompatibilitate de esență, astfel că urmărirea lor concomitentă era o utopie. Guvernul ungar a încercat o perioadă să facă aceasta, schițînd unele acțiuni de politică externă — de altfel, foarte timide — pentru întărirea poziției Ungariei față de Germania și, în același timp, s-a angajat alături de aceasta în acțiunea de modificare a hărții Europei Centrale. Pe măsură însă ce Ungaria beneficia de rezultatele politicii germane în Europa Centrală, situația ei devenea tot mai grea. În final, guvernul horthyst a sacrificat independența și suveranitatea țării pentru o efemeră mărire teritorială a ei.

³⁴ Gyula Juhász, *Hungarian Foreign Policy*, p. 124.

³⁵ *Horthy Miklos titkos traktat*, Kossuth Konyvkiado, Budapest, 1965, doc. nr. 32. Încă în decembrie 1935 între Ungaria și Polonia fusese încheiat un „Gentlemen's Agreement” prin care cele două state ajungeau la concluzia că în cazul anexării Ruteniei de către Ungaria, o frontieră comună între ele ar fi spre beneficiul ambelor părți — Endre B. Gastony, *art. cit.*, p. 184.

³⁶ C. A. Macartney, *op. cit.*, p. 224.

De remarcat că de la început Germania nu a avut intenția de a servi integral scopurile revizioniste ale regimului horthyst. Acest lucru a fost făcut cunoscut public la 15 noiembrie 1936, cînd în „Völkischer Beobachter”, organul de presă al N.S.D.A.P., teoreticianul partidului, Alfred Rosenberg, a publicat un articol în care arăta că scopul politicii național-socialiste nu era acela de a restaura condițiile antebelice, ci de a crea o „nouă Europă”, că Germania nu va sprijini pretenții revizioniste exagerate, ci numai reajustări de frontieră. Iar într-un cerc de apropiați, Hitler schița această „nouă Europă” nazistă astfel : „Voi pune în centru nucleul de oțel al unei Germanii mari, oțelită, de nezdruccinat. Bloc de o sută de milioane, indestructibil, fără fisură și fără națiuni străine. Baza sigură a stăpînirii noastre. Apoi o uniune răsăriteană. Polonia, statele baltice, Ungaria, statele balcanice, zona Volgăi, Georgia, o uniune da, însă nu un partener egal, bineînțeles, o uniune de popoare ajutătoare, fără armată, fără politică proprie, fără economie proprie. Și nu mă gîndesc să fac concesiuni cuiva pe bază sentimentală. De exemplu, să refac Ungaria. Nu fac nici o deosebire între prieteni și dușmani. A trecut vremea micilor state. La fel și în Vest. O uniune vestică Olanda, Flandra, Africa de Nord, o uniune nordică, Danemarca, Suedia, Norvegia”³⁷.

În această lumină apare și mai evident drumul greșit pe care a fost îndrumată politica externă a Ungariei, un drum ce-i umilea prezentul și-i compromitea viitorul.

CONSIDÉRATIONS CONCERNANT LA POLITIQUE EXTÉRIEURE DU RÉGIME HORTHYSTE (1920—1936)

Résumé

L'auteur montre dans son étude que le révisionnisme a constitué le but fondamental de la politique extérieure du gouvernement hongrois après 1920. Plus encore, à partir d'un certain moment la politique intérieure aspirait à devenir une annexe de la politique extérieure, en poursuivant les buts du révisionnisme.

Pour en arriver là, le régime horthyste a agi dans deux directions sur le plan international : a) l'isolement international des pays contre lesquels ses exigences révisionnistes étaient dirigées ; b) la recherche d'alliés extérieurs, nombreux et puissants, animés par la même haine contre les traités de paix et l'ordre territorial de l'après-guerre.

Les cadres de cette politique furent tracés dès 1919 et, dans ce sens, devient éloquent un mémoire élaboré à l'initiative de Horthy où on exposait les directions fondamentales d'action de la Hongrie sur le plan extérieur. On présente ensuite dans l'article les étapes de la politique extérieure révisionniste de la Hongrie jusqu'en 1936, lorsque la création de l'Axe Berlin-Rome constituait le cadre international favorable à la promotion des buts révisionnistes hongrois.

³⁷ Hermann Rauschning, *Gespräche mit Hitler*, Europaverlag, Wien, 1973, p. 118.

IPOTEZĂ PRIVIND LOCALIZAREA RUSIDAVEI

ION CIUCA

Tabula Peutingeriana plasează Rusidava la 24.000 pași (35,640 km) de Acidava (Enoșești, com. Piatra-Olt, jud. Olt) și la 14.000 pași (20,970 km) de Pons Aluti (com. Ionești, jud. Vâlcea). Bazându-se pe informațiile acestui izvor, Gr. Tocilescu a localizat Rusidava mai întâi la Slăvițești, în jud. Vâlcea, la confluența Luncavățului cu Oltul¹. Ulterior, el a revenit asupra considerațiilor inițiale, situând Rusidava la Momotești, lângă Drăgășani (jud. Vâlcea)². Această ultimă localizare a fost acceptată, cu unele rezerve, de D. Tudor³ și Cr. M. Vlădescu⁴. Propunerea localizării s-a făcut respectându-se întocmai distanțele consemnate în *Tabulă*, în general bine verificate în teren, fără ca însă să se fi găsit urme materiale importante în punctele respective. Mai există și alte propuneri asupra cărora însă nu ne oprim acum și aici, ele necesitând o justificare mai temeinică decât cea pînă în prezent formulată⁵.

Numele Rusidava este de origine dacică și reprezintă și el un argument al continuității vieții autohtonilor și după cucerirea romană, prin însăși păstrarea toponimului de către romani. Se știe de altfel că fenomenul nu este singular în Dacia, exemplele fiind numeroase în același sens, și n-ar fi să amintim din zonele învecinate, între altele, decât câteva ca Pelendava, Acidava, Sucidava, Buridava, Drobeta ș.a. Ptolemeu consemnează Rusidava alături de Acidava în rîndul celor 44 de „dave” din Dacia⁶. În convingerea că Rusidava era o așezare importantă atât pentru viața civilă cît și pentru cea militară astfel încît, consemnată în izvoare, nu putea dispărea în decursul timpului fără să fi lăsat și alte informații, fie și sumare, am reluat investigațiile pentru depistarea acesteia și eventual a altor stațiuni arheologice pe malul drept al Oltului, între *Acidava*-Enoșești (com. Piatra-Olt, jud. Olt) și Drăgășani (jud. Vâlcea)⁷.

Mergînd spre Drăgășani pe drumul roman cu Acidava ca punct de pornire și urmînd-l cu atenție, am descoperit în localitatea Strejești de Jos (jud. Olt), în punctul „La Șanțuri” (nume semnificativ pentru configurația terenului), la km. 15,700 ± cca 100 m pe șoseaua Drăgășani-Slatina (DN E64), o stațiune foarte bogată în urme materiale romane. Observînd atât forma cît și dimensiunile terenului, am constatat că în acest punct, unde șoseaua actuală este paralelă cu drumul roman, nu poate fi decât un castru roman din cărămidă. El se află pe partea stîngă a drumului național (la V) și se întinde pe o terasă înaltă de maximum 10 m față de acesta. Lucrările de modernizare a drumului nu l-au afectat decât parțial. În prezent, numai latura de N a castrului pare să fi suferit unele distrugerii datorate inundațiilor provocate de pîrlul Mamu⁸ și unor locuitori care au scos cărămizi sau alte materiale.

¹ Gr. G. Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, București, 1880, p. 91.

² Idem, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900, harta; idem, în *Analele Academiei Române, Dezbatări*, 18, 1896, p. 97 — 113.

³ D. Tudor, *OR* 1-4 (București, 1942, 1958, 1968, 1978), passim; idem, *Orașe, tirguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 366; idem, în *DIVR*, p. 512; *TIR*, L35, p. 51; *IDR* II, p. 215 — 216. Hărțile din aceste publicații și din altele nementionate aici consemnează de obicei existența Rusidavei la Drăgășani.

⁴ Cr. M. Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferior*, București, 1983, p. 90, n. 138; idem, *Fortificații romane din Dacia Inferior*, Craiova, 1986, p. 42.

⁵ D. Bălașa, *Buridava*, 2, Rîmniceu Vâlcea, f. a., p. 45 — 49.

⁶ *FHDR*, I, București, 1964, p. 541.

⁷ Periechzele au fost efectuate în anii 1984 — 1986.

⁸ Lucrările de modernizare a drumului E64 au necesitat devierea pîrlului Mamu de pe vechiul curs.

Cercetarea atentă a terenului a permis o serie de observații pe care le dăm în detaliu în cele ce urmează⁹.

Castrul este dreptunghiular, cu colțurile rotunjite și măsoară pe laturile lungi, de E și de V, cca 150 m, iar pe cele scurte, de N și de S, cca 100 m. Zidul de incintă (ca reper mai exact, de notat că borna 15,700 km se află în dreptul mijlocului laturii de E) a fost construit din cărămizi legate cu mortar și lut galben și se păstrează pe o înălțime de cca 0,50 m, avînd grosimea de cca 1 m. Cărămizile au dimensiunile de 0,40 × 0,27 × 0,08 m. Fundația zidului era din pietriș și piatră de riu. Pe latura de E, agger-ul și berma sînt distruse de lucrările de modernizare a șoselei. Castrul este înconjurat de două șanțuri de apărare: primul, lat de cca 16 m, la cca 40 m de ziduri, iar celălalt, lat de maximum 20 m, la cca 30 m de primul și a fost mai mult astupat și nivelat împreună cu valurile, în urma lucrărilor agricole și altor amenajări. Pe mijlocul laturii de E se află în prezent locuințe cu gospodăriile aferente. Drumul roman, lat de cca 5,60 m, este format din pietriș bătătorit și bombat spre partea mediană; pe unele porțiuni a fost răvășit de arăturile adînci. Dinspre Acidava este mai clar vizibil la poarta de S a castrului și se pierde la N de acesta. În stadiul actual al cercetărilor nu cunoaștem unitatea militară care a participat la construirea castrului și care a staționat aici. Semnalăm totuși că, pe un fragment de cărămidă recuperat de pe latura de N, se păstrează prima parte a unei ștampile: *COH(ors)*. . . (?), cu literele înalte de 2 cm înscrise într-un cartuş fragmentar de 3 × 2,5 cm.

După opinia noastră, castrul a fost distrus în bună măsură în secolele XV-XVII, cînd o parte din zidărie a fost scoasă, materialele fiind utilizate pentru construcția unor biserici sau curți medievale. Amintim că aceste locuri s-au aflat în stăpînirea familiei Buzeștilor care au ridicat aici case, curți și biserici; operația de spoliere a continuat și mai tirziu. În prezent se pot vedea cărămizi în zidurile bisericilor din localitățile vecine cu Strejești de Jos: Dobrușa (com. Ștefănești), Mamu (com. Stănești), Stănești-Lungești (toate jud. Vîlcea) și Runcu (com. Grădinari, jud. Olt)¹⁰. Cărămizile au dimensiuni identice cu cele de la castru; unele sînt încorporate în fundații de ziduri și în ziduri, altele la zidăria ferestrelor sau în pardoseli etc.¹¹ Consemnăm și faptul că în vecinătatea castrului se află două dintre culele Buzeștilor care, de asemenea, au zidărie cărămizi romane. În plus, am observat zeci de cărămizi romane și în zidurile diferitelor acareturi ale sătenilor care au locuințe chiar pe castru sau pe primul val dinspre E¹².

În urma cercetărilor de teren, la suprafață, și a unor săpături ocazionale făcute de locuitori, am recuperat un material arheologic deosebit de bogat. Cea mai mare pondere o define ceramica, pe care o prezentăm aici pe scurt, potrivit principalelor categorii identificate: A. de factură locală, dacică; B. de factură romană.

A. *Ceramica dacică* a fost găsită cu deosebire chiar în interiorul castrului și aparține următoarelor categorii: fragmente diferite de oale-borcan¹³; ceașcă dacică cu o singură toartă, din pastă grosieră cu nisip și pietricele (dimensiuni: l. 6 cm, d. gurii 11 cm, d. fund 5

⁹ Cercetătorii Gh. Popilian, Cr. M. Vlădescu, C. König, O. Stoica, Al. Barnea ș.a. au văzut punctul semnalat de noi și materialele recuperate, confirmînd existența unei fortificații romane. În urma discuțiilor avute, am prezentat la al IV-lea Colocviu de studii asupra frontierelor romane de la Olănești din 14 — 15 octombrie 1986 comunicarea *O ipoteză în localizarea Rusidavei romane*, care stă la baza textului de față. Mulțumim și pe această cale dr. Gh. Popilian (Centrul din Craiova al A.S.S.P.) și dr. Al. Barnea (Institutul de Arheologie din București) pentru receptivitate și sprijinul acordat în redactarea prezentului articol.

¹⁰ D. Bălașa, *Mitropolia Olteniei*, 1959, p. 343 — 353; idem, comunicare la al V-lea Colocviu de studii asupra frontierelor romane, Călimănești, 6 — 7.XI.1987: I. Barnea, *Materiale*, 9, 1970, p. 345 — 347.

¹¹ Considerăm necesară elaborarea unui repertoriu cu astfel de urme materiale romane din Dacia încorporate în construcțiile unor clădiri medievale și chiar mai tirzii.

¹² La locuitorii Neacșu Dumitru, Mădularu Dumitru, Popa Dumitru, Popa Ioana, Tomescu Marin, Achim Ion, Curuia Ilie, Becheanu Maria, Becheanu Dumitru, Constantin Constantin, Curuia Ion ș.a.

¹³ Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, p. 134, pl. LXXIV (943 — 947); idem, *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Craiova, 1980, p. 79; Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1981, p. 32, pl. XIII/4; Em. Moscalu, SCIV, 21, 1970, 4, p. 659 — 660; D. Tudor, SCIV, 18, 1967, 4, p. 655 — 660; Gh. I. Petre, SCIV, 17, 1966, 1, p. 170 și urm. și 19, 1968, 1, p. 147; la acestea se adaugă și unele vase sau fragmente ceramice inedite, recoltate din cercetări de teren personale în zonă.

cm)¹⁴; ceașcă dacică fără toartă din pastă similară precedentei (dimensiuni: l. 7 cm, d. gurii 11 cm, d. fund 4,5 cm). Numeroase exemplare de acest fel s-au găsit și la Acidava¹⁵. De remarcat deci, prezența ceramicii de factură autohtonă în aria ocupată de fortificația romană; poziția stratigrafică și deci și cronologică a acesteia va putea fi stabilită exact doar prin cercetări sistematice.

B. Ceramica romană.

1. *Ceramică romană de import*: trei fragmente de *terra sigillata* provenind din ateliere din Gallia¹⁶; fragmente de amfore de două tipuri¹⁷; fragment de *mortarium* cu baza de versorului în formă de pană și cu canelură laterală, lucrat din pastă cărămizie cu nisip și pietricele; fragmente de castroane lucrate în tehnica barbotinei¹⁸; fragment de castron decorat cu roțița¹⁹; vas antropomorf lucrat din pastă fină, vopsit în roșu, cu buza ușor evazată și o canelură sub buză (dimensiuni: l. 10 cm, d. gurii 7 cm, d. fund inelar 4 cm).

2. *Ceramică provincială romană*: a) din pastă fină: fragment dintr-o oală cu gîtul înalt, tronconic (l. 7 cm)²⁰; numeroase fragmente de oale cu două torți²¹; numeroase fragmente de străchini de diverse tipuri²²; b) din pastă zgrunțuroasă: fragmente de oale de două tipuri²³; două capace de forme diferite²⁴.

3. *Opaie*: fragment de culoare roșie, păstrind din stampila de pe fund numai ultimele două litere; este cel mai probabil [FORT]IS, nume de producător bine cunoscut, care în Oltenia se mai întâlnește la Acidava, Drobeta, Sucidava, Romula, Buridava ș.a., iar în Muntenia la Drajna de Sus și Rucăr²⁵; fragment de culoare alburie cu pete de vopsea roșie, păstrind pe fund prima literă a stampilei lui O[CTAVI], producător cunoscut între altele și la Acidava, Drobeta, Răcari, Sucidava, Romula²⁶.

La aceste materiale romane se mai adaugă numeroase fragmente din vase de sticlă, mai ales funduri și gituri, între care se remarcă un fragment de gît dublu, lung de cca 4,5 cm, cu striuri laterale, precum și de geam, cele din urmă groase de cca 0,3 cm. Dintre obiectele de metal recuperabile menționăm: cuțite din fier lungi de cca 9,5–12 cm, chei, cuie, scoabe de mărime și forme diferite, virfuri de lănci lungi de cca 8–11 cm, virfuri de săgeți diverse ca forme și dimensiuni și aparținând așa-numitului tip sirian²⁷.

În completarea acestei scurte fișe de repertoriu, socotim necesar să menționăm în încheiere locurile din apropiere și din regiunea înconjurătoare unde s-au găsit materiale romane și postromane. Materiale romane: Runcu (com. Grădinari, jud. Olt), Drăgășani (în punctele: grajdurile CAP și Valea Pescenii), Drăgășani-Birsanu, Lungești (în punctele La Odăi, Pământul Școlii, curtea lui Teodor Nițulescu), Prundeni, Scundu, Amărăști, Părăușani, Ro-

¹⁴ Gh. Popilian, *Ceramica...*, p. 133, pl. LXIV, nr. 937–940; idem, *Necropola...*, p. 82; Gh. Bichir, *Geto-dacii...*, p. 31, pl. XVII; Gr. Florescu și colab., *Materiale*, 4, 1957, p. 110–111, pl. I/6.

¹⁵ Gh. Bichir, *op. cit.*, pl. X/4, 10, 11. Toată ceramica geto-dacică de la Acidava, încă inedită, va forma obiectul unui studiu special.

¹⁶ Gh. Popilian, I. Ciucă, *Dacia*, NS, XXXII, 1988, p. 64, 76, nr. 80 și p. 78, nr. 127.

¹⁷ Gh. Popilian, *Ceramica...*, p. 45–46 și pl. XVI; Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 38–39 și pl. XXX/2.

¹⁸ Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 50, pl. XIX.

¹⁹ *Ibidem*, p. 54, pl. XXII.

²⁰ *Ibidem*, p. 92, pl. XXXIX.

²¹ *Ibidem*, p. 91–92, pl. XXXVIII și p. 89, pl. XXXVI.

²² *Ibidem*, p. 122, pl. LXVI; p. 119–120, pl. LXII–LXIV; p. 125, pl. LXX.

²³ *Ibidem*, p. 87–88, pl. XXXV.

²⁴ *Ibidem*, p. 127–128, pl. LXXII și LXXIII.

²⁵ În ordine: inedit, cercetări personale; IDR II, p. 73, nr. 122; p. 135, nr. 294; p. 84, nr. 444; p. 220, nr. 569; p. 235, nr. 604; p. 237, nr. 608.

²⁶ În ordin: inedit, cercetări personale; IDR II, p. 74, nr. 125; p. 94, nr. 171; p. 135 nr. 296; p. 185, nr. 447.

²⁷ Cr. M. Vlădescu, *Armata română în Dacia inferior*, București, 1983, p. 238, fig. 117.

șești, Zătreni, Bălcești, Grădiștea, Ștefănești, Bugiulești (Tetoiu), Bătășani (Valea Mare), Scornicești, Colonești²⁸. Materiale postromane: Runcu-Grădinari, Drăgășani, Găneasa, Dobrușa (Pleșoiu), Dobrușa (Ștefănești), Cepari (Cîrlogeni), Băbeni (Făurești), Scundu²⁹.

Arătăm la începutul prezentării de față distanțele marcate de Tabula Peutingeriana în zona la care ne-am referit și interpretarea lor în publicațiile de specialitate. Castrul din punctul „La Șanțuri” din Strejeștii de Jos se află însă la o distanță de cca 20 km de Acidava și la cca 35 km de Pons Aluti. De remarcat, în aceste condiții că, inversînd distanțele consemnate de Tabulă în pași, ele coincid exact cu acelea reale susmenționate între Acidava — „La Șanțuri” — Pons Aluti. Întrucît n-ar fi singura eroare observată în izvorul antic³⁰, am putea avea de-a face și aici cu o inversare a distanțelor care, în realitate, vor fi fost de 14.000 pași între Acidava și Rusidava și de 24.000 pași între Rusidava și Pons Aluti. În acest caz, se înțelege de la sine că Rusidava ar fi de plasat tocmai în punctul „La Șanțuri”.

Localizarea anterioară a Rusidavei în punctul Momotești-Drăgășani, pe valea Pescenii, s-a făcut respectîndu-se riguros distanțele consemnate în Tabulă, fără să se fi găsit însă acolo urme materiale semnificative. Or, pentru că pînă în prezent nu există antichități probante în acel punct și nici măcar în zona respectivă, pe cînd în punctul „La Șanțuri”, pînă acura, necunoscut arheologic, există vestigiile romane bogate pe care le-am prezentat pe scurt aici, înclinăm să credem că Rusidava se va fi aflat tocmai la Strejeștii de Jos. În orice caz însă, numai cercetări arheologice sistematice viitoare vor adăuga la datele prezentate în rîndurile de față certificarea ipotezei noastre și, totodată, la informațiile prezentate acum, alte mărturii importante privind locuirea daco-romană și organizarea romană în acest segment al limesului alutan. Este limpede că asemenea cercetări sînt de dorit cît mai curînd, avîndu-se în vedere atît starea actuală a vestigiilor, cît și posibilitatea mereu prezentă a unor modificări ale zonei. Pînă atunci rămîne, credem, un prim cîștig identificarea castrului roman pînă acum necunoscut de la Strejeștii de Jos.

²⁸ În ordine: Runcu: N. Constantinescu, *Materiale*, 6, 1959, p. 722; Drăgășani: comunitate D. Bălașa; Drăgășani-Bîrsanu: informații Gh. Popilian și M. Nica; Lungești: I. Barnea. *Materiale*, 9, 1970, p. 345—347; D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismatiei*, București, 1966, p. 131; *Istoria României*, I, București, 1960, p. 638—639; Prundeni: B. Mitrea, SCIV, 12, 1961, 1, p. 149; D. Tudor, OR³, p. 27; Scundu: B. Mitrea, *op. cit.*, p. 27; Părăușani: *ibidem*, p. 28; Roșești: *ibidem*, p. 29; Zătreni: *ibidem*, p. 29; Bălcești: D. Tudor, *Orașe...*, p. 313; Grădiștea: *idem*, OR³, p. 239; Ștefănești: *ibidem*, p. 240; Bugiulești: (Tetoiu): B. Mitrea, SCIV, 14, 1963, 2, p. 468; Bătășani (Valea Mare): M. Toartă, *Studii Vilescene*, 3, 1974, p. 27; Scornicești și Colonești: Gh. Bichir, *op. cit.*, *passim*.

²⁹ Runcu-Grădinari: N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 722; O. Toropu, *Romanitatea tirzie și străromânii în Dacia Traiana sud-carpatică*, *passim*; Drăgășani: B. Mitrea, SCN, 6, 1975, p. 118 și O. Toropu, *op. cit.*, p. 211; Doba (Pleșoiu): *ibidem*; Dobrușa (Ștefănești): O. Toropu, O. Stoica, *Drobeta*, 1, 1974, p. 165; Cepari (Cîrlogeni): B. Mitrea, SCIV, 23, 1972, 1, p. 143; O. Toropu, *op. cit.*; Băbeni (Făurești): E. Zaharia, *Dacia*, NS, XV, 1971, p. 283 și n. 33; O. Toropu, *op. cit.*; Scundu: E. Zaharia, *op. cit.*, p. 240; B. Mitrea, SCIV, 12, 1961, 1, p. 152; O. Toropu, *op. cit.*, *loc. cit.*

³⁰ D. Tudor, OR³, p. 58—59.

UN VECHI SAT ROMÂNESC DIN ȚARA BÎRSEI

MARIANA MARCU

Cu ocazia unor cercetări arheologice efectuate de noi în raza comunei Dumbrăvița Birsei (fostă Țințari — județul Brașov) * ne-a atras în mod deosebit atenția locul numit „Siliște”.

Acest punct se află pe prima terasă a riului Ilămăradia, la cca. 2 km depărtare de această localitate, pe drumul comunal care duce la Satu Nou. Tradiția locală atribuie acest loc unca din vechile vetre ale satului Țințari, fapt pentru care, capetele de est și de vest ale acestei „Siliști” erau marcate cu cruci de piatră, care s-au păstrat pînă la începutul secolului nostru.

Cercetarea arheologică de suprafață nu ne-a oferit însă decît cîteva urme neconcludente. Totuși elementele de tradiție locală fiind foarte precise, atît prin păstrarea denumirii de „Siliște” cît și prin toponimicele din apropierea acestui loc de „Sub Siliște”, „Cîmpul Vechi” etc., ne-au îndemnat să le verificăm veridicitatea.

Ca urmare, pe acest loc întins de deasupra Hămăradiei, demarcat aproximativ spre est și vest de două văi transversale mai mici — „Valea Ursului” și „Piriul lui Coccan”, am executat cîteva secțiuni.

Pe traseul secțiunii I s-a surprins doar o groapă menajeră adîncă de 0,20 m, care a apărut în profilul șanțului ca o lentilă de pămînt cenușos, puternic pigmentat cu cărbuni și chirpici, avînd un diametru de 1,53 m. În ea s-au mai găsit cîteva fragmente ceramice și oase de animale foarte sfărîmate.

Pe traseul secțiunii nr. 3 s-a observat profilul unei locuințe (B 1), care la dezvelire s-a dovedit a fi de formă rectangulară cu colțurile foarte rotunjite, avînd pe laturi 6 gropi de pari. Locuința era adîncită în pămînt cu 0,37 m de la nivelul său de călcare, iar intrarea era pe latura dinspre vest. Dimensiunile sale sînt de 3,60 × 2,50 m, axul lung fiind orientat aproximativ NV—SE. În interiorul acestei locuințe fusese practică o groapă cu fund plat și cu un diametru de cca. 2,60 m. adîncită de la nivelul podelei cu 0,50 m, pe ai cărei pereți oblici se vedeau cîteva straturi de arsură. În umplutura încăperii s-a observat mult cărbune și cenușă, ca urmare a faptului că această construcție a fost distrusă de un incendiu. Foarte numeroase fragmente ceramice, o gresie de ascuțit și un vîrf de cuțit de fier cu teacă, foarte corodat, alcătuiau inventarul locuinței. În condițiile în care groapa era adîncită de la nivelul podelei, în ea ca și în restul încăperii găsindu-se multă ceramică în mod uniform (unele fragmente ceramice din groapă întregindu-se cu cele aflate pe nivelul podelei) socotim că rostul ei era pentru păstrarea proviziilor: probabil că în timpul funcționării locuinței era acoperită cu o podea (capac) de lemn, peste care s-a prăbușit în momentul incendiului atît podeaua cît și întreaga construcție. Considerăm că această groapă nu a avut rol de instalație de foc, căci în straturile de cărbune și cenușă amestecate cu multă ceramică fragmentară, nu s-a găsit nici o urmă de cuplor sau vatră, din pietre sau lipitură de lut.

Prelungirea secțiunii I nu a oferit spre sud nici un indiciu privind existența vreunui sistem de fortificație al așezării, pentru care probabil că era suficient malul destul de înalt al terasei, apa și lunca mlăștinoasă a Ilămăradiei. Spre nord, dincolo de drumul comunal, platoul continuă, urmînd apoi panta spre cea de a doua terasă a riului. În aceste condiții „Siliștea” de la Dumbrăvița Birsei era o așezare deschisă, apărută doar de elemente naturale, prin însăși poziția sa.

Cu tot caracterul restrîns al sondajului efectuat în toamna anului 1974 pe „Siliștea” de la Dumbrăvița Birsei, cantitatea apreciazabilă a ceramicii găsite în locuința nr. 1 reprezenta pentru noi un punct de plecare pentru cunoașterea culturii materiale, în speță a ceramicii, din așezările de tip rural din sud-estul Transilvaniei, la limita dintre feudalismul timpuriu și dezvoltat.

Ceramica găsită în locuința nr. 1 și groapa menajeră menționată, este foarte fragmentară. Vasele sînt lucrate la roata rapidă. Predomină ceramica de culoare cărămizie dar sînt și frag-

* Săpăturile arheologice au început la inițiativa profesorului Simion Micu din Brașov, originar de la Dumbrăvița Birsei, care a descoperit în punctul numit „Fîntînița Manului” fragmente ceramice aparținînd culturii Wietenberg și căruia îi mulțumim în mod deosebit și pe această cale.

mente de vase brun-gălbui, negricioase, alb-gălbui, rozalii etc. Arderea lor este în general incompletă, în multe cazuri fragmentele ceramice avînd miezul cenușiu. Oalele sînt cu grijă făcute la exterior, mai puțin însă în interior, unde în cele mai multe cazuri se observă urmele roșii.

Din punct de vedere al consistenței pastei, se remarcă vase foarte fine, cu pereți subțiri și vase mai aspre avînd în pastă un procent mai ridicat de nisip. Totuși, diferența este prea mică pentru a separa acest material în două categorii ceramice. Din cauza stării foarte fragmentare, formele vaselor sînt destul de greu de precizat, mai ales sub aspectul dimensiunilor lor. Forma ceramică predominantă este oala-borcan, urmată apoi de oale cu o toartă, de căni cu gura trilobată, de un fragment de ulcior cu gît cilindric; lista formelor vaselor mai este completată de un capac cu toartă, de un exemplar fragmentar probabil de la o oală cu două toarte, de un fragment de la partea inferioară a unui pahar (sau căniță) și de un fragment de opaiț semisferic cu cioc de scurgere, cu puternice urme de materii organice carbonizate.

În locuința nr. 1 de la Dumbrăvița Bîrsei nu am găsit dovezi concludente care să ne ajute la încadrarea cronologică a materialului, ceramica fiind singurul criteriu. Trebuie să menționăm de altfel, că în puține stațiuni arheologice publicate, materialul feudal timpuriu a putut fi datat pe baza unor monede. Cîteva în aceste cazuri ne pot servi însă ca indicii și pentru încadrarea ceramicii de față.

Astfel, oalele-borcan de la Dumbrăvița Bîrsei se aseamănă cu cele de la Breaza și Curtea de Argeș, stațiuni datate la sfîrșitul sec. al XIII-lea — începutul sec. al XIV-lea. În acest sens credem că nu este lipsită de semnificație moneda bizantină găsită la Curtea de Argeș, datînd de la începutul sec. al XIV-lea¹. În toate aceste trei stațiuni s-a descoperit și ceramica cu decor lustruit. Un alt indiciu ne mai oferă și ceramica din stațiunile feudale maramureșene, în special cea de la Cuhea — reședința feudală, datînd de la sfîrșitul secolului al XIII-lea — începutul secolului al XIV-lea. Oalele-borcan din stațiunea noastră nu prezintă însă profile atît de evoluate ca cele de la Cuhea — sectorul „Mînăstire”, dateate cu monede emise la mijlocul secolului al XIV-lea găsite în morminte². Tot mai evoluate decît profilele ceramicii bîrsene sînt și buzele vaselor de la Giulești³, asemănătoare cu cele de la Cuhea — sectorul „Mînăstire”.

De asemenea profilele vaselor din cetatea de la Piatra Craivii, mai evoluate decît cele de la Dumbrăvița Bîrsei, par a indica la rîndul lor o încadrare cronologică tot către a doua jumătate a secolului al XIV-lea⁴. Un alt indiciu care ar mai putea servi ca un terminus ante quem este și ceramica feudală descoperită în așezarea de la București-Străulești-Măicănești, datată cu o monedă de la țarul Srațimir, de la sfîrșitul secolului al XIV-lea⁵. Cum ceramica de la Dumbrăvița Bîrsei nu prezintă profile atît de evoluate ca cele de la Străulești-Măicănești, considerăm că ea se poate situa într-o etapă anterioară și anume în prima jumătate a secolului amintit.

Se apreciază că în cadrul ceramicii de la Cuhea — reședința feudală, cele mai vechi fragmente sînt cele de oale gulerate cu marginea exterioară verticală și dreaptă, ele provenind de sub podeaua fazei mai vechi a complexului în care au fost găsite⁶. Astfel de piese se găsesc și în cadrul materialului ceramic de la Dumbrăvița Bîrsei (pl. VIII, fig. 7—8). Ele sînt însă puține față de multitudinea variantelor rezultate din acest tip de profil, care s-a păstrat pînă în secolul al XIV-lea.

La acestea se mai poate adăuga și observația că în cadrul oalelor cu toartă de la Coconi se disting trei tipuri, dintre care numai primul (tipul a, datat în faza A — cea mai timpurie a așezării) este cunoscut pînă în prezent la Dumbrăvița Bîrsei. Acest tip pare să caracterizeze o etapă mai timpurie, fiind prezent, și în așezarea din secolele XIII—XIV de la Celei.

Ca urmare a faptului că pînă în prezent nu s-au publicat decît puține din cercetările privind stațiunile feudale din secolele XIII—XIV, și nu totdeauna însoțite de un material ilustrativ suficient, pentru încadrarea cronologică a ceramicii de la Dumbrăvița Bîrsei nu am avut prea

¹ N. Constantinescu, Cercetarea arheologică de la Curtea Domnească din Argeș, 1967 Studii și comunicări, I, 1968, nota 23.

² R. Popa, M. Zdroba, Șantierul arheologic Cuhea, Baia Mare, 1966, p. 47, fig. 33/a—d, p. 50, fig. 34/1—10; monedele sînt menționate la p. 38.

³ R. Popa, Cnezatul Marei, Baia Mare, 1969, fig. 18/1—23.

⁴ D. Bereiu, Gh. Anghel, Cetatea feudală de la Piatra Craivii, Apulum V, 1965, fig. 6/1—10; idem, R. Popa, M. Zdroba, op. cit., p. 32, nota 24.

⁵ P. I. Panait, Șantierul arheologic Băneasa-Străulești, Cercetări arheologice în București, II, 1965, p. 216 și 215, fig. 114/4—5.

⁶ R. Popa, M. Zdroba, op. cit., p. 31, fig. 20 a, c și fig. 21/1.

multe elemente de comparație. În funcție de materialele arheologice publicate am socotit că o datare mai restrinsă pentru ceramica de față este prima jumătate a secolului al XIV-lea, considerind mai apropiată faza de locuire de pe „Siliștea” de la Dumbrăvița Birsei de nivelele datind de la sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea de la Cetățeni-Cetățuie (nivelul I), Curtea de Argeș, Breaza și Cuhea — reședința feudală. Din analiza comparativă a materialelor publicate, considerăm că acest nivel de cultură materială este urmat de fazele mai târzii din a doua jumătate a acestui secol de la Piatra Craivii, Cetățeni-Cetățuie (nivelul II), Tirgoviște-Curtea Domnească, Cuhea-sectorul „Minăstire”, Giulești, București-Străulești-Măicânești etc., pe baza profilelor de oale mai arcuite și mai evolute și ținind seama de cele câteva descoperiri monetare amintite mai sus, care le sprijină această datare.

Am mai sublinia și faptul că ceramica din nordul Moldovei reprezintă la rindul ei o verigă importantă a fenomenului unității culturii materiale românești, chiar în condițiile în care roata rapidă a olarului s-a generalizat acolo abia către mijlocul secolului al XIV-lea. Cu toate acestea, în multe cazuri, profilele vaselor se aseamănă cu cele din alte stațiuni contemporane românești.

Revenind la așezarea rurală de la Dumbrăvița Birsei, descoperirea celor două complexe menajere amintite, cu ocazia sondajului arheologic practicat pe terasa Hămăradici, a demonstrat veridicitatea semnificației termenului tradițional de „Siliște” pentru desemnarea unei vechi vetre de sat, în cazul nostru aceea a Țințarilor, așezare deschisă și nefortificată din Țara Birsei, are a luat sfârșit probabil ca urmare a unui incendiu.

Efectuind sondajul din acest punct, am dobândit în același timp și primele dovezi de viață materială aparținând unui sat românesc din sud-estul Transilvaniei, datind din prima jumătate a secolului al XIV-lea, pe baza unei cercetări arheologice propriu-zise.

Alături de mărturia toponimică, cercetarea noastră a indicat pentru acest sat o vechime mult mai mare decât aceea care se putea dovedi pe baza documentelor scrise care ni s-au păstrat.

Rezultatele obținute pe baza analizei materialului arheologic sînt completate de documentele scrise datind din veacurile XV—XVI legate de satul românesc Țințari.

Dacă întinsa noastră stațiune, crucile de piatră care marcau capetele de est și de vest ale satului, denumirea de „Siliște” pentru spațiul ocupat de așezare și aceea de „Cîmpul Vechi” pentru pămînturile arabile care se întind la nord de la locul cercetat au fost indicii pentru investigarea pe această terasă a vechii vetre a satului Țințari a cărui existență aici a încetat probabil către mijlocul secolului al XIV-lea, dintr-un document datat 1 aprilie 1515⁷, aflăm alt toponimic: „Valea Caselor” — denumirea românească a pîrului care străbătea pe atunci satul Țințari. Această denumire s-a păstrat și pe cale orală și este numele pîrului care traversează și astăzi satul.

Iată deci că prin coroborarea datelor arheologice cu cele documentare (care ne ajută să afirmăm că la începutul secolului al XVI-lea satul Țințari era deja strămutat cu aproape 2 km spre vest pe pîrul Valea Caselor), reușim să aducem noi precizări asupra istoriei acestei vechi așezări birsene, în sensul stabilirii pe cale arheologică a perioadei mutării locuitorilor de pe vechea vatră în spațiul actual⁸.

Mergînd mai departe, socotim că nu este lipsit de interes să menționăm că domeniul Țințarilor, începînd cu anul 1509 a devenit reședința familiei viitorului voevod al Transilvaniei — Ștefan Mailat; tatăl voevodului, boier român de origine din Comăna (Țara Făgărașului)⁹, a

⁷ ... „Un rivulo excepto, quem vocant in lingua wolachali Walya Kazylor, qualis decurrit precise sub possessione Zwnyogzek...” (Zwnyogzek este denumirea în limba maghiară a satului Țințari), cf. Colecția Hurmuzaki, Documente privitoare la Istoria Românilor vol. XV, partea I (1358—1600), București, 1911, p. 228, documentul nr. CCCXIII, Brașov, 1 aprilie 1515, document aflat în arhiva orașului Brașov, colecția Schnell, III, nr. 59.

⁸ Ținem să menționăm că în condițiile continuării săpăturilor arheologice de la Dumbrăvița Birsei, la dezvelirea unui număr mai mare de locuințe, nu va fi exclus să avem ocazia să constatăm mai multe faze de locuire pe „Siliștea” Țințarilor. Bineînțeles că în funcție de rezultatele cercetărilor viitoare vom face la locul cuvenit modificările care se vor impune.

⁹ Majláth Béla, biograful familiei Mailat era de părere că această familie era de origine din Banat, bazîndu-se pe frecvența acestui onomastic la cnezii români de pe valea Bîrzavei (Barzaffew), cf. Majláth Béla, Oklevelek Maylád István Történetéhez (Documente privind istoria lui Ștefan Mailat), Történelmi Tár, Budapest, 4, 1891, p. 621—623; I, 17 ian. 1415.

— Pentru demonstrarea originii din Comăna — Țara Făgărașului — a familiei Mailat: Pavel Binder, Ștefan Mailat (circa 1502—1551), boier român și nobil transilvănean. Date despre românitatea lui, Studii Revistă de Istorie, 25, 2, 1972, p. 301—309 și bibliografia cf. I. Pușcariu, St. Meteș, la p. 302, notele 8—9.

îndeplinit la curtea regelui Vladislav al II-lea funcția de stolnic. Pentru meritele sale, regele a poruncit la 25 ianuarie 1509 Conventului din Cluj-Minăstur ca „Maylad, boiaronem de Komana” să fie instalat în moșia de la Tințari din comitetul Alba, cumpărată de la frații Ladislau, Petru, Mihai și Nicolae Forro¹⁰.

La 30 mai 1509, Conventul din Cluj-Minăstur atestă instalarea boierului Mailat în moșia de la Tințari¹¹ document din care reiese că atunci satul avea în frunte pe „Radul Knezio”, specificându-se în același timp și vecinii domeniului Tințari¹². La 29 ianuarie Matei Mailat intră și în posesia moșiei de la Crihalma (care îi fusese zălojită parțial cu trei ani în urmă). În felul acesta, Matei Mailat a devenit stăpînul unui întins domeniu cuprinzînd moșiile Tințari, Comăna și Crihalma¹³, avînd o curte boierească la Comăna și o curie nobiliară la Tințari¹⁴.

În lucrarea de față am menționat cele câteva date privind evoluția satului și domeniul Tințari nu numai pentru a ilustra faptul că de el se leagă o seamă de evenimente istorice privind familia voevodului Transilvaniei Ștefan Mailat, ci și pentru că în documentul de proprietate al acestei moșii din anul 1509 se menționează că acest sat din Țara Birsei avea în frunte pe „Radul Cneazul”.

Titulatura de cneaz, veche din perioada organizațiilor prestatale românești feudale timpurii, care a răzbătut pînă în feudalismul dezvoltat, mai este atestată și în alte documente privind posesiuni nobiliare din Țara Făgărașului. Astfel, în documentul din 24 decembrie 1186, regele Matei Corvin se adresează cnezilor Solomon și Slav de Recea, Ilaniza de Vinea și Radu de Berivoiu, poruncindu-le a sta la judecată în Cohalm (Rupea) cu privire la moșia lor Șercaia, pe care episcopul catolic de Ardeal posesor al Făgărașului o reclama ca atîrînd de el¹⁵.

Nenumărate acte vorbesc încă din secolul al XIV-lea de cneziate și de drepturile, îndatoririle și obiceiurile lor aparte, care s-au ridicat la o importanță deosebită în districtele românești din ținuturile de graniță (Maramureș, Hunedoara, Deva, Banat, Iașeg, Bihor etc.). Sînt dese pomenirile de sate libere cneziale, nenumărați cnezi fiind puși alături de nobili, sau ridicați în rîndul nobilimii. Apar tot mai des „comunitățile cneziale” iar din anul 1360 și o „universitas keneziorum” în districtul Iașeg¹⁶.

La rîndul său organizația voevodală s-a păstrat pe mai multe domenii. În Țara Făgărașului voevodatul a dispărut, voevozilor luîndu-le locul voevozii Țării Românești. Voevodul s-a mai păstrat însă pe domeniile Șiria, Cicu, Chioar, Cehu-Silvaniei, Baia Mare, Ardud, Țara Oașului, Șimleu, Oradea și în multe alte zone¹⁷. Un exemplu semnificativ este domeniul Cicului, unde,

¹⁰ Majláth Béla, op. cit., p. 624, III, 25 ian. 1509.

¹¹ Idem, p. 625, IV, 30 mai 1509.

¹² „...vicinis et commercans, puta nobilibus Johanne et Michaeli Nemes de Ilydveg (Ilyghig), Vitali Beldy de Bodola (Budila), Francisco Literato et Philippo familiaribus egregii Pauli de Thonor castellani castri Gogaras, Benedicto filio Thome de Zunyogzegh (Tințari), item Thoma Lone iudice in Feketehalom (Codlea), Petro Fejér iobbagione Gaspari Sykesdy de Thereym in Ilydegkut (Fintina), necnon Radul Knezio et iobbagione nobilis Blasii de Forro in eadem Zunyogzegh possessionibus vocatis commorantibus, aliis etiam quam pluribus inibi legitime convocatis et presentibus accessissent, ubi idem homo regius prefelo nostro testimonio prrsente introduxisset prelibatum Maylad Boiaronem de Komana in dominium prelae medietatis dicte totalis possessionis Zunyogzegh, porcionis videlicet annotatorum Michaelis, Petri, Nikolai et Ladislai de Forro in eadem habite”... ect.

¹³ Privitor la acordarea moșiei Crihalma, cf. Majláth Béla, op. cit., p. 626, V, Aiud, 4 sept. 1509 și p. 627, VI, Orăștie, 29 ianuarie 1512.

¹⁴ Fundațiile curiei nobiliare a Mailateștilor de la Tințari au fost identificate de curînd, la baza unei clădiri mai recente din comună.

Pentru domeniul Tințari, Matei Mailat a obținut de la regele Ludovic al II-lea dreptul de „jus gladii” (cf. Majláth Béla, op. cit., p. 632, X, Buda, 15 iunie 1516) și „dreptul de tirg” (cf. Majláth Béla, op. cit., p. 633, XI, Buda, 12 martie 1518). Pe acest domeniu a copilărit și s-a format viitorul voevod al Transilvaniei Ștefan Mailat (cf. P. Binder, op. cit., p. 303 și urm.).

¹⁵ „Mathias, Dei Gracia rex Hungariae, Bohemie et cetera, Fidelibus nostris Solomoni de Ilaach (= Reech), Zlavo de Reech, Hrwmsa de Velenche et Radol de Berown (= Bervoy), Knezionibus, salutem et graciam”... cf. Colecția Iurmuzaki, op. cit., p. 124, doc. nr. CCXXVII Buda, 21 dec. 1186, (Brașov, arhiva orașului).

¹⁶ D. Prodan, Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea, I, 1967, p. 119, 121 : de pildă în anul 1457, regele Ladislau confirmă vechile privilegii „Universarum Nobilium et Keneziorum Necnon aliorum Walachorum de Districtibus Lugas, Sebeș, Mihald, Halmas, Krassofw, Borzafur, Komiathy et Ilyed”.

¹⁷ Idem, p. 197.

În 1553, în numele satelor românești, alături de voievozi răspund cnezii. Ei apar astfel ca juzi ai satelor, subordonați voievodului din voievodatul din care fac parte satele lor.

În mod obișnuit, fiecare sat apare în documente cu cneazul său, dar erau cazuri cînd două sau mai multe sate puteau avea un cneaz¹⁸.

Către a doua jumătate a secolului al XVI-lea titulatura de cneaz a alternat o vreme cu cea de judeș, iar mai târziu, pe domeniile feudale termenul de cneaz urmînd să se stingă în accepțiunea de jude sătesc, iobag¹⁹.

Prin urmare, numeroasele mărturii de acest fel dovedesc că românii din Transilvania și-au păstrat mult timp chiar mai bine obiceiurile lor apartate, au dus mai departe formele proprii tradiționale de organizare politică, juridică, administrativă și militară. În aceste condiții, legile statului maghiar s-au aplicat totdeauna mai greu, sau numai după ce erau adaptate la condițiile, legile și obiceiurile proprii acestei provincii în care populația românească era preponderentă²⁰.

Nu am intenționat să dezvoltăm în încheierea acestei lucrări aspectul legat de evoluția instituției cneziale, sau a sistemului de organizare caracteristic românesc din Transilvania pînă în evul mediu dezvoltat. În prezentarea de față am urmărit doar să subliniem că și zona sud-est transilvăneană are toate condițiile să ofere cercetării arheologice și istorice dovezi documentare concrete legate de sistemul organizării social-politice românești de la începutul epocii feudale, ale cărei ecouri au străbătut pînă în feudalismul dezvoltat, în condițiile unei organizări statale structurale deosebite, dar care a trebuit să se adapteze și să țină scama un timp îndelungat de realitățile românești proprii acestei regiuni.

¹⁸ Idem, p. 200.

¹⁹ Idem, p. 201.

²⁰ Idem, p. 152.

MEMORII, CORESPONDENȚĂ, ÎNSEMNĂRI

AUGUST 1944 ÎN NOTELE ZILNICE ALE LUI VICTOR SLĂVESCU

Personalitate deopotrivă politică și științifică; membru al partidului liberal, subsecretar de stat la Finanțe în guvernul I. G. Duca (1933), titular al aceleiași minister în guvernul Tătărescu 1934—1936, ministru înzestrării armatei în guvernele dictaturii regale 1938—1940, membru al Academiei Române, profesor și rector al Academiei Comerciale, Victor Slăvescu a lăsat asemeni unor alte personalități românești Titu Maiorescu, Marghiloman, Averescu, I. G. Duca, N. Iorga un jurnal personal ce se întinde pe mai mult de două decenii. Alcătuit din însemnări zilnice atât succinte cât și mai ample, în funcție de implicarea autorului în evenimente, Jurnalul oferă pe lângă numeroase date de ordin personal relevante pentru o mai bună înțelegere a personalității autorului și bogate informații asupra vieții științifice și politice în care a fost profund implicat, Victor Slăvescu din anii interbelici, cei ai războiului 1941—1945 și primii ani postbelici. Dacă facem abstracție de subiectivismul uneori mai estompat, alteori evident, al autorului, inerent unor memorii, notele zilnice ale lui Victor Slăvescu oferă numeroase date despre o perioadă de timp extrem de frământată a societății românești din secolul nostru permițând cititorului înțelegerea mai profundă a faptelor și a oamenilor ce s-au implicat în ele. Faptul că însemnările au fost concomitente cu evenimentele, conferă acestora un interes sporit atât pentru istorie cât și pentru cititor.

Publicăm mai jos din însemnările lui Victor Slăvescu pe cele consemnate în intervalul 16—30 August 1944 când după cum bine se cunoaște, la 23 August 1944, România a realizat cea cotitură istorică a desprinderii de Germania hitleristă și de alăturare la coaliția Națiunilor Unite.

Dintre evenimentele reținute de autor, în acea vreme rector al Academiei Comerciale dar și membru în conducerea Editurii Cartea Românească, a Băncii Chrisoveloni și a Societății de Explozivi, semnalăm cele referitoare la ultima întrevedere Hitler-Antonescu, reprimarea din Germania după atentatul din 20 iulie 1944 împotriva lui Hitler, evoluția războiului atât în est cât și în vest. Ample referiri se fac la momentul 23 August consemnându-se atât știri oficiale cât și diverse svonuri ce circulau în opinia publică. Numeroase știri se referă la bombardamentele germane asupra Capitalei, la luptele dintre trupele germane și române. Se fac aprecieri asupra formării guvernului Sănătescu și a primelor sale acte politice.

În încheierea scurtei noastre introduceri aducem mulțumirile noastre doamnei Georgeta Penelea-Filitti și inginerului Mircea Slăvescu, fiul autorului, posesorul jurnalului pentru sprijinul acordat în publicarea acestor însemnări memorialistice în paginile „Revistei istorice”.

Mihai Oprișescu

Miercuri 16 august 1944

De dimineață la Buc[urești] : Academia Comercială, Academia Română (la gl. Rosetti, un moment), la Explozivi unde avem Comitet obișnuit și apoi la Banca Chrisoveloni. Aci află că Finlanda s-ar afla în ajun de pace; prezența lui Mannerheim înseamnă pace. Tot el a făcut pace în 1939 — 1940¹. Se așteaptă numai retragerea, aflată cu curs, a trupelor germane din Finlanda. Tot de la Chrisovelani află rezultatul călătoriei lui Antonescu la Hitler². Acesta ar fi cerut lui Antonescu :

a) să lege soarta României de a Germaniei; b) să facă mobilizarea totală, c) să ia asupra țării întreținerea trupelor germane în România; d) să rupă relațiile diplomatice cu Turcia. La ultimul punct Antonescu ar fi cerut să se consulte cu Regele; la punctul c ar fi receptat, cât privește punctul a Antonescu i-ar fi cerut o declarație de încredere în el, la care Hitler ar fi dat un răspuns evaziv.

¹ Carl Gustav Mannerheim (1867—1951), mareșal și om politic finlandez, comandant suprem în războaiele dintre Finlanda și U.R.S.S. 1939—1940 și 1941—1944, președinte al țării 1944—1946. Finlanda va semna armistițiul la Moscova abia la 19 septembrie 1944.

² Vezi detalii în Aurică Simion, *Preliminariile politico-diplomatice ale insurecției române din august 1944*. Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1979, p. 415—419; Stenogramele germană și română ale întrevederii au fost publicate în „Magazin istoric”, 7 din 1967, și respectiv 3 din 1968.

Al. Lapedatu, care s-a întors azi în Măgurele³, mi-a adăugă între cererile lui Hitler și măsuri împotriva oamenilor politici, care sînt anglofili, la care Antonescu ar fi răspuns că nu poate lua nici o măsură, căci acestea, indiferent ce cred, nu comit nimic în contra ordinii publice. Tot Lapedatu (ca și Chrisovelon) mi-a spus un fapt uluitor: Gigurtu, Manoilescu și Strunga ar fi cerut, printr-un memoriu, lui Antonescu să i-a măsuri împotriva oamenilor politici care nu admit alianța cu Germania și lupta pînă la capăt alături de Axă. Și cînd te gîndești că Strunga este aghiotantul lui Gh. Tătărescu!

Lapedatu mai mi-a povestit că M[areșal] Antonescu mergînd să inspecteze spitalele din Predeal și Azuga negăsind bună regulă, a început să vocifereze, amenințînd pe toți cu lagărul, după care, fără nici un rost, a atăcat pe Maniu, de numele căruia tot pomenește mereu Radio-Londra. Antonescu ar fi afirmat că el a cheltuit pentru armată 500 miliarde, în timp ce politicieni nu ar fi dat nimic! Că el va rămîne în fruntea țării orice se va întîmpla, etc. etc. Un adevărat nebun!! După amiază, iar la Buc[urești] Comitet la Crucea Roșie. Apoi întrevvedere cu Baziliadi, în legătură cu ancheta Ciocirle⁴. La 7 mă duc la Eug. Demetrescu, secretarul general al Min[isterului] de Finanțe, în chestiuni personale și ale Societății de Explozivi. Aliații merg bine pretutindeni. Mircea⁵ a plecat la practică la Sinaia

Joi 17 august 1944

Ieri ziarul „Universul” a reprodus articolul meu *Un program agricol din 1831*, publicat în „Pagini agrare și sociale”. Cu acest prilej, am văzut că Ion Lugoșianu a luat conducerea ziarului „Universul”. Aflu că faimosul Stelian Popescu ar fi grav bolnav în Elveția. Se poate aștepta ceva bun de la Lugoșeanu⁶, care are frumoase calități. Toată dimineața în Măgurele. Alarmă și bombardament la Ploiești. Lucrez totuși liniștit. După amiază, la Buc[urești]. La Explozivi, la Academie, la Cartea Românească. Aflu că represunța germană, în urma atentatului este groaznică. Se ucid și familiile generalilor prizonieri în Rusia, care ar fi făcut la Radio Moscova apeluri către poporul german de a depune armele. Între acești generali se află și generalul Paulus de la Stalingrad⁷. Noaptea — iar alarmă — între 10 1/2 — 12, dar fără bombardament.

Vineri 18 august 1944

Dimineața, în Măgurele, Alarmă. Atac la Ploiești pe valea Prahovei. După amiază la Ac[ademia] Rom[ână]. Banal. Găsesc ceva material pentru Vericeanu⁸. Se desemnează Bănescu⁹ să vorbească la ridicarea monumentului Coșbuc, la cimitirul Bellu. Consfătuire profesională la Ac[ademia] Com[ercială]. Puțini colegi. Vorbim de viitorul an școlar. D.R. Ioanîtescu, ridicol ca totdeauna, ne informează de peripecțiile călătoriei lui Șeicar¹⁰, plecat spre Madrid. Ginerile său Cișmigiu se află acum la Geneva, nu mai este la Lisabona. Mă duc apoi la Min[isterul] Culturii Naț[ionale] cu M. Kogălniceanu¹¹ ca să-i obțin îngăduința să dea fata lui examen pentru clasa a VII-a! Văd pe Petrovici¹² cu care mă întrefin de nevoie școalei. Îl găsesc f[oaarte] abătut și îngrijorat „cine și-ar fi putut închipui acum 2—3 ani că germanii s[ă] ajungă în halul de astăzi. Ne-au pus într-o situație f[oaarte] grea. Vorbește și de părerea Mareșalului, care, după părerea lui Petrovici, nu mai poate crede nici el în victorie. Speră că pacea s[ă] ne găsească pe actualul front. Ce iluzie! Apoi la Casa de Depuneri, unde discut între altele cazul lui Macovei care a ridicat, fiind director general, un milion de lei, de la fondul de rulment, pentru nevoi personale. Am hotărît să se facă anchetă severă

³ Autorul era refugiat împreună cu familia în comuna Măgurele, lângă București din data de 26 aprilie 1944 în urma bombardamentelor aliate asupra capitalei din aprilie. Al. Lapedatu, istoric, membru al Academiei, coleg cu autorul în Comitet la Cartea Românească.

⁴ Funcționar al Societății de Explozivi.

⁵ Fiul autorului, student la Institutul Politehnic.

⁶ Ginerile lui Stelian Popescu.

⁷ Este vorba de atentatul împotriva lui Hitler din 20 iulie 1944 vezi detalii la Maurice Baumont, *Marea conjurație împotriva lui Hitler*, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1977, p. 242—246.

⁸ Alexandru Vericeanu (1839—1912). Om politic român, profesor de economie politică la Universitatea din București.

⁹ Nicolae Bănescu, istoric, bizantinist, profesor la Universitatea din București, membru al Academiei Române.

¹⁰ Pamfil Șeicar, ziarist, director al ziarului „Curentul”.

¹¹ M. Kogălniceanu, nepot al marelui istoric și om politic.

¹² Filolog, profesor universitar, academician, ministru al Instrucției publice 1941—1944.

și să se anunțe Ministerul. Aliații se află la porțile Parisului. În Mediterană înaintază bine și metodic.

Simbătă 19 august 1944

De dimineață la Buc[urești]. La Academie, la Explozivi, la Ac[ademia] [Română], unde găsesc ceva material pentru Vericeanu. Apoi la ad[ministra]ția financiară unde încasez niște bani ai d-nci Orleanu¹³, din vânzarea produselor agricole către germani. La Banca Chrisovelani. Nicki¹⁴ îmi vorbește de proiecte de viitor: de eventuala preluare a Băncii Comerciale Române, ca să devie Banca mare. Îl sfătuiesc să se mai gîndescă. Ar vrea să transforme banca, în societate. Cred că se află într-o stare de optimism grăbit. Se teme de amestecul prea tare al statului în societățile anonime. Lucrez la Vericeanu.

Duminică 20 august 1944

De dimineață, în Măgurele. Lucrez la Ionescu de la Brad. Vine să mă vadă Nelur Maior, director general la Soc[ietatea] „Generală” ca să-mi propună să intru în Consiliu al Societății. „Victor Antonescu¹⁵, vrea să se retragă”; Asan l-a părăsit, plecînd în Elveția, de unde cere mereu bani, ceilalți doi sînt gl. Ignat și Bricescu. Îi spun că nu primesc să fiu în același consiliu cu Antonescu. Apoi că doresc să am un rol efectiv, să știu ce se întîmplă, acolo, unde mă găsesc. El îmi vorbește și de precedent. După amiază, cu Lapedatu, mergem la Buc[urești] de unde luăm pe N. Bănescu, și împreună mergem la Cimitirul Bellu pentru a asista la inaugurarea unei plăci comemorative pentru Coșbuc. Inițiativa o au câțiva tineri scriitori ardeleni: Tepelea, Hajea, Bosca, Marlin, Nelea. A vorbit și Ghiță Pop, fost ministru. Cuvîntări incredentiste, uneori nepotrivite. Monumentul, nu prea reușit — autor: Vlasiu¹⁶.

Luni 21 august 1944

Măgurele. De pe front, vești bune pentru Aliați. Au ajuns la Sena, lângă Paris, Rambouillet, Versailles, Fontainebleau. Au început atacurile Rușilor și pe frontul nostru. Seara la Radio aud de pierderea Iașilor. Mi se strînge inima. Ani lucrat la Ionescu de la Brad.

Mărti 22 august 1944

În Măgurele, dimineața, lucrez cît pot ca să uit evenimentele. Se pare că spărtura în frontul moldovenesc este [foarte] serioasă. S-a trecut și Nistrul la Tighina și se atacă în direcția Galați. În Franța, Aliații merg vertiginos. . . După amiază — la [București]. Lucrez la Academia Comercială, unde am convorbiri cu conducătoarele Căminului de studenți și studențe. Apoi la Cartea Românească, unde cu ing. Dobrescu mă sfătuiesc ce putem face în fața evenimentelor.

Miercuri 23 august 1944

În Măgurele, dimineața. Înaintarea Rușilor în Moldova este fulgerătoare. S-ar fi ocupat Vasluiul. Sînt aproape de Galați. După amiază la Buc[urești]. Văd pe Lăzeanu și pe Christu, fost ministru al Țării la Sofia¹⁷, care laudă pe Bagrianof¹⁸ și politica lor înțeleaptă și abilă. Regretă că a plecat din post — Lăzeanu îmi spune că a fost ieri la Snagov un Consiliu de miniștri, că s-ar fi hotărît retragerea guvernului. Se vorbește de gl. Mihail ca prim-ministru — Combinația a căzut. Antonescu este iarăși pe front — Mare dezorientare. A murit d-na Sabina Cantacuzino¹⁹. Merg cu Lapedatu să ne înscrim. Acoperită odihnește în sicriul ei pe un simplu catafalc. Flori și liniște. A suferit mult. La Crucea Roșie dr. Costinescu îmi spune că Antonescu ar fi cerut partidelor acordul pentru a cere armistițiul, pentru a nu i se imputa mai tîrziu aceasta. Partidele ar fi fost de acord să facă Armistițiul, imediat. Să vedem ce face Mareșalul? Dar germanii? Trăim ore cruciale. Dumnezeu să se îndure de noi. Seara, la Măgurele, după ce ne oprim un moment la Mircea Lipăneanu²⁰, unde aflăm

¹³ Mama soției autorului.

¹⁴ Nicolae Chrisovcloni.

¹⁵ Om politic liberal, în repetate rînduri ministru în guvernele liberale interbelice.

¹⁶ Sculptor și scriitor român, ginere al istoricului Ioan Lupaș.

¹⁷ În perioada martie 1941-august 1944.

¹⁸ Om politic bulgar. Prim ministru, iunie-septembrie 1944

¹⁹ Soția dr. Ion Cantacuzino și sora fraților Brătianu.

²⁰ Prieten al autorului.

tot felul de svonuri alarmiste. Ce zi, și ce ne mai așteaptă poate mine. La Crucea Roșie — comitet cu fixarea de noi salarii. Preocupări pentru ziua de mine. D-na Burileanu este îngrozită. Se gîndește la copila ei. Parisul a fost eliberat de trupele franceze din interior. Lumea întreagă este în bucurie, numai noi plîngem soarta tristă în care am ajuns.

Joi 24 august 1944

*Armistițiu*²¹. Aseară, 23 August 1944 în timp ce ascultam Radiojurnalul ni se comunică că vom avea să primim o importantă comunicare. Și într-adevăr, se aude deodată *vocea Regelui*, care anunță *încheierea imediată a Armistițiului* cu Puterile aliate (acceptarea armistițiului oferit) și asigurarea reluii Transilvaniei cu ajutorul armatelor aliate. România redevenea stăpînă pe soarta ei și rupea raporturile din Pactul Tripartit. Ne vom apăra fără teamă drepturile și interesele noastre. Regele anunță încetarea Dictaturii M[areșalului] Antonescu și formarea unui guvern gl. C. Sănătescu, compus din generali, la care participă ca miniștri fără portofoliu Iuliu Maniu, C. Brătianu, Laurențiu (sic) Pătrășcanu, Titel Petrescu. Între generalii miniștri : gl. Boițeanu (licheaua lui Antonescu) nu-mi place, nu-mi place, nici gl. Dombrowski la Primărie și la Pref[ectura] Poliției Capitalei. Surpriză mare gl. N. Marinescu la Sănătate (fratele gl. Gavrilă). Foarte bună numire, gl. Mihail, la șefia statului major. Amnistie, desființarea lagărelor de internare. Veselia în București — aflu la Radio —, pare a fi fost imensă. Totuși, o spun imediat între prietenii mei de la Măgurele — Al. Lapedatu, că prevăd grele zile pentru noi, între două focuri și țara devenită cîmp de bătaie. Toată ziua în Măgurele. Vin primele ziare cu noile texte oficiale și cîteva comentarii de circumstanță. Lungosianu în „Universul” spune că de 4 ani tace nevrînd să participe la politica ce se făcea. Și cînd te gîndești, în ce vorbe relata Stelian Popescu venirea gl. Antonescu, acum 4 ani. Ziarul „Curentul” nu apare. De ce? Încep primele ciocniri între germani și noi, începe bombardarea Bucureștiului. Lăzeanu îmi spune că în Buc[urești] se dau lupte în jurul B. N.R., la Grand Hotel, unde era un comandament german. Se așteaptă aviația americană și trupe parașutate. Cam devreme? În schimb, lîngă noi la Măgurele, la baricra Rahovei, ciocnire serioasă între germani și noi. Linia de centură interceptată. Dody²² nu poate merge la spital. Se strică și telefonul — rămînem izolați. Fel de fel de zvonuri prind a circula. La 10 seara, o mică trupă germană, cere voie să doarmă în ferma școlii. Mare emoție. Nu se prea doarme. Toată noaptea se aude bombardarea Bucureștiului.

Vineri 25 august 1944

Aceeași situație, aceeași tensiune morală și nervoasă. Germanii încep să se retragă spre șoseaua Alexandrici, părăsind multe obiective (muniție, conserve etc.). Cîțiva soldați germani cer haine civile ca să rămînă aci. Unul din ei s-a suit într-o căruță și unui țăran i-a dat arma ; a luat hățurile cailor și i-a spus săteanului : du-mă unde vrei, eu aci rămîn ? ! Foarte simptomatic ! Mergem la cantonul pădurarului de la pădurea Oteteleşanu a Ac(ademiei) Rom(âne) unde stăm nițel în așteptarea celor ce se vor întîmpla. Dăm acolo peste două auto-transmisiuni ale noastre care, nu știau unde se află trupele germane. Pe la 11 dimineața vine la mine, Ing. H. Teodoru cu soția lui și Dan Răducanu, de la București. Aflu că mi s-a lovit casa mea din Buc[urești], dar numai într-un colț și nu prea grav. Nu-mi face nici o impresie această știre. Mă așteptam la orice, și mă întreb dacă cu bombardamentul continuu al germanilor, rămîn numai cu atîta. Ce o vrea D[umne]zeu. Sîntem în mîna lui. Și apoi cînd țara întreagă trece prin așa grele încercări, este drept ca fiecare din noi să participăm la suferința obștească. Aflăm de la domnii de mai sus, că Bucureștiul este sub permanentă alarmă. Bombardament în picaj continuă. S-a lovit Palatul Regal, Ateneul, Telefoanele, multe blocuri pe Calea Victoriei, M[onitorul] Oficial, etc. Nu mai circulă tramvaie, nu este apă, lumină, pîine, nimica. Luptele de la bariera Rahovei au încetat. Germanii s-au retras sau au capitulat. S-au mai dat lupte la Băneasa-Otopeni. Drumul spre Ploiești este în mîna germanilor, ca și toată valea Prahovei pînă la Brașov inclusiv. Ei au în mînă și Dir[ecția] C.F.R. Prevăd că se va retransa pe Carpați. Rup țara în două și devenim cîmp de luptă. Dacă nu se va precede repede și dacă se va pune forțele necesare în joc, se vor putea înlătura multe primejdii. Gîndul că în acest moment invazia rusească în Moldova este în plină desfășurare, îmi frînge inima. În curînd se vor ajunge și la Focșani și atunci și gospodăria mea va cădea sub ocupație. Ce se va întîmpla ? La Radio-străine se fac mereu comentarii desful de favo-

²¹ Asupra evenimentelor de la 23 August vezi *23 August. 1944. Documente*, vol. II, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1984, p. 415—465.

²² Soția autorului.

rabile la adresa noastră. Molotov a repetat declarația²³ că nu se țintește la anexări teritoriale (afară de frontiera 1940) și nici nu se va amesteca în viața internă a țării. Armata română se va păstra și ne va ajuta să recucerească cu ajutorul aliaților Transilvania, răpită prin dictatul de la Viena. Între timp bombardarea Bucureștiului continuă aproape fără încetare; la fiecare sfert și jumătate de oră, apar mici grupe de bombardiere germane care atacă Bucureștiul. Nu se vede nici un avion român. Se vede că desprinderea este f[oaarte] grea, avînd totul în comun și germanii cunoscînd f[oaarte] bine situația noastră. Către seară se mai liniștește. Nu se mai aude clănțănitul de mitraliere. Ne culcăm frinți de oboseală, cu grijă și îngrijorare de ziua de mîine. D-na Răduică de la Academia Română ne anunță că Bibliotecă ca clădire, a suferit mult de la bombardament.

Simbătă 26 august 1944

Dimineața în Măgurele. Mai liniștit. Nu se mai aud nici rafale de mitralieră, nici zgomote înăbușite de bombe care cad, nici sîrniț de avioane. Se pare că rezistența germană este pe cale de încetare. Dintr-o „ediție specială” văd că am declarat sau ne considerăm în stare de război cu Germania în urma atacurilor teroriste asupra Capitalei. Citesc un foarte frumos apel și manifest al lui Maniu. Oarecari înălțime de gîndire și de simțire patriotică. Multă demnitate și reținere de vocabular. Din cei ce au fost și s-au întors de la București aflu că nu ar fi prea mare paguba mea la casă. Vine să mă vadă, în trecere, procurorul Chiriță care se întorcea de la Făgăraș, unde fusese să ancheteze pe Ciocirle. Era, după figura lui, adînc impresionat de tot ce se întîmplase. Se vede treaba că schimbările întîmplute îi deranjase ceva „trebușoare”. După amiază mă duc să văd și la casa din București. Un mare dezastru pentru căminul meu. Jumătate din etajul de sus și din spatele casei, distrus complet. Tot apartamentul lui Mircea este făcut praf. O mare durere pe care mi-o stăpînesc cînd știu că nu sînt nici singurul și apoi față de cea ce se întîmplă în țară, aceasta nu mai are nici o însemnătate. Totuși plin de curaj și de nădejde, iau imediat cele dintîi măsuri de refacere. Așa este omul; totdeauna gata să reînceapă. Mă duc un moment la Academia Română unde o torpilă aeriană a făcut mare pagube la ferestre și la uși dar nu ceva esențial. Un moment la Explozivi și la Academia Comercială în ale cărei pivniți au fost aduși cei dintîi prizonieri germani. Mă prinde un bombardament, la 5 1/2 la București cad bombe pe Palatul Regal. Intrăm în adăpost. Impresie oribilă. Cînd mă reîntorc în Măgurele, regăsesc pe Lapedatu de curînd venit în București, unde a pătimit teribil timp de două zile, sub bombardament german. Îmi dă oarecari știri inedite și interesante. *Cum a fost arestat Antonescu*. A fost chemat la Palat la o consfătuire. Ajungînd acolo, într-o anticameră un locotenent i-a ieșit înainte, declarîndu-l din ordinul Regelui (?). „Tu, să mă arestezi pe mine? a fost replica surprinsă a lui Antonescu. La aceasta ofițerul a răspuns: D-le Mareșal, nu vă supărați, dar eu am ordine precise cum să procedez, în cazul cînd vă veți opune — După aceea Antonescu s-a mulțumit a spune numai un simplu „bine”, trecînd în camera ce i se rezervase. Puțin timp, după această scenă s-a prezentat la Palat tot „convocat la un consiliu” și Ică Antonescu. I s-a comunicat și lui că este arestat, la care a răspuns printr-un suris, urmînd pe ofițeri, în camera rezervată și pentru dînsul. Nu știe dacă a fost condus în aceeași cameră cu Mareșalul. Dinu Brătianu s-ar găsi sechestrat cu dr. Costinescu la Snagov, unde a avut imprudența să plece, miercuri seara, după formarea guvernului Sănătescu. Se pare că avem și noi pe Clodius și un general, cu care să facem schimb. În orice caz ar fi primejdie să ne țină pe Dinu Brătianu ca ostatec. Killinger ar fi plecat cu automobilul din București. Lipsă de ținută din partea populației. Se trece dintr-o extremă în alta. Prizonierii americani au fost puși în libertate; ia luat în primire ovreii care li chiamă pe la mese, etc. Vin chiar cu ei în adăposturi, în zile de alarmă. Pe stradă, a trecut un camion, purtînd bustul lui Maniu, înconjurat de drapel franceze și românești și urmat de cîțiva golani strigînd „trăiască d. Maniu”. Pentru demnitatea lui Maniu și a țării, ar trebui să se evite astfel de mascarade. Avioane americane ar fi sosit la Craiova și Jlatina. Operațiile militare ar merge bine. Pagubele în Capitală sînt imense. Regele nu se găsea în Palat, în momentul atacului produs de aviația străină, ci undeva în siguranță. Eug[en] Cristescu²⁴, Directorul Siguranței, ar fi fugit în Germania. Seara, la Radio, la postul german „Dunărea” am auzit cu urechile mele „apelul către țară”, al lui Horia Sima²⁵, în care se cerea și men-

²³ Vezi vol. 23 August-1944. Documente, vol. II, p. 482—483.

²⁴ Informația este inexactă. Va fi capturată de noile autorități în zilele următoare.

²⁵ Vezi detalii la Fl. Consantiniu, *Victoria industriei din August 1944, și falimentul I politice al Gărzii de fier*, în „Revista de istorie” nr. 8 1979, p. 1491—1498

ținerea alianței cu „Marele Reich” și să urmărim pe Hitler, care în curând va da lovituri de moarte aliaților și va crea „Europa cea nouă”. Tot ce s-a făcut este datorită iudeo-masonilor. Garda trebuie să se ridice, să lupte împotriva celor ce au făcut această schimbare trădătoare, iar armata să continue a rămâne credincioasă armatei germane. Pentru prima oară am auzit vorbind pe Sima. Nu vorbește rău și are bună dicție. Tot Lapedatu îmi spune că s-ar fi întâlnit cuiburi de legionari care s-au baricadat prin case și au opus rezistență armatei făcând cauze comune cu nemții. Ar fi încă unele centre de rezistență care duc mai departe.

Duminecă 27 august 1944

Măgurele. De dimineață, la 6 alarmă aeriană. Dody se întoarce din drumul către spital, din această cauză. Tensiune, nesiguranță; se aude încă tăcând de mitraliere și răbufnituri de bombe și proiectile de artilerie. Sunt încă lupte, la Băneasa-Otopceni și la Cotroceni-Tunari. La 101/2 dim[ineața] sosesc la Măgurele Dir[ectorul] g[enera]l Marin de la Soc[ietatea] „Generala” cu soția sa (fiica și ginerele lui Ion Lapedatu de la B.N.R.) împreună cu Băbeanu ad[ministrat]or al B.N.R. și nepotul acestuia subit. de marină Peretz. Sunt împovărați de nopțile petrecute la Buc[urești] în adăpost în cele 2 zile de bombardament. Băbeanu îmi face o bună impresie. Aflu de la el multe informații de cele ce s-au petrecut. Schimbarea era să se producă joi la 10 dimineața. Pentru ca în timpul nopții de Micururi spre joi să se poată pregăti lucrurile în liniște. De multă vreme Maniu era înțeles cu gl. Sănătescu, întâlnindu-se regulat, ori de câte ori era nevoie, într-o casă vecină, cu aceea unde locuia Sănătescu, corespunzând între ele prin adăposturile din privniță. Planul era așa: să se dea o falsă alarmă (căci Ap[ărarea] Pas[ivă] era de acord cu Sănătescu).. În timpul acesta să se aresteze Ică Antonescu, care mergea la legația sovietică și Mareșalul Antonescu în vreme de alarmă. Tot astfel urma să se aresteze generalul Picky Vasiliu. Între timp Mareșalul s-a anunțat la Rege în audiență, împreună cu Ică Ant[onescu] și atunci s-a decis că să se declanșeze totul imediat. Sosind la Palat au fost arestați și Mareșalul și Ică; apoi a fost chemat la Palat Picky Vasiliu, din partea Mareșalului. Acesta nebănuind nimic s-a prezentat la Palat unde ajungând a fost arestat. Șoferul mașinii în care venise gl. Vasiliu observând că generalul uitase geanta în mașină, s-a întors din drum să i-o dea. Văzându-l întors, gl. Picky Vasiliu a comunicat șoferului: „Ioane du-te repede la dl. General Mardare și spune că, sint arestat”. Aflându-se astfel că Mardare va fi informat și de teamă să nu ia măsuri, s-a declanșat imediat acțiunea. Gl. Mardare n-avea însă de gând să facă absolut nimic, nevrind să se amestece într-o astfel de porcărie — Așa mi-a spus Băbeanu de la B.N.R. că s-ar fi pretrecut lucrurile. Guvernul este cam dezorientat neavând încă un sediu, unde poate lucra, din care cauză nu se pot lua hotărâri. S-a adus trupe multe și se speră că totul se va sfârși în stăpânirea (anihilarea) germanilor. Se vorbește de armistițiul bulgar —, Bulgaria rămânând neutră — cu dezarmarea armatei germane. La Radio se fac comentarii f[avorabile] pentru noi. Presa a început deja un exces de limbaj. La 91/2 seara, vin la mine la Măgurele, D-na Irina Sturza, M. Brăiescu și D-na Brătescu ca să mă consulte asupra invitației ce le-a făcut gl. Dombrovski, ca „Crucea Roșie” să preia Patronajul. Sint împotriva acestei acțiuni, cel mult, să înlocuim noi, organizația respectivă, ca îndrumare și control, rămânând a nu ne amesteca în gestiune.

Luni 28 august 1944

— Măgurele — Lucrez la I.C. Brătianu. Vine la mine N. Chrisovelani; știri bune. Îmi spune vestea, în care nu cred că carența aviației noastre are ca explicație că Jienescu ar fi trecut de partea nemților, antrenând mulți piloți de valoare între care și Birzu Cantacuzino. Acesta s-ar fi răzgândit, s-a dus la Regina Elena să ceară iertare și apoi a revenit intrând în luptă și deportând 3 avioane germane. Până acum am fi doborât 12 bombardiere germane. Rușii au ajuns la Galați-Focșani și R[imnicu] Sărat. Deci Coteștii mei sint ocupați. Ce jale ce durere. Armistițiul cu Bulgaria nu este încă semnat. Se pun grele condiții Bulgariei. Toată ziua sintem alarmați de radio. Postul București nu mai funcționează. La Băneasa se dau încă lupte grele. Se aude mereu bombardamentul.

Marți 29 august 1944

Măgurele. O zi de mare chin sufletească și oribilă. Depresiune morală. Vine vestea că trupele rusești au sosit la bariera Colentina și se pregătesc să-și facă intrarea triumfală în Capitală. Semn că întreaga capitală evreiască este în picioare, așteptând pe Ruși cu drapele roșii în mână. Îmi îngheață inima. Nu-mi pot găsi astimpăr. De abia pot lucra ceva, cu gândurile în toate părțile. Lapedatu este tot așa de afectat. Toți ne schimbăm impresii și păreri, dar n-avem nici o informație. Imaginația singură shoară în toate părțile. Către seară, aflăm că trupele rusești au intrat răslețe, fără alai și că așa-zisele manifestări comuniste nu reprezintă mare lucru. Ne vin-

jurnale de seară. Reportaje dezlinate mai ales la ziarul „Universul”. Comisia de armistițiu a plecat la Moscova. Din ea face parte și Christu. Ar fi și B. Știrbei și C. Vișoianu ²⁸. Văd primul număr din „Viitorul”. Sîntem mai liniștiți.

Miercuri 30 august 1944.

În București 61/2 dimineața. Nimic schimbat, Nici un drapel roșu. Destule americane și engleze. Respir. Văd două automobile cu ruși. Destul de banale. Rău îmbrăcați. La mine acasă încep primele operații de curățirea molozului. Paguba este f(oarte) mare — Mi se strînge inima. Trec apoi la Academia Comercială unde totul este în regulă. Apoi un moment la Lipăneanu și apoi la Academia Română, cu Lapedatu, unde vedem pagubele constatate. Rosetti ca totdeauna nejudicios. Apoi mă duc la Banca Chrisovelonu unde aflu ultimile vești. Dinu Brătianu a fost la Novaci, și a povestit cum s-au petrecut ultimile evenimente. Antonescu a făcut o adevărată criză de nervi, cînd i s-a spus că este arestat. Am trecut prin grele momente, neavînd destule trupe. Am făcut față cu recruții, cu jandarmii, pompierii, cum am putut. Puțin lipsea să nu fim dați peste cap. Cum spunea gl. Sănătescu am avut „zece noroace”. Germanii au fost surprinși și ne credeau mult mai tari. De aceea a și dat 4 000 de arme la lucrători să se poată face eventual față, cu ajutorul lor. Acum situația este sigură. Au sosit americani, tehnicieni care prepară un aerodrom ca să vie o puternică aviație de vînătoare de la Foggia. Trec apoi la Banca Românească și apoi la „Cartea Românească”. Aici nu este nimeni din Comitetul de Direcție. La 121/2 în Măgurele. Sărbătorim ziua numelui lui Al. Lapedatu. După amiază iar la Buc[urești]. Merg cu Dody să vedem apartamente, în vederea unei strămutări la Buc(urești) căci casa nu mai este de locuit. Apoi Comitet la Crucea Roșie.

²⁸ St. Lache, Gh. Țuțui, *România și Conferința de pace de la Paris din 1946*, Edit. Dacia, Cluj Napoca, 1978, p. 101—106 ; Gh. Buzatu, *Din istoria secretă a celui de-al doilea război mondial*, Edit științifică și enciclopedică, București, 1988, p. 336—345.

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

MĂNĂSTIREA „BUNA VESTIRE” (GRECO-CATOLICĂ) DIN EDERA-MORENI, JUDEȚUL PRAHOVA

În arhiva mănăstirii Suzana din județul Prahova am avut bucuria de a descoperi, foarte recent, mica arhivă a mănăstirii „Buna Vestire” de rit greco-catolic din Edera-Moreni. Printre documentele, păstrate în perfectă stare, rămase de la călugărițele mănăstirii de la Edera se numără : Constituțiile călugărițelor din ordinul Cereasca Buna Vestire întemeiat la Genova în 1604 după regula Sfântului Augustin ; actul de înființare a mănăstirii și statutele ei ; corespondența cu Vaticanul din perioada 1937—1941 și cu Mitropolia unită de la Alba Iulia ; planurile schitului Edera — Nisipoasa — Moreni din 1937—1938 ; registru de cheltuieli pe anii 1939 — septembrie 1949 ; registre de procese verbale ; lista călugărițelor trăind în mănăstirea “Buna Vestire” ; tabelul de mici greco-catolice care au venit la mănăstirea Suzana din județul Prahova și tabelul cu maicile de la Suzana care au „primit maici musafir stăine”.

Parcursul documentelor permite reconstituirea vieții scurte și zbuciumate a acestui modest așezământ monahal. Cea care l-a întemeiat se numea Magdalena Bossy și se născuse în Iași la 1/24 noiembrie 1884. Plecată în Franța, intră în ordinul Bunei Vestiri la mănăstirea Langres la 5 august 1922. Acolo a fost înveșmîntată în ziua de 8 februarie 1923. A pronunțat primele voturi la 12 februarie 1924, iar voturile perpetue în ziua de 12 februarie 1927.

Reîntorsă în țară cu gândul de a întemeia un schit, Magdalena Bossy depune toate diligențele pe lângă autorități pentru împlinirea dorinței sale. La 30 martie 1937 se obține aprobarea nr. 29498 a Ministerului Cultelor pentru înființarea mănăstirii. Apoi este înștiințat Ministerul Afacerilor Externe prin următorul act :

Ministerul Cultelor și Artelor

(Direcția Cultelor)

nr. 3573 din 20 mai 1937

Domnule Ministru,

La adresa D-vs nr. 19504/1937, avem onoarea a vă face cunoscut că aprobăm Mănăstirea „de l'Annonciade Céleste de Langres” (Franța) să înființeze în țară o cumunitate de călugărițe, numai pentru călugărițele de origine română.

p. Ministru
ss/Brădișteanu

Domniei Sale

Domnului Ministru al Afacerilor Străine

Scopul și organizarea acestei mănăstiri sînt stipulate în statutele ei pe care le reproducem după exemplarul aflat în arhiva ce se păstrează la Mănăstirea Suzana :

Statutele pentru mănăstirea româno-unită „Buna Vestire” de la Edera — Moreni, p lasa Filipești, județul Prahova

I Natura, scopul și mijloacele

- art. 1 În temeiul art.... al Concordatului Statului Român cu Vaticanul se înființează Mănăstirea contemplativă română — unită „Buna Vestire” de la Edera — Moreni pentru călugărițe cu aprobarea Sfântului Scaun din Roma și înalt Ministerul Cultelor, în prealabil fiind cerută aprobarea înalt Preasfințitului Alexandru Nicolescu, Mitropolit de Alba-Iulia și Făgăraș, cu sediul la Blaj.
- art. 2 Sediul central este în Edera-Moreni.
- art. 3 Scopurile mănăstirii sînt :
 - a) Cunoașterea, cinstirea și iubirea mai ușoară și mai intensă a lui Dumnezeu.
 - b) Mulțumire către Dumnezeu pentru harurile date întregii omeniri, dar special neamului românesc.
 - c) Rugăciuni pentru înflorirea Sfintei Biserici, pentru bunăstarea și prosperarea neamului și a Țării Românești, pentru Majestatea Sa regele Carol al II-lea și familia regală, pentru nevoile omenirii, în special ale neamului românesc.

- art. 4 Spre realizarea grabnică și favorabilă a acestor scopuri statutare, sfânta mănăstire rugându-se lucrează prin membrele ei interne în interiorul ei, iar prin membrele ei externe servește cu tot devotamentul spre ajutorarea celor săraci.
- art. 5 Mijloacele materiale necesare pentru întreținerea sfintei mănăstiri sînt : zestrele călugărițelor, lucru de mînă și colectele benevole.
- art. 6 În mănăstire orice politică este strict interzisă.

II Membrele

- art. 7 Membrele sfintei mănăstiri sînt interne și externe și pot fi numai călugărițe române <subl. n. — I. Ț.> de orice etate.

III Conducerea mănăstirii

- art. 8 Sfînta mănăstire se conduce de maica stareță care NU poate fi decît romîncă etnică ajutată de sfatul mănăstirii compus din 4 călugărițe prezidat de maica stareță, iar în anumite împrejurări capitolul compus din toate călugărițele cu voturi perpetue.
- art. 9 Mănăstirea noastră fiind romîno-uniată, recunoaște autoritatea supremă a Sfîntului Scaun apostolic de la Roma.
- art.10 Maica stareță și călugărițele acestei mănăstiri sînt supuse încă Înalț Preasfințitului Mitropolit de la Alba Iulia și Făgăraș, cu reședința în Blaj, conform sfîntelor canoane bisericești.

IV Administrarea averii

- art. 11 Avera mănăstirii formată din zestrele călugărițelor este administrată de maica stareță dimpreună cu sfatul mănăstirii sub controlul Înalț Prea sfințitului Mitropolit de la Blaj.

Detalii despre începuturile acestui așezămînt monahal aflăm și din scrisoarea pe care stareța Magdalena Bossy o adresa la 11 octombrie 1938 dr. Iulian Hossu episcop de Cluj-Gherla. În ea se arată că ordinul lor este „primul ordin contemplativ. Fiind romîncă cu sentimente adînci patriotice, am părăsit Conventul din Franța, cu aprobarea Superiorilor mei, venind în scumpă mea țară cu un număr de 6 surori pentru ca aci pe loc să ne rugăm pentru neamul scump inimii mele.

Fiind un ordin contemplativ viața este mai aspră decît la unul activ ; în chemări se recere mai întîi o adîncă credință în Dumnezeu, spirit de jertfă. Pe lîngă această condiție fundamentală, ordinul neavînd mijloace de susținere decît lucrul manual al surorilor, se recere conform legilor canonice o mică dotă, deocamdată pînă ne cîștigăm mijloacele o reducem la minimum suma de 5 000 lei, sumă care nu va fi considerată de dotă căci de fapt nu este, ci va fi un mijloc pentru a face față primelor necesități materiale ale tinerici fete ce dorește să intre în mănăstire”.

Stareța însăși a adus zestreă ci de 512 100 lei.

Tinăra ce dorea să intre în mănăstire mai trebuie, de asemenea, să nu fie căsătorită și să aibă absolvită cel puțin 4 clase primare.

În sprijinul gîndului de bine și frumos sufletesc al Madgalenei Bossy au venit și cei din familie. Astfel, cumnata ei Alexandra Bossy (născută Ghica) împreună cu soțul, colonelul R. Bossy, i-au donat la 4 iulie 1938 un teren, cu o suprafață de 3 ha, aflat în comuna Edera de Jos, județul Prahova „în scopul unic de a servi pentru o mănăstire”. De comun acord, părțile stabilesc valoarea terenului la suma de 30 000 lei. În actul de donație Alexandra Bossy arată că „imobilul donat îl stăpînesc ca succesoare de la bunicul meu, Gh. Gr. Cantacuzino, decedat în 1913”. Se face, totodată, menținerea expresă că este donată doar suprafața deoarece subsolul era concesionat Societății Drăgăneasca.

Dispozițiile finale prevăd că donatară nu va putea schimba destinația terenului donat, nici ea personal, nici orice succesorii ai ei cu orice titlu.

În vreme ce se îngrijea de edificare schitului, Magdalena Bossy se adresa și Mitropolitului de la Alba Iulia, Alexandru Nicolescu, pentru a obține numirea unui preot și a unui confesor care să officieze acolo serviciul religios. La 21 mai 1938 mitropolitul o înștiința că l-a numit superior eclesiastic al Comunității din Moreni pe părintele Louis Barall „Provincialul Părinților Asumționiști”, iar pe părintele Augustin Treamer A. A. drept confesor ordinar al comunității de maici. În alegerea și numirea lor s-a ținut cont de faptul că ei cunosc perfect limba franceză „indispensabilă acuma cînd se înfiripă începuturile comunității alcătuite în cea mai mare parte din membre franceze”.

Despre felul în care au avansat lucrurile stareța informa forurile superioare printr-un raport datat 10 noiembrie 1938. Din el spicuim următoarele date :

„Despre starea mănăstirii de maici „Buna Vestire” din Edera lîngă Moreni, județul Prahova ad. 42529/1938 Ministerul Cultelor

1 Numele mănăstirii : M-reă Maicelor „Buna Vestire”

Patronul mănăstirii : Sfânta Maria Maica Domnului

Hramul " : Buna Vestire. Sărbătoarea din 25 martie

2 Data înființării : 29 mai 1938

Împrejurările înființării mănăstirii : S-a înființat de maica Magdalena Bossy, româncă etnică, doritoare de a sluji lui Dumnezeu și Maicii Sfinte, cu scopul de a promova binele spiritual vremelnic al neamului nostru prin muncă și rugă continue pentru rege și țară. S-a aprobat înființarea mănăstirii de către Ministerul Cultelor cu data de 30 martie 1937 nr. 29498.

3 Mănăstirea este compusă dintr-o mică clădire fără stil special avind o capeluță și 12 încăperi, pod și pivniță. Clădirea s-a început în luna august 1937 și s-a terminat în luna mai 1938. Valoarea lor face 600 000 lei.

4 Sint în mănăstire 10 (zece) călugărițe și anume :

5 Maica Magdalena Bossy stareță născută la 24 noiembrie 1884 în Iași, româncă etnică, cetățenia română, studii — Brevetul superior francez. Iuliana Vaida născută la 6 octombrie 1907 în Seini j. Satmar; Maria Bodea născută la 10 februarie 1923 în Seini j. Satmar; Parasca Hotca născută la 4 iunie 1921 în Ilărnicești j. Maramureș; Maria One născută la 10 februarie 1921 în Arieșul de Pădure j. Satmar.

Toate acestea sint românce etnice cu cetățenie română și au terminat școala primară de stat.

Alte cinci călugărițe venite să ajute la înjghebarul acestei mănăstiri sint străine" (din ele nu este nominalizată decît Maria Adela Grigore născută la 14 septembrie 1894 în Trezzo prov. Milano — Italia).

Magdalena Bossy a reușit așadar să-și împlinească astfel visul de a înființa o mănăstire în țară. Nu i-a fost dat să se bucure însă prea mult de roadele acestor eforturi deoarece la 29 octombrie 1940 a încetat din viață.

Vremuri grele se vor abate și asupra așezămîntului ei. Astfel, în urma cutremurului din toamna aceluiași an clădirea fiind serios avariata maicile sint trimise la Timișul de Sus unde se aflau și în 1941. În registrul nr. 1 de procese verbale preotul superior Laurențiu Moisiu a notat :

„Din cauza cutremurului din noaptea de 10 noiembrie 1940, clădirea mănăstirii din Moreni a devenit improprie pentru locuit. Călugărițele au fost mutate la Timișul de Sus în clădirea Institutului Sfînta Maria”.

Cu toate greutățile intimpinate, în numai cîțiva ani numărul călugărițelor s-a dublat. Din ele 12 erau maici de cor (ultima trecută pe listă la această categorie a fost Silvia Vlad născută la Cluj la 19 iulie 1924. A intrat în mănăstire la 18 noiembrie 1947 aducînd cu ea suma de 1 750 lei. A primit numele de Maria Gabriela. A fost înveșmîntată la 18 mai 1948 și a pronunțat primele voturi în ziua de 19 mai 1949) și 10 surori de menaj și curiere (ultima intrată în mănăstire, la 21 iunie 1948 a fost Iuliana Bodea născută la Seini j. Satmar la 23 noiembrie 1931. A primit numele de sora Maria Benigna și a fost înveșmîntată în ziua de 8 decembrie 1948).

Chiar dacă mai există o însemnare în care se arată că la 29 octombrie 1949 maica Maria Emanuela superioara mănăstirii primea profesiunea voturilor temporare a sorei Maria Agnesa Tăută, viața acestei comunități monahale își trăia ultimile zile. Ea a fost curmată, ca de altfel viața întregii biserici unite române (greco — catolice) pe cale legislativă la finele anului.

În noiembrie cele douăzeci de călugărițe ale mănăstirii Buna Vestire au fost aduse la mănăstirea ortodoxă de la Suzana, județul Prahova. În arhiva mănăstirii se păstrează un „Tabel de maicile greco — catolice care au venit în mănăstire <la Suzana> cu toate actele referitoare asupra lor cerute pe ziua de 17 noiembrie 1949”. Sint trecute în el numele mirene și cele monahale ale călugărițelor, data și locul nașterii (an, lună, zi, comună, județ), studiile, actele de identitate și organele emitente. Fiecare călugăriță unită a fost găzduită de cîte o călugăriță ortodoxă. Pentru a avea o evidență corectă a fost întocmit și un tabel cu maicile primitoare (în fruntea listei figurează stareța de atunci a mănăstirii Suzana), în dreptul fiecărei maici gazdă fiind trecut numele călugăriței găzduite. După cîteva luni ele au părăsit Mănăstirea.

Trecerea „călugărițelor catolice” pe aici se mai păstrează încă în memoria colectivă a monahilor ca și în arhiva mănăstirii Suzana.

Aici se opresc și datele pe care le-am avut la îndemînă și pe baza cărora am încercat să reconstituim — așa cum spuneam la începutul acestor rînduri — viața scurtă și plină de zbucium a mănăstirii unite „Buna Vestire” din Edera — Moreni.

În încheiere, doresc să exprim întreaga mea grațitudine Prea Cuvioasei monahii Sin-glitichia Marin, stareța stăvroforă a Sfintei Mănăstiri Suzana, care cea dintîi mi-a relatat

despre trecerea pe acolo a „călugărițelor catolice”, iar apoi a avut deosebita amabilitate de a-mi permite accesul la materialul documentar respectiv.

Iolanda Țighilui

CONGRESUL INTERNAȚIONAL AL SOCIETĂȚII „JEAN BODIN”

Societatea științifică „Jean Bodin” de pe lângă Facultatea de Drept a Universității Libere din Bruxelles care are drept obiectiv studiul istoriei comparative a instituțiilor în context istoric (din antichitate până în epoca contemporană) înființată în urmă cu peste o jumătate de secol a organizat în acest an între 6—10 mai un Congres Internațional la Budapesta avînd ca temă „L'acte à cause de mort”. Deschiderea lucrărilor congresului aflat sub egida Academiei de Științe Ungare, a Ministerului Culturii și Educației, a Curții constituționale a Ungariei și a Universității L. Eötvös a avut loc în marea aulă a Universității L. Eötvös în prezența a peste o sută de specialiști din Europa (Belgia, Spania, Franța, Italia, Elveția, Grecia, R.F. Jugoslavia, U.R.S.S., Olanda Germania, Suedia, Danemarca, Ungaria, Portugalia, România) America (S.U.A., Canada), Asia (Japonia, Coreea de Sud, China, Taiwan, Israel), Africa (Togo, Africa de sud) și Australia precum și a unui mare număr de studenți ai Facultății de drept de pe lângă Universitatea L. Eötvös. Din țara noastră au participat dr. V. Gionea, Președintele Asociației de istoria comparativă a instituțiilor și dreptului din România și vicepreședintele Asociației internaționale a istoriei dreptului, dr. C. Șerban, de la Institutul de istorie „N. Iorga” și profesor Mirela Pavel. Întrucît participarea la acest congres a fost condiționată de trimiterea în prealabil a rapoartelor și comunicărilor de către autorii lor, următorii specialiști din țara noastră, ca și cei din alte țări, au expediat următoarele lucrări: dr. V. Gionea: *Le testament dans l'ancien droit roumain*; Jurist Dan Lăzărescu, *Quelques problèmes particuliers concernant l'acte à cause de mort dans l'ancien droit roumain*; Jurist Tudor Voinea, *Le testament dans les Principautés roumaines aux XIX-e jusqu'en 1865 et en Roumanie dans la période 1865—1944*; prof. univ. dr. Vladimir Hanga, *L'acte à cause de mort dans le droit roumain (des origines à la révolution de 1848)*; dr. C. Șerban, prof. Mirela Pavel, *L'idée de propriété dans le testament du Moyen âge et à l'époque moderne: similitudes et differences*; Liviu Marcu, *L'acte du dernière volonté chez les slaves du sud au Moyen âge*.

În discursul inaugural prof. Robert Fenstra, președintele societății „Jean Bodin” a salutat pe participanți din partea conducerii Societății și a subliniat importanța lucrărilor congresului ținînd seama de tema aleasă spre a fi supusă în dezbateri de către specialiști. A urmat la cuvînt prof. dr. L. Vekeš, rectorul Universității L. Eötvös care după ce și-a exprimat satisfacția organizării lucrărilor congresului în țara sa a făcut un istoric a învățămîntului juridic în Ungaria pînă la înființarea Facultății de drept la Budapesta. La rîndul său prof. dr. K. Györgyi, decanul Facultății de Drept a trecut în revistă preocupările specialiștilor maghiari în domeniul istoriei comparative a instituțiilor și a rezultatelor obținute de aceștia în ultimile decenii. Prof. J. Vanderlinden, secretarul general al Societății „Jean Bodin” în cuvîntul său a remarcat prezența în număr mare a specialiștilor la acest congres și mai ales modul cum aceștia au înțeles să trateze tema în rapoartele și comunicările prezentate. În fine prof. dr. J. Zlinsky, președintele comitetului ungar de organizare a congresului a făcut o interesantă expunere a condițiilor excepționale din țara sa și mai ales a problemelor care au stat în fața organizatorilor congresului, pentru buna desfășurare a acestuia. În după amiaza aceleiași zile după o expunere introductivă în care a punctat principalele aspecte ale temei puse în discuție și mai ales modalitatea abordării ei atît din punct de vedere juridic cît și istoric. Totodată s-au făcut precizări privind discutarea unor aspecte ale temei în cadrul unor mese rotunde organizate în zilele următoare. În seara aceleiași zile participanții la congres au luat parte la recepția oferită de prof. dr. K. Györgyi la Clubul profesorilor universitari.

În ziua de 7 mai lucrările congresului s-au desfășurat dimineața tot în marea aulă a Universității L. Eötvös unde prof. J. Vanderlinden a făcut o amplă expunere asupra noțiunii de testament (L'acte à cause de mort), asupra temeiurilor care stau la baza concepției, elaborării și mai ales a respectării ultimei voințe a testatorului indiferent cînd și la ce popor se constată existența lui. În după amiaza aceleiași zile au fost organizate mese rotunde în marea aulă, la Facultatea de drept și la Clubul profesorilor universitari unde au fost dez-

bătute unele aspecte ale temei congresului și anume: condițiile elaborării testamentului, persoanele implicate în elaborarea și respectarea prevederilor lui și natura bunurilor care au făcut obiectul elaborării testamentului. Participanții la discuții au relevat elementele generale întâlnite în acest act de natură juridică dar și particularitățile semnalate în dreptul civil din Anglia (sec. XI-XVI), America latină (sec. XVI-XX), Țările de jos (sec. XI-XVIII), Coreea de sud (sec. XIV-XX), Cantoanele elvețiene (sec. XIII-XX) dar și în dreptul roman din evul mediu. În același timp s-au făcut cunoscute deosebirile întâlnite în dreptul unor țări asiatice unde contextul testamentului reflectă dogmele religiei popoarelor respective (în Japonia, China, Coreea de sud, Israel) după cum în legiurile din antichitate sînt reflectate conceptelor religiilor politeiste (Grecia și Roma antică). În cursul zilei participanții la congres conduși de prof. dr. J. Zlinszky au vizitat clădirea Parlamentului, monument de mare valoare arhitectonică, în stil neogotic construit, între 1883 — 1902 de ing. J. Steinkl a cărei cupolă centrală de 96 m adăpostește statuile a 17 regi ai Ungariei inclusiv Matei Corvin și în interiorul căruia se află sediul Preșidenției republicii și al guvernului precum și al Adunării deputaților.

În a treia zi a congresului lucrările acestuia s-au desfășurat în marea aulă a Curții constituționale — al cărui fundal era dominat de o monumentală frescă simbolizînd unirea celor două orașe Buda și Pesta (în 1872) sub numele de Budapesta. — sub președinția prof. J. Vanderlinden în cursul căreia au fost abordate unele noi aspecte ale temei și anume dinamica testamentelor în raport cu alt gen de acte juridice în cadrul codului civil, natura bunurilor care exprimă ultima voință a testatorului și formele testamentului privite în perspectivă istorică. Discuțiile care au avut loc pe marginea acestei tematici ad-hoc ale unor participanți ca: J. Zlinszky, A. Thodorides, C. Shamman, J. Pondart, M. Petit-Jean, V. Gionea, R. Jaron, N. Pavkovići, Chim Kin, C. Șerban, M. Landon, etc. au relevat faptul că multe din prevederile dreptului roman arhaic s-au transmis în dreptul civil al multor popoare în evul mediu și în epoca modernă mai ales cînd conceptul de proprietate individuală a devenit privilegiul unor categorii și clase sociale, faptul că ideea de proprietate asupra bunurilor prevăzute în testament a fost exprimată în mod diferențiat în legiurile medievale, moderne și chiar contemporane, faptul că din punct de vedere statistic testamentul ca act juridic are o frecvență mult mai mare în raport cu alt gen de acte juridice, această diferență făcîndu-se simțită chiar din punct de vedere al formei pe care a luat-o dealungul vremii. În seara aceleiași zile participanții la congres au fost oazeții Centrului pentru ținerea congreselor unde au audiat Simfonia a 3-a de Mahler, concert susținut de Orchestra simfonică de stat ungară sub bagheta dirijorului nipon Kabayashi Ken Ichiro.

În ultima zi a congresului — 9 mai — lucrările acestuia s-au ținut în cadrul a trei mese rotunde în cursul căreia au fost dezbătute alte aspecte ale temei centrale și anume: particularitățile testamentare surprinse la popoarele din Europa în evul mediu din punctul de vedere al principalelor părți componente, varietatea formelor testamentului la popoarele extraeuropene după receptarea prevederilor dreptului roman, în fine tendințele actuale surprinse în acest gen de acte juridice manifestate în diferite țări și continente. Cu acest prilej. A. Lavaggi, J. Zlinszky, T. Mijubayashi, J. Lokin, M. Mirow, Ia. Sapov, M. Baarhielm, E. Le Roy au făcut completări foarte utile rapoartelor prezentate anterior de colegii lor în legătură cu aceste probleme. În continuare lucrările congresului s-au desfășurat din nou în marea aulă a Universității L. Eötvös în cadrul unei ședințe plenare de închidere sub președinția prof. J. Vanderlinden, unde au fost relevate condițiile istorice ale dezvoltării societății umane dealungul vremii care au influențat profund elaborarea actului juridic menit să exprime ultima voință a testatorului în care sînt incluse o multitudine de aspecte (economic, social, politic, militar, cultural) ale vieții cotidiene raportate nu numai la țări și popoare diferite dar chiar la continente diferite. În concluzie s-au exprimat mulțumiri participanților în privința valoroaselor rapoarte și luări de cuvînt prezentate în prealabil dar și pentru discuțiile fructuoase făcute pe marginea lor. Apoi în cadrul Adunării generale a Societății „Jean Bodin” secretarul general al acesteia a făcut un bilanț concludent atît asupra congreselor ținute în ultimii ani și mai ales asupra publicațiilor acesteia (actele congreselor și temele speciale) după care a fost anunțată ținerea viitorului congres în 1993 la Copenhaga. În seara aceleiași zile participanții la congres au fost invitații prof. F. Glotz, ministrul culturii și educației la o recepție desfășurată în saloanele hotelului Erzsebet.

După congres participanții au efectuat în ziua de 10 mai cu vasul de pasageri „Vöc-sic” o excursie pe Dunăre de la Budapesta la Estergom. Dealungul traseului au fost văzute ruinele orașului Vișegrad, fosta capitală a Ungariei în secolele XIV-XV (aici în turnul Salamon a fost ținut prizonier câțiva ani Vlad Țepeș, domnul Țării Românești), precum și realizările industriale ale Ungariei din partea de nord a țării. La Estergom, fosta capitală a primatului Ungariei au fost vizitate: cetatea, catedrala orașului (cu fundații din sec. XIV, actuala construcție datînd din deceniul 3 al secolului trecut), și muzeul istoric orășenesc unde vestigiile arheologice din antichitate se aflau alături de cele din evul mediu din epoca regalității ungare și ale pašalicului de la Buda.

Constantin Șerban

RECENZII

LOTHAR MAIER, *Rumänien auf dem Weg zur Unabhängigkeitserklärung 1866—1877. Schein und Wirklichkeit liberaler Verfassung und staatlicher Souveranität*, R. Oldenbourg Verlag, München, 1989, 514 p.

Autorul monografiei cu titlul, în traducere românească, *România pe drumul proclamării independenței. Aparență și adevăr al constituției liberale și suveranității statale*, istoricul german Lothar Maier, este cunoscut mai demult în cercurile specialiștilor români, atât datorită unor studii publicate anterior editării cărții mai sus amintite, cât și datorită unui lung stagiul de documentare, efectuat în România în vederea elaborării respectivei lucrări, care a fost totodată teză de doctorat susținută la Universitatea din Heidelberg. Rezultatul acestui stagiul este aproape impresionant, căci Lothar Maier a reușit să consulte aproape exhaustiv bibliografia românească pentru tema pe care și-a ales-o și, totodată, să consulte principalele fonduri de arhive din București, cu excepția celor de la Biblioteca Centrală de Stat (Brătianu și Saint-Georges). În plus autorul, după cum rezultă din întreaga sa carte, a efectuat cercetări într-o serie de arhive de interes major, pentru elaborarea lucrării sale, precum cele de la Sigmaringen, Bonn, Viena, Paris, Londra, la toate acestea adăugându-se o seamă de lucrări, dintre cele mai recente ale istoriografiei străine. În urma acestei asidue cercetări, Lothar Maier a reușit să elaboreze o deosebit de bine documentată monografie privind procesul istoric al creării României moderne și independente.

Deosebit de meritoriu pentru autor, un istoric străin și nu român, este faptul de a fi putut să abordeze tema aleasă, așa-zis din interior și nu din exterior, în sensul de a fi reușit să se situeze mental în societatea românească a vremii, s-o înțeleagă și, în aceste condiții, să cerceteze fenomenul. Această constatare se desprinde încă din primul capitol al cărții, în care Lothar Maier analizează începutul modernizării societății românești, a-nume acea perioadă de trecere de la perioada domniilor fanariote (ce face de altfel obiectul unui subcapitol) la revoluția din 1848, cu actele ei programatice, de înnoire a structurilor social-politice și administrative ale țării, în centrul cărora a stat dezideratul constituirii statului național, unitar și independent. Dacă acest deziderat major a fost totuși formulat cu precizie doar după repri-

marea revoluției și nu înainte, acest fapt, bine cunoscut, este de ordin geopolitic. În speță se urmărise evitarea unei intervenții militare, luându-se în considerație atitudinea ostilă a celor trei imperii vecine, intervenție care, până la urmă, a avut totuși loc. Înfăptuirea treptată a acestor deziderate, în deceniile următoare revoluției de la 1848, ajungându-se, până la urmă, la înfăptuirea Unirii Principatelor (1859) și la cucerirea independenței naționale a României (1877—1878), constituie linia directoare a analizei lui Lothar Maier, în 484 pagini, cărora le-a adăugat o amplă bibliografie, o listă a fondurilor de arhivă cercetate, un index de nume de persoane și o hartă.

Care este, în concepția lui Lothar Maier, „drumul spre independență” al României, spre proclamarea acesteia în 1877? Nu numai procesul formării conștiinței naționale la români, nu numai maturizarea acesteia, în formele pe care le-a luat timp de trei decenii, până la realizarea idealului de unitate și independență națională, ci evoluția întregii societăți românești, sub toate aspectele ei: economic, social, politic, cultural. Toate acestea fac obiectul analizei autorului, în cele 14 capitole ale lucrării sale.

Este urmărită, pe toate planurile, evoluția problemei agrare, precum și trecerea, în orașe, de la producția meșteșugărească și manufacturieră la marea industrie, cu diversele implicații socio-politice ale acestui proces. Problemele financiare ale României, pe plan intern și extern (resurse, fiscalitate, balanță de plăți, instituții de credit etc.) fac de asemenea obiectul cercetării lui Lothar Maier. Un loc central îl ocupă (acordându-se poate un spațiu prea larg, dacă se ține seama de economia lucrării, deși capitolele respective cuprind numeroase detalii și nuanțe desprinse din cercetarea arhivelor străine) cunoscuta chestiune a construirii primelor căi ferate în România, „afacerea Strousberg”, cu toate implicațiile politice interne și externe ale acesteia. În sfârșit, viața politică din România, din deceniul premergător proclamării independenței, face obiectul unor capitole speciale ale lucrării, nelipsind desigur analiza principiilor înscrise în Constituția din

1866 și a modului aplicării acestora. Totuși Lothar Maier nu tratează, după cum e și firesc, disputele și crizele politice ale vremii doar în cadrul respectivelor capitole ci și în ansamblul lucrării, adică în ansamblul analizei problemelor de ordin economic și social ce frământau țara.

Aceeași metodologie este aplicată în analiza, de către autor, a relațiilor externe ale României, din care se desprinde năzuința spre independență a statului român. Lothar Maier percepe, pe bună dreptate, asemenea năzuințe în atitudinea guvernului român față de problema unei alianțe balcanice în anii 1867 — 1868 sau față de emigrația bulgară din România și, cu atât mai mult, semnarea cunoscutei convenții comerciale dintre București și Viena în 1875.

Ca atare, pentru Lothar Maier, drumul către independență al României îl constituie întreaga evoluție, pe diverse planuri, al societății românești, autorul avînd, după părerea noastră, perfectă dreptate. Din această cauză Lothar Maier acordă, în economia lucrării sale, doar două capitole poziției României față de redeschiderea chestiunii orientale în 1875, atitudinii diferitelor forțe politice din țară în acest context și față de iminentul război

ruso-turc iar proclamarea independenței din 9 mai 1977 și războiul care a urmat sînt tratate doar în trei pagini. Aceasta se datorește nu numai faptului că respectivele evenimente sînt foarte cunoscute ci mai ales concepției autorului, în sensul că actul de la 9 mai 1877 și războiul ce a urmat constituie sfîrșitul victorios al „drumului”, adesea anevoios, plin de convulsii dar și de prefaceri înnoitoare, al societății românești în vederea dobîndirii independenței naționale.

Multe din stările de fapt și din evenimentele analizate de autorul monografiei *Rumänien auf dem Weg der Unabhängigkeit* sînt desigur foarte cunoscute istoricilor români, deși și pentru aceștia respectiva monografie prezintă interes atît sub aspect metodologic cît și documentar, oferindu-le și o serie de date și informații noi. Din punct de vedere al introducerii istoriei României moderne în istoriografia universală, lucrarea lui Lothar Maier reprezintă o deosebită reușită a unui istoric german care a înțeles realitățile românești supunîndu-le unei minuțioase analize. În concluzie, este o lucrare excelentă.

Serban Rădulescu-Zoner

GENERAL TRAIAN MOȘOIU, *Memorial de război (august—octombrie 1916)*, Ediție, studiu introductiv și note de Al. Dragomirescu și Marius Pop, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1987, 150 p.

Cartea reprezintă o valoroasă contribuție, care se atachează la ansamblul de mărturii documentare ce relevă eroismul de care au dat dovadă militarii români în primul război mondial, campania dramatică și încărcată de fapte de vitejie din anul 1916, în confruntările cu forțele inamice crotopitoare, mult superioare atît numeric cît și în ce privește dotarea cu tehnică de luptă.

Acest inedit *Memorial de război* scris de Generalul Traian Moșoiu „cu puțini ani înainte morții” (p. 63 — notă asupra ediției) despre care se menționează că a fost descoperit în anul 1977 „în arhiva descendenților familiei” (p. 63), redă secvențe și detalii referitoare la unele acțiuni de luptă, diverse aspecte precum și puncte de vedere asupra operațiunilor în care au fost angajate unitățile pe care le-a avut sub comandă, în spațiul și timpul la care se referă. Este un binevenit și remarcabil aport la recompunerea cît mai fidelă a imaginii cîmpului de luptă din zona Sibiu-Orlat-Valea Oltului, în campania anului 1916, în intervalul scurt în care s-au desfășurat (august—octombrie 1916), evidențiind începînd din prima zi (15 august 1916), eforturile deosebite depuse de

militarii noștri, variate acțiuni precum și r marcate numeroase fapte de eroism.

Sînt prezentate diverse aspecte referitoare la luptele crîncene care au avut loc pe aceste meleaguri, în care un mare număr de militari, de la ostași la general (comandantul Corpului 1 Armată român, General de brigadă David Praporgescu) și-au dat viața pe cîmpul de luptă, apărînd fiecare brazdă din pămînt strămoșesc. Este redată activitatea din ziua de 14 august 1916, cînd s-a aflat la comanda Regimentului 2 Vilcea (la acea dată cu gradul de colonel), convocarea unor comandanți la Comandamentul Corpului 1 Armată de la Craiova, ordinele primite, măsurile luate, deplasarea trupelor spre frontieră precum și remarcate entuziasmul corpului ofițeresc al Regimentelor 2 Vilcea și 5 Vinători (p. 69).

Lucrarea memorialistică are meritul că redă detalii de cert interes, respectiv prezintă momente trăite de autor, distins comandant, aflat în vîltoarea evenimentelor, în sectoarele în care a acționat. De asemenea conține unele aprecieri asupra unor acțiuni militare desfășurate în acest cadru al confruntărilor, constituind u-

util aport pentru a fi atașat la ansamblul informațional care se referă la Bătălia Sibiului și în continuare luptele de pe Valea Oltului din anul 1916.

Reiese evident și din *Memorialul de război* precum și din studiul introductiv, faptul semnalat în literatura de specialitate, că intensă activitate pe plan militar care a avut loc în aceste zone, în condiții specifice, a solicitat la maxim trupele noastre aflate în apărare, care au săvârșit strălucite fapte de arme cu un remarcabil spirit de sacrificiu.

Străduința prof. Al. Dragomirescu și a prof. Marius Pop de a introduce în circuitul științific *Memorialul de război* scris de Generalul Traian Moșoiu, este meritorie, fiind adusă o contribuție notabilă, care prezintă informații utile, constituind un aport la cunoașterea în plenitudinea sa a amplului efort militar desfășurat de trupele noastre, în zona și perioada tratată.

Cartea beneficiază de un documentat și exigent studiu introductiv (sînt făcute mențiuni asupra unor mici erori strecurate în Memorial). Sînt atașate 9 anexe, diverse imagini fotografice, o notă asupra ediției și redată o abun-

dentă bibliografie (note cu caracter general și special). Lucrarea ar fi cîștigat un plus de valoare dacă s-ar fi apelat și la unele documente militare inedite ale vremii.

Competența deosebită de care a dat dovadă Generalul Traian Moșoiu în primul război mondial, la diferitele nivele de comandă pe care le-a avut, face ca această lucrare memorialistică să se detașeze și să se impună ca importanță. Pe drept s-a menționat că „faptele relatate introduc cititorul în mersul evenimentelor uneori tonul confesiunii înviorîndu-se și căpătînd accente vii, emoționante” (p. 59).

Ar fi fost nimerit de a se menționa că Generalul de brigadă Moșoiu Traian, pentru faptele de arme deosebite săvîrșite în campania anului 1916, a fost decorat cu Ordinul „Mihai Viteazul” cl. III-a, prin Înalt Decret nr. 16 din 2 I. 1918.

Continuarea cercetărilor în această direcție, de vădit interes, se impune și la o viitoare ediție a *Memorialului de război*, atașarea unor informații și documente suplimentare ar fi binevenită.

Valeriu A. Giuran

M. AIDOGDÎEV, *Ustanovlenie i razvitie sovetsko-iranskikh torgovîh sviazei (1917—1937 gg.)*, Ilim, Așhabad, 1986, 152 p.

Printre preocupările constante ale istoriografiei sovietice se numără studierea și prezentarea evoluției relațiilor statului sovietic cu alte state, de la formarea sa pînă în prezent. În această arie de preocupări se înscrie și lucrarea „Stabilirea și dezvoltarea legăturilor comerciale sovieto-iraniene (1917—1939)” a istoricului M. Aidogdiev, publicată de Editura „Ilim” din Așhabad, sub egida Institutului de istorie „S. Batîrov” al Academiei de științe a R.S.S. Turkmene și avîndu-l ca redactor responsabil pe candidatul în științe istorice D. V. Valiev.

Autorul și-a structurat materia lucrării pe 3 capitole : I *Stabilirea relațiilor sovieto-iraniene prin Asia Mijlocie* (p. 9—30); II *Dezvoltarea relațiilor comerciale sovieto-iraniene în anii 20* (p. 31—106); III *Legăturile comerciale sovieto-iraniene în anii 1929—1937* (p. 107—130); cartea mai are o *Introducere* (p. 3—8), o *Încheiere* (p. 130—135) și *Note* (p. 135—149).

După cum arată autorul, țelul principal al lucrării sale este acela de a evidenția influența binefăcătoare a legăturilor comerciale ale Uniunii Sovietice cu provinciile nord-estice ale Iranului asupra vieții social-economice și situației internaționale ale acestei țări (p. 5).

M. Aidogdiev și-a bazat lucrarea, în principal, pe materialele de arhivă care conțin informații

despre legăturile comerciale ale statului sovietic cu partea nord-estică a Iranului și care sînt concentrate în diferite arhive din Moscova, Tașkent, Așhabad etc. În afară de documentele de arhivă, în lucrare sînt folosite și diferite dări de seamă publicate de organele economice ale Republicii Turkestan, materiale în care sînt menționate date generale despre participarea republicii la operațiile comerciale cu Iranul. În lucrare sînt folosite, de asemenea, diferite acte legislative, acorduri, decrete și decizii ale guvernului sovietic, *Documentele politicii externe a U.R.S.S.* și alte publicații, precum și materialele presei sovietice și iraniene din anii 20—30. În fine, autorul a folosit pentru scrierea cărții sale și lucrările unor istorici sovietici, iranieni și vest-europeni, ca : R.A. Tuzmuhammedov, A. Heifetș, I. A. Iusupov, N. N. Bobînin, I. A. Ghenin, D. I. Șmorgoner, D. S. Zavriev, M. S. Ivanov, B.S. Mananov, L. I. Miroșnikov, H. A. Ataev, D.V. Valiev, I. I. Korobeinikov, Sadr-Zade Züa ed-Din, Hatem Gaderi, H. Makki, A. Matin-Daftari, T. Bahrani, S.M. Djamal-zade, A. Moini, R. Șakeri, M. Keihan, M. Gorgani, G. Balfour, V. Cannoly etc., lucrări ce conțin informații referitoare la tema cercetată de el (p. 5—8).

După ce se referă la necesitatea și premisele stabilirii relațiilor sovieto-iraniane (p. 9–16), M. Aidogdiev arată împrejurările și condițiile în care s-au stabilit legături comerciale între cele două țări. În calea stabilirii unor legături comerciale strînse și regulate între Iran și Rusia Sovietică s-au aflat multe obstacole. În martie 1918, la Așhabad și-a reluat activitatea consulatul iranian, condus de Mirza Djavad-han Saneki, care, mai târziu, a făcut multe pentru desfășurarea comerțului între Iran și Turkestan. Ulterior, în Turkestan a fost organizată societatea comercială a negustorilor iranieni. Comisariatul popular al industriei Republicii Sovietice Autonome Turkestanice a permis importul liber din Iran al mărfurilor alimentare și al materiilor prime, în condițiile existente înainte de anul 1917. În afară de aceasta, a fost admis tranzitul liber al mărfurilor iraniane în terțe țări prin teritoriul R.S.S.A. Turkestan și a fost organizată cumpărarea mărfurilor importate la prețul stabilit. Totuși, cu toate eforturile guvernului R.S.S.A. Turkestan, n-a fost posibilă stabilirea unui comerț sistematic cu Iranul, în anul 1918, din cauza ocupației engleze a Iranului nordic și a intervenției armate străine în Rusia Sovietică. Englezii au căutat să împiedice prin toate mijloacele stabilirea legăturilor comerciale ale Iranului cu Rusia Sovietică. Ei au arestat ilegal delegația comercială a Republicii Turkestan, în frunte cu E.A. Babușkin, sosită la Meșhed pentru tratative. La sfîrșitul lui noiembrie 1919, consulul iranian din Așhabad, Djavad-han Saneki, a fost invitat la Tașkent, iar la începutul lui decembrie, el a început tratativele cu guvernul R.S.S.A. Turkestan. Tratativele s-au desfășurat cu succes, ajungîndu-se la acordul cu privire la restabilirea și dezvoltarea legăturilor comerciale între Turkestan și Iranul nord-estic. În decembrie 1919, la Poltoratšk(Așhabad) și Merv au început să funcționeze birouri comerciale pentru cumpărarea mărfurilor iraniane. În anul 1920 au fost trimiși în Iran reprezentanți comerciali pentru studierea posibilităților dezvoltării în continuare a comerțului. În aprilie 1921 au fost luate măsuri pentru rezolvarea problemei transportului în operațiile comerciale cu Iranul. De asemenea, organele comerciale au adoptat hotărîrea cu privire la aplicarea largă în comerțul cu Iranul a principiului schimbului de mărfuri, ca cel mai avantajos pentru ambele părți. Aplicarea acestui principiu a înviorat într-o măsură însemnată comerțul cu Iranul nord-estic. Dar volumul comerțului cu Iranul era încă departe de nivelul antebelic. În anii 1920–1921, cota-parte a Rusiei Sovietice în importul iranian era de numai 4,2%, iar în export — de 2,2% (p. 16–21).

Un rol însemnat în dezvoltarea relațiilor sovieto-iraniane l-a jucat încheierea, la 26

februarie 1921, a tratatului sovieto-iranian. M. Aidogdiev evidențiază importanța acestui tratat îndeosebi pentru dezvoltarea relațiilor comercial-economice dintre cele două țări. Astfel, el arată că, după încheierea tratatului, schimbul de mărfuri dintre Rusia Sovietică și Iranul nord-estic a sporit simțitor, cota-parte a R.S.F.S.R. în comerțul exterior al Iranului crescînd, în anul 1921, la 8,6% față de 4,4% în anul 1920. La sfîrșitul anului 1921, operațiile comerciale ale R.S.F.S.R. și republicilor din Asia Mijlocie cu Iranul au căpătat un caracter mai regulat. Organele comerciale sovietice din Iranul nord-estic au cucerit încrederea cumpărătorilor și comercianților. Mulți negustori iranieni au început să cumpere numai mărfuri sovietice (p. 24).

Un spațiu larg este rezervat în lucrarea lui M. Aidogdiev prezentării măsurilor luate de guvernul sovietic, în anii 20, pentru dezvoltarea legăturilor comerciale cu Iranul. Astfel, sînt arătate înlesnirile numeroase făcute negustorilor iranieni și importanța lor pentru întărirea relațiilor comerciale sovieto-iraniane. Aceste înlesniri au fost aplicate în anii 1923–1926. Ele au dus la creșterea schimburilor comerciale dintre cele două țări de peste 5 ori, din anul 1922 pînă în anul 1925. Cota-parte a U.R.S.S. în comerțul exterior al Iranului, în perioada corespunzătoare, a crescut de la 8,6% la 25,4% (p. 32–37). Din anul 1922, negustorii iranieni au participat activ la iarmaroacele sovietice, întrucît guvernul sovietic le-a acordat o serie de înlesniri pentru a putea vinde și cumpăra liber mărfuri iraniane și sovietice la aceste tîrguri. În anii 20, cînd n-a fost încă încheiat un acord comercial special între U.R.S.S. și Iran, iarmaroacele au devenit verigi de legătură între negustorimea iraniană și industria sovietică (p. 38–42). Printre măsurile luate de guvernul sovietic pentru dezvoltarea legăturilor comerciale cu Iranul, un loc important l-au ocupat crearea și activitatea societăților mixte sovieto-iraniane. La sfîrșitul anului 1923, din inițiativa Comisariatului popular al comerțului U.R.S.S. și cu sprijinul părții progresiste a cercurilor conducătoare iranene, în Iran au început să se creeze societățile comercial-industriale sovieto-iraniane. Spre mijlocul anului 1924 au fost create: societatea comercială ruso-persană „Rupeto”, societatea pentru pregătirea și exportul mătăsii, „Persmătase”, societatea de bumbac, „Persbumbac”, societatea de import-export „Șark” („Răsărit”). Mai târziu au fost create: societatea „Persazpetrol”, pentru dezvoltarea exportului de produse petroliere pe teritoriul Iranului, societatea „Rusperszahâr”, pentru sprijinirea exportului și vinzarea zahărului sovietic, societatea „Manusudjate irano-rus”, pentru exportul și vinzarea în Iran a textilelor

sovietice. Societățile mixte și-au stabilit următoarele sarcini: să asigure piața iraniană cu mărfurile industriale necesare și, în acest fel, să contribuie la micșorarea dependenței ei de monopolurile imperialiste; să sprijine dezvoltarea diferitelor ramuri ale agriculturii și industriei Iranului; să deschidă o largă ieșire pentru producția de export a Iranului în U.R.S.S. Pentru acordarea de credite societăților mixte și negustorilor, în septembrie 1923, la Teheran, a fost fondată banca „Ruspers”, cu un capital de 5 milioane ruble aur. Peste un an, capitalul ei a ajuns deja la 9 milioane ruble. Banca „Ruspers” și-a deschis sucursale în toate centrele mari ale Iranului nordic — Tabriz, Mășhed, Reșt, Barfruş, Ilamadan — și agenții în Eizeli și Isfahan. Ea a devenit o organizație solidă, capabilă să asigure cu credite nu numai societățile mixte ci și pe negustorii care făceau comerț cu U.R.S.S. Activitatea societăților mixte a crescut destul de repede. Într-o jumătate de an de la formarea lor, ele au pregătit în Iran și au exportat în U.R.S.S. sute de mii de puduri de bumbac, mătase, orez, fructe uscate etc. A crescut repede importul mărfurilor sovietice. Autorul demonstrează cu numeroase date rolul important jucat de societățile mixte și de banca sovieto-iraniană în întărirea relațiilor comerciale dintre Iran și U.R.S.S. și refacerea economiei Iranului, în primul rând a agriculturii. În 1926, citeva din societățile mixte sovieto-iraniene au fost lichidate, deși ele își dovediseră utilitatea (p. 42—79, 86—90, 95—97).

Anul 1927, arată autorul, a fost un an de cotitură în istoria relațiilor sovieto-iraniene. În acel an, la 1 octombrie, în urma tratatelor purtate la Moscova cu o delegație iraniană în frunte cu ministrul afacerilor externe Ali Goli-han Ansari, au fost încheiate un acord politic și un acord comercial pe termen de 2 ani, care au creat condiții juridice favorabile pentru dezvoltarea în continuare a comerțului sovieto-iranian. Știrea despre încheierea acordului comercial a fost primită de opinia publică și de presa iraniană cu adîncă satisfacție. Ziarele au remarcat importanța deosebită a acordului pentru dezvoltarea comerțului extern și a economiei Iranului. Negustorii din Mășhed au trimis o telegramă de mulțumire șahului și guvernului. Aplicarea acordului comercial a dat bune rezultate. Astfel, în anii 1927—1929, cînd s-a aplicat acordul, exportul mărfurilor iraniene s-a mărit cu mai mult de 57% și Iranul a ocupat locul al 3-lea în importul U.R.S.S. (după S.U.A. și Germania). În 1929, U.R.S.S. a ajuns pe primul loc în comerțul exterior al Iranului, ocupînd în el 33,7 procent. Grație încheierii acordului, a devenit posibil exportul mărfurilor sovie-

tice și în Iranul sudic. La mijlocul anului 1929, vaporul sovietic „Tobolsk” a adus la țarmul golfului Persic o mare cantitate de mărfuri sovietice, inaugurînd astfel comerțul direct cu provinciile sudice ale Iranului. Încheierea acordului comercial sovieto-iranian din 1 oct. 1927, subliniază M. Aidogdiev, a contribuit într-o măsură însemnată la renașterea economică și politică a Iranului, a dus la slăbirea pozițiilor puterilor imperialiste în această țară, a creat condiții pentru întărirea independenței ei naționale (p. 80—83, 90—91).

Pentru prima dată, în această lucrare sînt înfățișate, pe larg, diferite aspecte ale comerțului de graniță, peste granița asiatică, în-deosebi a Turkestanului, cu Iranul, demonstrîndu-se că acest comerț a fost dictat de interesele reciproce ale părților și că el a contribuit la îmbunătățirea relațiilor dintre cele două țări, a jucat un mare rol în întărirea contactelor reciproc avantajoase ale populației de la graniță (p. 97—106).

Analizînd evoluția legăturilor comerciale sovieto-iraniene în anii 1929—1937, M. Aidogdiev prezintă, mai întîi, politica Iranului în domeniul comerțului exterior, în perioada crizei economice mondiale (1929—1933), și, în acest cadru, atitudinea acestei țări față de comerțul cu U.R.S.S., în acea perioadă. Cercurile reacționare din Iran au pus, în perioada crizei, o serie de piedici în calea dezvoltării comerțului cu U.R.S.S. Astfel, deși la 27 octombrie 1931 a fost încheiată, la Teheran, o nouă convenție comercială între U.R.S.S. și Iran, pe termen de 3 ani, și deși partea sovietică a luat și alte măsuri pentru desfășurarea în condiții normale a comerțului între cele două țări, totuși, în anul 1932, a fost organizată, cu sprijinul autorităților iraniene, boicotarea mărfurilor sovietice, ceea ce a făcut ca timp de două luni (ianuarie—februarie 1933) să înceteze complet comerțul cu U.R.S.S. Guvernul sovietic a exprimat un protest hotărît în legătură cu acest boicot. Abia la 30 iulie 1933, șahul a dat dispoziție să fie încetat boicotul. Ca urmare a politicii de reducere a comerțului cu U.R.S.S., dusă de cercurile conducătoare reacționare ale Iranului, schimbările de mărfuri sovieto-iraniene s-au micșorat simțitor. Cola-parte a U.R.S.S. în balanța comerțului exterior al Iranului s-a redus de la 38,9% în 1931/1932 la 28% în 1932/1933. Din analiza relațiilor comerciale irano-sovietice în anii 1929—1933, autorul trage concluzia că guvernul iranian a dus o politică inconsecventă, dublitară: pe de o parte, el s-a pronunțat pentru dezvoltarea relațiilor comerciale cu U.R.S.S., pe de altă, a căutat să nu permită un contact strîns cu țara socialismului. Convingîndu-se că politica de reducere a relațiilor comerciale sovieto-iraniene

era dăunătoare Iranului, cercurile conducătoare iraniene au început, la sfârșitul anului 1933, să se pronunțe pentru normalizarea relațiilor cu Uniunea Sovietică (p. 107—122).

În anii 1934—1937, relațiile comerciale sovieto-iraniene au continuat să se dezvolte datorită măsurilor luate de cele două părți în acest scop. La mijlocul anului 1935 a intrat în vigoare noul tratat comercial sovieto-iranian, cu o durată de 3 ani, care prevedea aplicarea în relațiile comerciale dintre Iran și U.R.S.S. a principiului națiunii celei mai favorizate. Autorul subliniază că încheierea acordului din 1935 a asigurat păstrarea unei cote-părți ridicate a U.R.S.S. în comerțul exterior al Iranului. Astfel, în 1937/1938 cota-parte a U.R.S.S. în comerțul exterior al Iranului a fost de 33,4%. În acei ani a crescut mult exportul în Iran a utilajului industrial, a mașinilor agricole și a mijloacelor de transport sovietice. M. Aidogdiev arată că politica prietenească și ajutorul dezinteresat ale guvernului sovietic au creat condiții favorabile pentru construirea de fabrici, uzine și căi ferate în Iran. Dacă în structura importului iranian din U.R.S.S. s-au produs schimbări progresiste însemnate, în anii 1934-1937, în schimb în export a continuat să predominie orientarea agrară a economiei iraniene (p. 122—127). Ni se pare, însă, că evoluției relațiilor comerciale sovieto-iraniene în anii 1934—1937 i se rezervă un spațiu prea restrâns în lucrare, în comparație cu spațiul

acordat dezvoltării lor în perioadele anterioare.

În încheiere, autorul subliniază că în relațiile sale comerciale cu Iranul, în perioada 1917—1937, statul sovietic a aplicat cu consecvență principiile solidarității cu lupta popoarelor din țările coloniale și dependente pentru independență economică și politică, ale coexistenței pașnice a statelor cu sisteme sociale diferite, ale egalității depline, respectării suveranității și independenței naționale și neamestecului în treburile interne, acordând un ajutor însemnat Iranului pentru a-și dezvolta economia și a-și întări independența; în schimb, Iranul a dus o politică inconsecventă, duplicitară, în totă acea perioadă, în relațiile sale comerciale cu U.R.S.S., care, din această cauză, au cunoscut nu puține momente contradictorii, zigzaguri etc. (p. 130—133).

Dincolo de unele repetiții și încălcări ale principiului cronologic în expunerea materialului, în parte inevitabile, precum și de unele amănunte mai puțin semnificative, cartea istoricului M. Aidogdiev pe care am prezentat-o în rândurile de mai sus rămâne, prin soliditatea documentării și justețea interpretării surselor utilizate, o contribuție notabilă la cunoașterea istoriei relațiilor comerciale sovieto-iraniene dintre anii 1917—1937.

Gheorghe Pașcăluș

* * *, *Il confine nel mondo classico*, a cura di Marta Sordi (Contributi dell'Istituto di storia antica, 13), Vita e Pensiero, Pubblicazioni della Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano, 1987, 1X + 308 p.

Dacă, în perspectivă antropologică, habitatul este și o proiecție spațială a socialului și a mentalului, limitele unui teritoriu umanizat sînt, în egală măsură, semnificative. Studiile referitoare la conotațiile mentale ale hotarelor geografice sau politico-militare nu lipsesc, dar se pare că mai sînt încă multe lucruri de spus, atît pentru Antichitate, cit și pentru epoci mai recente. Iată de ce este de salutat apariția acestui volum, prin care institutul de istorie antică milanez condus de Marta Sordi continuă niște preocupări devenite de multă vreme binecunoscute.

Numărul mare al studiilor (19) cuprinse în volum ne împiedică să le prezentăm pe toate, fie și sumer. Varietatea subiectelor face ca tema enunțată în titlu să fie în mod suficient ilustrată. Dar menirea unui asemenea volum nu este doar expunerea unor cazuri particulare, ci și trasarea unor perspective metodologice, necesare unor alte investigații. Iar, din acest punct de vedere, cu-

legerea de studii prezentată aici aduce o serie de contribuții utile antropologiei culturale a diferitelor societăți premoderne (nu doar a celei clasice).

Una dintre concluziile care pot fi trase din materialele studiate este că limita are o dublă natură, reală și „ideologică”. Uneori „Ideologicul” reușește să impună în conștiința colectivă limite fictive. Gabriella Amiotti (*Le Colonne d'Ercole e i limiti dell'ecumene*, p. 13—20) demonstrează că mitul despre acest capăt al lumii, atestat în literatura greacă abia din sec. al VI-lea î.e.n., a apărut ca urmare a propagandei marinarilor cartaginezi, care urmăreau descurajarea unei eventuale concurențe grecești dincolo de Gibraltar. Și, adăugăm noi, această ficțiune inițial propagandistică a fost totuși verosimilă pentru imaginarul colectiv, căci ea s-a putut menține pînă în Evul Mediu. Poate că explicația acestui fapt este nevoia concepției unei *oikumene* limitate. Dar despre această

imaginare a Spațiului s-ar mai putea discuta foarte mult.

Alteori, propaganda imaginează limite politice ideale, care nu se suprapun totdeauna peste cele reale. În *Res gestae divi Augusti* există „un'ambiguità di fondo che guidò tutta la politica estera del principato augusteo, divisa fra l'ambizione di un dominio ecumenico, che non era stato raggiunto e che presupponeva un programma di conquiste e quindi un messaggio di guerra da un lato, e la conversazione di confini saldi, che presupponeva una politica prudente e un messaggio fondamentalmente pacifista dall'altro”. (Gabriella Vanotti, *Prospettive ecumeniche e limiti reali nella definizione dei confini augustei*, p. 234–249 — citatul este la p. 248–249).

În același timp, dubla natură a limitei se referă și la semnificațiile ei religioase sau magice. Dealtfel, în introducerea volumului, Marta Sordi apreciază că „il rapporto fra la concezione religiosa dei popoli e la loro concezione del confine (del mondo, degli stati, delle proprietà private) è una costante del mondo antico” (p. VII). În această privință, se cunoșc suficiente informații despre sacralitatea frontierelor orașelor grecești. Studiul Giovannei Daverio Rocchi (*Il concetto di frontiera nella Grecia antica*, p. 21–42) este o necesară analiză a frontierei ca spațiu de mediere dintre natură și cultură. Se arată că „il confine separa l'ordine sacrale e civico della polis da ciò che sta al di là, sentito come lo spazio non sottoposto a sanzioni divine e a norme umane. Le zone di frontiera esterne alla polis rappresentano la terra d'esilio, materializzano il concetto della emarginazione dal kósmos della città”. (p. 29). Este semnificativ faptul că, în general, frontierele erau amplasate în zonele sălbatice, păduroase sau pustii (p. 25), adică în teritorii prin excelență nonculturale. De fapt, autoarea arată că a existat în Grecia antică o dublă semnificație a frontiere: atât linia care separa două structuri politice (*hóros*) cit și zonele aflate de o parte și de alta acesteia; linii (*chóra éreinos* și, respectiv, *eschatiá*). Deși situată în teritoriul polis-ului, *eschatiá*, prin marginalitatea ei, avea un caracter mai apropiat de ceea ce este „dincolo”, decît de *chóra* propriu-zisă. (p. 42).

Limita este, așadar, un fapt cultural. Chiar suprapusă unui element geografic, ea are darul

de a culturaliza natura. În acest sens, este semnificativă distincția făcută de romani între *limes* și *ripa*. Dacă ultimul termen era aplicat doar granițelor naturale (cursuri de apă), *limes*-ul desemna doar granițele artificiale, terestre, care delimitau teritoriul roman de cel barbar (vezi studiul lui Giovanni Forni, „*Limes*”: nozioni e nomenclature, p. 272–294). În același timp, termenul *limitatio* trimite la practica (de origine greco-etruscă) de organizare ortogonală a spațiului urban (Attilio Mastrocinque, *I limiti degli isolati urbani e le origini della repubblica romana*, p. 155–165), adică la o re-creare culturală a spațiului.

Studiul lui G. Zecchini (*I confini occidentali dell'impero romano: la Britannia da Cesare a Claudio*, p. 250–271) aduce în discuție și o chestiune foarte interesantă din punct de vedere antropologic. Se arată că, datorită cuceririlor teritoriale, în sec. I î.e.n. Imperiul era socotit a fi coextensiv cu *orbis terrarum* (sau, altfel spus, cu *oikumene*). Propaganda vremii a subliniat în mai multe rînduri aceasta. În consecință, cuceririle făcute ulterior (Zecchini se referă îndeosebi la anexarea Britanniei) au fost imaginate drept depășiri ale hotarelor lumii. Autorul subliniază tendința împăraților din sec. I–II e.n., de căutare a unui „*alter orbis* da annettere all'impero romano affinché i confini di questo transcendessero addirittura i limiti in apparenza imposti dalla natura all'uomo (p. 252). În aceste împrejurări, propaganda imperială a găsit ocazia de a releva condiția eroică a împăratului, prin paralele explicate sau implicate cu faptele prototipului Alexandru. Deși transmisă de un izvor târziu, este verosimilă informația că însuși Caesar ar fi afirmat într-un discurs că luptele sale în Britannia au semnificația descoperirii unei alte lumi, aflate dincolo de Ocean (p. 255), adică dincolo de limita care duse de netrecut (e dr. '1, în Orient) pentru Alexandru, așa cum se sublinia într-un alt text, puțin anterior lui Caesar (p. 252). În orice caz, propaganda ulterioară a avut grijă să plaseze faptele lui Caesar în Britannia într-un registru imaginar care în transforma pe dictator într-un echivalent occidental al lui Alexandru. Această propagandă a avut și efecte secundare. Appian credea că Britannia este mai mare decît un continent. Iată cum propaganda deformează și perceperea spațiului. Deoarece Augustus nu a avut de gînd să cucerească Britannia, la poezii epoci,

sale acest teritoriu și-a pierdut conotațiile imaginare. În schimb, Claudiu a subliniat caracterul extra-mundan al cuceririi sale, iar Dio Cassius (care îi era ostil) nota dezacordul soldaților față de această valoare a hotarelor lumii. În inscripția de pe arcul său triumfal Claudiu se făcea că a fost primul care a alipit imperiul pe barbarii de dincolo de Ocean. Iar în niște epigrame contemporane (*Laus Caesaris*) se spunea chiar că acum Oceanul *pars est imperii, terminus ante fuit* (p. 270).

Se poate pune problema în ce măsură cucerirea Daciei a fost, ori nu a fost interpretată, ca o depășire a limitei firești, căci Dunărea —

ca și Rinul — reprezenta limita naturală și culturală dintre *Oikumene* și *Barbaricum*. În această privință, credem că trebuie să se țină seamă de recenta apreciere a lui Eugen Cizek : Dacia „était devenu un royaume de type hellénistique, grâce aux efforts de Décébale, et était devenu une fraction de l'oikumène” (*L'image de l'autre et les mentalités romaines aux I—IVe siècles de n.è.*, „Cahiers roumains d'études littéraires”, nr. 4/1988, p. 8).

Iată doar citeva dintre ideile enunțate sau sugerate de studiile cuprinse în acest recent volum.

Alexandru Madgearu

„REVISTA ISTORICĂ” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare și critică științifică, sumarul este completat cu rubricile : Probleme ale istoriografiei contemporane, Opinii, Viața științifică, Recenzii, Revista revistelor și Note bibliografice în care se publică materialele privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sint prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sint rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rânduri, trimiterile infrapaginale fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului. Numele autorilor va fi precedat de inițială, titlurile revistelor citate în bibliografie vor fi prescurtate conform uzanțelor internaționale. Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie.

Correspondența privind manuscrisele, schimbul de publicații se va trimite pe adresa Comitetului de Redacție, B-dul Aviatorilor, nr. 1, București — 71246.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHIE ȘI ARHEOLOGIE.

DACIA, REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE

REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI

— SERIA ARTĂ PLASTICĂ

— SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART

— SÉRIE BEAUX-ARTS

— SÉRIE THÉÂTRE-MUSIQUE-CINÉMA

DIN SUMARUL NUMERELOR VIITOARE

Genealogia și domografia istorică.

Țările române și Marea Neagră în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Vlad Țepeș, lupta antiotomană și Veneția.

Considerații privind cauzele prăbușirii Veneției.

Producția și comerțul de hârtie la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea.

Mărturii franceze privitoare la români în epoca de la 1821.

Carte și societate în București la începutul epocii moderne.

C.A. Rosetti. Mărturii inedite.

Unele aspecte ale istoriei militare a poporului român în revoluția de la 1848.

Ecoul unor evenimente istorice românești în presa norvegiană.

Oamenii de știință și viața politică a României.

Din istoria Universității din București în perioada 1864—1940.

Instalarea cablului submarin Constanța-Constantinopol și Convenția româno-germană din 1899.

Convenții comerciale ale României cu statele din sud-estul european în ultimul sfert al secolului XIX.

Aspecte privind comerțul exterior al României în ajunul primului război mondial.

Punete noi de vedere privind semnificația anului 1918.

Cooperația românească interbelică dintre deziderat și realități.

Tratatul de comerț și navigație româno-englez din 6 august 1930.

Poziția statelor europene față de războiul italo-etioopian văzută de diplomația S.U.A.

Utilizarea metodelor statistice în analiza asocierii între fenomenele istorice.

RM ISSN 567—630